

T.C
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KADIN ÇALIŞMALARI ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

1990 SONRASI ERMENİSTAN'DAN TÜRKİYE'YE
GELEN ERMENİ KADINLARIN MEKAN VE
KİMLİK İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA GÖÇ VE
TUTUNMA HİKAYELERİ

NARİN NURŞİM YILDIZ

2501160458

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. SERPİL ÇAKIR

İSTANBUL-2019

TEZ ONAYI

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : NARIN NURŞİM YILDIZ Numarası : 2501160458

Anabilim Dalı /
Anasanat Dalı / Programı : KADIN ÇALIŞMALARI Danışmanı : PROF.DR.SERPİL ÇAKIR

Tez Savunma Tarihi : 05.09.2019 Saati : 16:00

Tez Başlığı : 1990 SONRASI ERMENİSTAN'DAN TÜRKİYE'YE GELEN ERMENİ KADINLARIN MEKAN
VE KİMLİK İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA GÖÇ NVE TUTUNMA HİKAYELERİ

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış,
sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-PROF.DR.SERPİL ÇAKIR		Kabul
2-PROF.DR.BİRSEN TALAY KEŞOĞLU		Kabul
3-PROF.DR.NURCAN ÖZGÜR		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-DR.ÖĞR.ÜYESİ ZEYNEP ÖZDE ATEŞOK		
2-DR.ÖĞR.ÜYESİ TUBA DEMİRCİ		

ÖZ

1990 SONRASI ERMENİSTAN'DAN TÜRKİYE'YE GELEN ERMENİ KADINLARIN MEKAN VE KİMLİK İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA GÖÇ VE TUTUNMA HİKAYELERİ

NARİN NURŞİM YILDIZ

Bu tez çalışması, 1990 sonrası Ermenistan'dan Türkiye'ye göç eden Ermeni kadınların çok katmanlı kimliklerinden kaynaklı olarak Türkiye'de gündelik hayat pratiklerinde ne tür sorunlar yaşadıklarının yani hem geniş toplum içerisinde hem de Ermeni toplumu içerisinde gördükleri ayrımcılık ve dışlanma pratikleri ile Türkiye'de bu pratiklere karşı nasıl tutunduklarını ve ne türden gündelik direniş biçimi geliştirdiklerini mekan deneyimleri üzerinden ele almayı amaçlamaktadır. Ayrıca iki ülke arasında diplomatik ilişkinin olmamasının ve sınırın kapalı olmasının bu göçü ve göçmenlerin statüsünü farklı kılan bir durum olmasından kaynaklı olarak da iki ülke arasındaki ilişkisizliğe rağmen Ermenistanlı kadınların varlıklarının ve geliştirdikleri ilişkilerin, ilişkisizliğe karşı bir alternatif tarih yazımında aktif rol oynadıklarını da ortaya koymak amaçlanmaktadır. Tez için İstanbul'da yapılan saha çalışmasında 15 Ermenistanlı kadınla sözlü tarih yöntemiyle derinlemesine görüşmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ermenistanlı Kadınlar, Mekan, Kimlik, Göç, Kesişimsellik

ABSTRACT

THE STORIES ON IMMIGRATION AND MAINTAINING A REORIENTED LIFE IN RELATION WITH HOW ARMENIAN WOMEN WHO IMMIGRATED FROM ARMENIA TO TURKEY AFTER 1990s EXPERIENCE SPACE AND IDENTITY

NARİN NURŞİM YILDIZ

This dissertation aims to investigate and discuss how Armenian women who immigrated from Armenia to Turkey after 1990s face with problems in Turkey's daily life because of immigrant multicultural identities they have constructed while dealing with social marginalization and discrimination occurring both in Armenian and in Turkish societies depending on how they experience space. Moreover, it will try to comprehend how the immigrant Armenian women overcome disorientation and reorientation processes and how they build new ways of living their lives in Turkey. Although the immigration and immigrant statuses are different from the usual ones since there are no established diplomatic relations between Armenia and Turkey and the border gates are not open for crossing, the dissertation history by their existence and their relations with others around them in spite of all these disconnected relations between two countries. This research carried out with the in-depth interviews being conducted with 15 Armenian women by using oral history method in a field study being done in İstanbul.

Keywords: Armenian women, Space, Identity, Migration, Intersectionality

ÖNSÖZ

Agos Gazetesi'nde haber okurken Ermenistan'dayken tarih öğretmenliği yapan ve Türkiye'de ev işçisi olarak kayıtdışı çalışmış Siranuş'un hikayesine denk gelmiştim, ilk defa o zaman Türkiye'de Ermenistanlıların varlığını öğrenmiştim. Hikayesini okurken cümlelerinden oldukça etkilenmiştim. Çünkü kapalı sınırları aşan kadınlardı ve o an neden kapalı sınırları aşan bu kadınların hikayesini dinlemeyeyim ki demiştim. Çünkü hep inanırdım iktidarların çizdiği sınırları aşabilen insanların bir şeyleri değiştirebileceklerine. Bu yüzden bu konuyu seçtim. Seçmem de başka bir sebep ise Kadın Çalışmaları'na yüksek lisans yapmaya başladığımda "kadın olmak" ne sorusunu sorduğumda "kadın olma" halinin de bir sınırdan ibaret olduğunu fark etmemdi; içinde farklı kimlikleri erittiği sınırlardan. Türkiye'nin doğusundan batısına göç etmiş Kürt, Alevi bir aileden geliyordum ve tanıyordum o sınırları. Bu yüzden de Ermenistanlı kadınların deneyimlerini dinlemek istiyordum.

Öncelikle yaşadıkları tedirginliğe rağmen her anını tekrardan yaşayarak bana hikayelerini anlatma gücünü bulan Ermenistanlı kadınlara teşekkür ederim. Bu süreçte beni yalnız bırakmayan ve kelimelerimin tükendiği anda beni ayağa kaldıran aileme ve araştırma sırasında bana evini açan teyzeme teşekkür ederim.

Yüksek lisansa başladığımda ilk kez sunum yaptığım zaman "her zaman dik dur" diyerek, yanıma gelip omuzlarımı düzeltip derin nefes almamı sağladığı andan beri desteğini, güç ve enerjisini esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. Serpil Çakır'a teşekkür ederim. Tez çalışmama karar verdiğimde ve karar verdikten sonraki süreçlerde tıkanıp anlarda aramızda mesafeler olmasına rağmen desteğini ve fikirlerini esirgemeyen sevgili Dr. Özgür Kaymak ve Dr. Hülya Dinçer'e teşekkür ederim.

Saha çalışmam sırasında bana yol arkadaşlığı yapan, Ermeni tarihi ve kültürüne ilişkin bilgiler veren kuyriğim Besse Kabak'a teşekkür ederim. Saha çalışmam sırasında desteğini esirgemeyen arkadaşım Anna Toparlak'a teşekkür ederim. Aramızda mesafeler olmasına rağmen tez yazma sürecinin her anını beraber paylaştığımız canlarım Eda Yetim'e ve Lorin Bayırkan'a teşekkür ediyorum.

Tezimi bana bıraktığı hikayeleriyle her daim güç veren, siyasetin dokunmadığı insani ilişkiler kurmayı öğreten ve hayatımda tanıdığım en güçlü kadınlardan biri olan babaanneme ithaf ediyorum.

İSTANBUL-2019

NARİN NURŞİM YILDIZ

Babaannem'e..

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
GRAFİK VE TABLO LİSTESİ.....	xii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xiv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

GÖÇÜN MEKAN VE KİMLİK BOYUTUNA FEMİNİST PERSPEKTİFTEN BAKMAK

1.1. Göç Yazınında Düzenli ve Düzensiz Göç Kavramı.....	5
1.1.1. Düzenli Göç.....	6
1.1.2. Düzensiz Göç	7
1.2. Göç Araştırmalarına Feminist Yaklaşım.....	11
1.2.1. Göçün Kadınlaşması.....	16
1.2.2. Göç, Kimlik ve Kesişimsellik	19
1.2.3. Göç, Mekan ve Kesişimsellik.....	28
1.2.3.1. Mekan Kavramına Feminist Bakış	29
1.2.3.1.1. Mutlak Mekanı Yaratmak: " <i>Erkek Dehasının Yüceltilmesi</i> "	30
1.2.3.1.2. İçerisi-Dışarısı: " <i>Toplumsal Cinsiyet Yüklü Sınırlar</i> " mı?.....	33
1.2.3.2. Göç ve Mekan İlişkisini Kurmak.....	39
1.2.3.2.1. Göç, Küreselleşme, Kesişimsellik: Mekanın Sınırı Var Mı?.....	40
1.2.3.2.2. Göçle Kurulan "Ev"e Bakmak	45

1.2.4. Direnme ve Tutunma Aracı Olarak "Göç"	46
1.2.4.1. Gündelik Direniş Biçimi: <i>Tabi Olanların Alt Politikası</i>	47

İKİNCİ BÖLÜM

1990 SONRASI ERMENİSTAN'DAN TÜRKİYE'YE KADIN GÖÇÜNÜN TARİHİ ARKA PLANI

2.1. Ermenistan'dan Türkiye'ye Kadın Göçünün Kısa Tarihi	51
2.2. Ermenistan'dan Türkiye'ye Kadın Göçünün Özellikleri	59
2.2.1. Ermenistan'dan Türkiye'ye Düzensiz Kadın Göçü.....	59
2.2.2. Ermenistan'dan Türkiye'ye Göç Eden Kadınların Sosyo-Demografik Profilleri.....	65
2.3. Ermenistan'dan Türkiye'ye Kadın Göçünün Nedenleri.....	67
2.3.1. Ermenistan'ın Ekonomik ve Siyasi Durumunun Etkisi	68
2.3.2. Ermenistan'ın Sosyokültürel Yapısının Etkisi: <i>Toplumsal Cinsiyet Faktörü</i>	73
2.3.3. Türkiye'nin Göç Politikasının ve İşgücü Piyasasının Etkisi.....	77
2.3.4. Ermenistanlı Kadınların Göçünde Türkiyeli Ermenilerin Rolü ve Onlara Yönelik Yaklaşımları	84
2.3.4.1. Türkiyeli Ermeniler: Tarihsel Arka Plan ve Kurumlar	86
2.4. Türkiye-Ermenistan İlişki(siz)liğinin Kısa Tarihi ve Kadın Göçüne Etkisi	98

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÖÇMEN KADINLARIN TUTUNMA HİKAYELERİ: ERMENİSTANLI KADINLARLA SÖZLÜ TARİH ÇALIŞMASI

3.1.Araştırma Yöntemi.....	107
3.1.1. Sözlü Tarih ve Kesişimsellik: Kadınların Deneyimlerine Bakmak	111
3.2. Görüşülen Bilgisi:	114
3.2.1. Ermenistanlı Göçmen Kadınların Profili.....	115
3.2.2. Ermenistanlı Göçmen Kadınların Türkiye'ye Geliş Süreci	116
3.2.2.1. Göç Nedenleri	117
3.2.2.1.1. Çalışmak: <i>Ermenistan'da Yaşanan Siyasi, Ekonomik ve</i> <i>Sosyokültürel Durumların Etkisi</i>	117
3.2.2.1.2. Neden Türkiye?.....	122
3.2.2.1.3. Farklı Nedenlerle Gelenler.....	127
3.2.2.2.Göç Kararı.....	128
3.2.2.3. Ağ Kurma Süreci	131
3.2.2.3.1. Göç Rehberleri : İlk Gelenler.....	131
3.2.2.3.2. Aracı Kurum ve Kişiler.....	133
3.2.2.3. Türkiye'ye Yolculuk	135
3.2.2.4.1. Sınırı Deneyimlemek: " <i>Tanıdık Bir Duyguyla Karşılaştım.</i> "	138
3.2.2.4. İş Bulma Süreci.....	141
3.2.2.5. Dil Öğrenme Süreci	145
3.3. Ermenistanlı Kadınların Mekan ve Kimlik İlişkisi Bağlamında Tutunma Deneyimleri ve Gündelik Direniş Biçimleri: <i>Bir Sözlü Tarih Çalışması</i>	150
3.3.1. Ermenistanlı Kadınların Ev Deneyimleri	150

3.3.1.1. Özel Alan- Kamusal Alan Sınırının Muğlaklaşması: <i>Çalışma Hayatındaki Deneyimleri</i>	151
3.3.1.1.1. Kayıtdışılığın Kırılğanlık Hali: “ <i>Modern Kölelik</i> ”	152
3.3.1.1.2. Duygusal Emek: “ <i>Sanki Aileden Birisin</i> ”	159
3.1.1.1.3. Karşılaşma Mekanı: “ <i>Diyalog Alanı mı Çatışma Alanı mı?</i> ”	162
3.1.1.1.3.1. Halk Diplomasisi mi?: <i>Türk İşverenlerle İlişkiler, Aile Birleşmeleri, Akraba Ziyaretleri</i>	163
3.1.1.1.3.2. Çatışma ve Çapraz Siyaset Alanı: “ <i>Soydaşlarla İlişkiler</i> ”	170
3.1.1.2. Ermenistanlı Kadınların Ev Kurma ve Yerleşme Sürecindeki Deneyimleri	177
3.1.1.2.1. Ev Kurma Süreci ve Yerleştikleri Semtlerde Karşılaştıkları Zorluklar: “ <i>Çok Zor Guynler Geçirdik, Hatırlamak İstemiyorum.</i> ”	178
3.1.1.2.2. Evlilikler: <i>Yabancı Bir Kadın Olarak Tutunabilme İhtimali</i>	184
3.1.1.2.3. Yabancılık Hissine Karşı Bir Aidiyet Mekanı Yaratmak	188
3.3.2. Ermenistanlı Kadınların Kamusal Alan Deneyimleri.....	190
3.3.2.1. Mekansal Hareketlilik: <i>Yabancı Karşıtlığı ve Mekansal Şiddeti Deneyimlemek</i>	191
3.3.2.1.1. Sokağın Kağıtsızlık Halleri: <i>Sahte Polisler ve Gerçek Polislerle Karşılaşabilme İhtimali</i>	192
3.3.2.1.2. Kentiçi Ulaşımında Yabancı Dil Konuşmak: “ <i>Ben Zorunda Değilim Senin Dilini Duymaya.</i> ”	196
3.3.2.1.3. Kamusal Alanın Ahlaki Kıyıları: <i>Ermenistanlı Kadınların Cinsel Şiddet Biyografileri</i>	199
3.3.2.2. Yabancı Şube: “ <i>Biz Düşmanız!</i> ”	206
3.2.2.3. Kiliseler.....	209
3.2.2.4. Hastaneler	214
3.3.2.5. Sınır İnsanları: “ <i>Vatansızlar</i> ”	216

3.2.2.6. Ermenistanlı Çocukların Eğitim Meselesi	219
SONUÇ	222
KAYNAKÇA	230

GRAFİK VE TABLO LİSTESİ

Grafik 2.1. 2000-2017 Yılında Ermenistan'dan Türkiye'ye Giriş-Çıkış Yapan Ermenistan Vatandaşlarının Sayısı.....52

Grafik.2.2. 2000-2017 Ermenistan'dan Türkiye'ye Giriş Yapan ile Çıkış Yapan Ermenistan Vatandaşlarının Sayısı Arasındaki Farkın Oranı.....53

Grafik.2.3. Ermenistan'dan Türkiye'ye Gelen Göçmenler ve Türkiye'den Ermenistan'a Giden Göçmenler 2016, 2017.....57

Tablo.2.1. Ermenistan Uyrukluların Türkiye'de Çalışma İzni İstatistikleri 2013-2017.....63

KISALTMALAR LİSTESİ

ACLI-COLF	:	Hristiyan İşçiler Birliği
ARMSTAT	:	Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Kurumu
BM	:	Birleşmiş Milletler
BMMYK	:	Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği
CHF	:	Cumhuriyet Halk Fıkrası
ESB	:	Eski Doğu Bloğu Ülkeleri
GİGM	:	Göç İdaresi Genel Müdürlüğü
IOM	:	Uluslararası Göç Örgütü
MC	:	Milletler Cemiyeti
MEB	:	Milli Eğitim Bakanlığı
MİREKOÇ	:	Koç Üniversitesi Göç Araştırmaları Merkezi
SSCB	:	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TÜİK	:	Türkiye Ulusal İstatistik Kurumu
UİGM	:	Uluslararası İşgücü Genel Müdürlüğü
YUUK	:	Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu

GİRİŞ

Bu tez çalışması, 1990 sonrası Ermenistan'dan Türkiye'ye göç eden Ermeni kadınların, göç ve adapte olma sürecinde ne tür zorluklar yaşadıklarını ve bu zorluklar karşısında nasıl mücadele ettiklerini mekan deneyimleri üzerinden ele alarak yazılan bir göç hikayesidir. Ermeni kadınlar derken, "kadın" kategorisi içindeki farklılıkları eritmeden yani çok katmanlı kimlikleri (Ermeni, göçmen, Hristiyan, işçi(kayıtlı ya da kayıtdışı olma hali, Ermenistanlı) barındıran bir kadın kategorisi kastedilmektedir. Bu yüzden Ermenistanlı kadınların mekan ve kimlik ilişkisi bağlamında göç deneyimlerini anlayabilmek için kesişimsellik teorisinden faydalanılacaktır. Ayrıca bu konuyu seçmemde etkili olan Türkiye ve Ermenistan arasındaki sınırın kapalı olmasına rağmen kadın ağırlıklı bir göç akışının varlığıydı. İki ülke arasında diplomatik ilişkinin olmayışı ise göçmen kimliğini farklı deneyimlemelerine neden olduğundan Ermenistanlı kadınların çok katmanlı kimlik deneyiminin en önemli bileşenlerinden biriydi. Bu yüzden kapalı sınırlara meydan okuyan bu kadınların, çok katmanlı kimlikleriyle mekanlara çizilen sınırları nasıl deneyimlediklerini merak etmiştim.

Bu çalışmanın amacı ise göç literatüründe ikinci plana itilen kadınların göç deneyimini görünür kılmaktır. Çünkü göçün kadınlaşması ve küreselleşme ile beraber göç literatüründe kadınların göç deneyimlerini kesişimsellik teorisinden faydalanarak ele almak zaruri hale gelmiştir. Bu deneyimi görünür kılmak ise göçmen kadınların yaşadıkları sorunların çözümü için ihtiyaç duyulan alanlarda dönüştürücü bir işlev yaratabilir. Bu tez çalışması, kadınların göç literatüründeki görünürlüğünü Ermenistan'dan Türkiye'ye göç eden kadınları konu ederek yapmayı amaçlamaktadır. Literatürde kesişimsellik teorisi bağlamında göçmen kadınların deneyimlerini ele alan çalışmalar ile Ermeni kadınlara ilişkin yapılan çalışmalar hayli azdır. Bu çalışma ile literatürdeki bu boşluğu doldurmak amaçlanmaktadır.

Bu tez çalışması, İstanbul'da 15 Ermenistanlı kadınla sözlü tarih yöntemiyle yapılan yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmelere dayanmaktadır. Sadece

çalışmaya gelen Ermenistanlı kadınları değil farklı nedenlerle gelen kadınların deneyimleri de dinlenerek çalışma kapsamına dahil edilmiştir. Ayrıca konuya ilişkin haberler yapan ve bilgi sahibi olan *Agos Gazetesi*'nden iki gazeteciyle ve Aksaray Emniyet Otogar'ında Türkiye-Ermenistan arası yıllardır otobüs seferleri düzenleyen biriyle de görüşülmüştür.

Saha çalışmasını yapmaya karar verdiğimde; Ermenistan Ermenisi hiçbir tanıdığım yoktu. İlk görüşmecilere Ermenistanlı kadınların işverenleri aracılığıyla ulaştım. Sonraki süreçlerde ise Türkiyeli Ermeni tanıdıklarım aracılığıyla ulaştım. Kiliselerdeki pazar ayinlerine katıldığım zamanlarda da Ermenistanlı kadınlarla tanıştım. Fakat saha çalışması sırasında beni zorlayan durumlardan biri ulaştığım görüşmecilerin görüşmeyi kabul etmemeleriydi. Çünkü Türkiye'de kayıtdışı çalışıyorlardı bunun verdiği tedirginlikten kaynaklı olarak görüşmek istememişlerdi. Sadece kayıtdışı olmaktan kaynaklı değildi aynı zamanda Türkiye'de Ermenistanlılar hakkında çıkan haberlerle birlikte kendi toplumları hakkında ötekileştirici zihniyetle yazılanlardan kaynaklı olarak da tedirgin oluyorlardı. Bu tedirginlikleri görüşmeler sırasında da yansıdı. Bu yüzden görüşülen kişilerin isimleri gizli tutulmuştur ve görüşülen kadınların istekleri üzerine ses kaydı alınamamıştır. Görüşmeler sırasında sadece bir kere tercümanla birlikte görüşme yapılmıştır. Araştırmacı olarak Ermeni kimliğine sahip olmamam, belki ulaştığım kadınların benimle görüşme yapmayı kabul etmemesi noktasında bir dezavantaj olabilir. Ama görüşme esnasında bunun herhangi bir sakıncasını yaşamadım. Tam tersine aradan 100 yıl geçmesine rağmen, iki kültür arasındaki kelimeler dahil ortaklıklar, benzerlikler üzerinden hissi bir paylaşım yaratmıştı. Ermenice şarkıların söylendiği anlar oldukça özeldi. Aynı coğrafyadan gelen köklerimiz üzerinden karşılıklı hikayeler paylaşmak oldukça duygusal anlardı.

Araştırma sırasında kadınların yaşadıkları zorlukları dinlemek benim için oldukça zordu ama onlar için çok daha zordu. Özellikle göç ettikleri ilk yıllarda yaşadıkları zorlukları dillendirmek, yaşadıkları yıpratıcı süreci hatırlattığı için onları oldukça hüznlendirmişti. Çünkü Türkiye'ye geldiğinden bu yana yıllarca gidemeyenler vardı. Ama bu zorluklar karşısında nasıl tutunduklarını, mücadele ettiklerini dinlemek oldukça güçlendiriciydi de. Onlar benim için her ne kadar bunun farkında olmasalar da iki ülke arasında dayatılan sınırları aşan halk diplomatlarıydı.

"Sınır" kavramını sorgulamama sebep olanlardı. Onların deneyimlerini dinlemek hayata daha farklı bir yönden bakmamı sağladı.

Bu tez çalışması üç bölümden oluşmaktadır. Tezin birinci bölümünde kavramsal ve kuramsal çerçeve bağlamında Ermenistan'dan Türkiye'ye göçün niteliğini ve göçmen kadınların deneyimlerini anlayabilmek noktasında, uluslararası göç yazınında düzenli ve düzensiz göç kavramları açıklanacaktır. Ardından göçmen kadınlarla ilgili yaptığım okumalar çerçevesinde göç araştırmalarına feminist yaklaşımın neden gerekli olduğundan bahsederek Türkiye'deki literatürde göçmen kadınlara ilişkin çalışmaları kısaca anlatılacaktır. Göç araştırmalarına feminist yaklaşım başlığı altında göç literatüründe önemli bir kavram olan göçün kadınlaşması kavramından bahsedilmiştir. Çünkü Ermenistan'dan Türkiye'ye göç de kadın ağırlıklı bir göçtür. Göçün kadınlaşmasından bahsedildikten sonra çalışmanın teorisi olan kesişimsellik teorisini anlatılarak göçmen kadınların deneyimlerinin anlaşılmasında ve görünür kılınmasında bu teorinin neden önemli olduğundan bahsedilecektir. Araştırmanın bir diğer önemli kavramı olan mekan, feminist yaklaşımla ele alınarak kadınların mekanı yaratmaktan ve yaratılan özel alan-kamusal alan sınıрыyla mekanlardan nasıl dışlandıklarından bahsedilecektir. Çünkü mekana kesişimsel perspektiften bakıldığında, mekana çizilen sınırlar sadece toplumsal cinsiyet yüklü sınırlar olarak nitelendirmek farklı kimliklere sahip kadınların deneyimlerinin göz ardı edilmesine neden olacağından bu sınırlar, kesişen kimliklerle yüklü sınırlardır. Bu yüzden göçmen kadınların mekan deneyimlerinin anlayabilmek için "kesişimsellik teorisi"nden faydalanılacaktır. Göçün direnme boyutunu ise Scott'un "gündelik direniş biçimi" kavramı üzerinden ilişkilendirerek ele alınacaktır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise Ermenistan'dan Türkiye'ye kadın ağırlıklı göçün tarihsel arkaplanını anlatmak için literatürde Ermenistanlı göçmenlerle ilgili yapılmış olan çalışmalar ile bu göçe ilişkin olarak iki ülkenin de istatistiki verilere bakılacaktır. Ulaşılan istatistiki veriler ve araştırmalar kapsamında Ermenistan'dan Türkiye'ye kadın göçünün kısa tarihini, bu veriler ışığında yorumlayarak anlatacağım. Ardından göçün özellikleri kısmında yapılan araştırmalar ışığında gelen kadın göçmenlerin sosyo-demografik profillerine değinerek Ermenistan'dan

Türkiye'ye göçün kadınlaşması ve düzensiz göçten bahsedilecektir. Düzensiz göç başlığı altında son yıllarda Türkiye'deki çalışma izni ve evlilik istatistiklerine yansıyan Ermenistanlı kadınların oranına bakılarak ve yapılan araştırmalardan da yola çıkarak yasal olarak ikamet eden ve çalışan Ermenistanlı kadınların varlığından da ayrıca bahsedilecektir. Türkiye'ye göç etmelerinde etkili olan Ermenistan'ın toplumsal hafızasında yer eden, siyasi, ekonomik ve toplumsal ortamdan bahsedilerek Türkiye'nin neden tercih edildiği anlatılacaktır. Ermenistan'dan Türkiye'ye göçü farklı kılan iki durum vardır. Biri kendi soydaşlarının varlığıdır. Bir diğeri ise iki ülke arasında 1993'ten bu yana diplomatik ilişkinin olmaması ve sınırın kapalı olmasıdır. Bu duruma ve sonuçlarına da ayrıca değinelecektir.

Çalışmanın üçüncü bölümünün ilk kısmında, araştırma yöntemi olan sözlü tarih ve kesişimsellik ilişkisi kurularak araştırmacının saha deneyimleri anlatılacaktır. Feminist tarih yazımında sözlü tarih yönteminin öneminden bahsedilecektir. Araştırmacının yönteminden sonra Ermenistanlı kadınlarla yapılan görüşmeler sonucunda elde edilen bulgular, birinci bölümdeki teorik çerçeve ile ikinci bölümdeki tarihsel çerçeve ışığında analiz edilecektir. Üçüncü bölümün ikinci kısmında görüşülen Ermenistanlı kadınların yaşları, medeni ve eğitim durumları, Ermenistan'ın neresinden geldiklerine ilişkin bilgi verilerek Türkiye'ye neden geldikleri? Nasıl geldikleri? Yolculuk sırasında neler hissettikleri? Nasıl ağ kurdukları? Nasıl iş buldukları? Nasıl dil öğrendikleri? sorularına verdikleri cevaplardan yola çıkarak analiz edilecektir. Yani göç sürecini ele alınacaktır. Üçüncü bölümün üçüncü kısmında ise Türkiye'ye göç ettikten sonraki süreç ele alınacaktır. Bu kısımda Ermenistanlı kadınların anlatıları ışığında göç deneyimlerini mekan ve kimlik ilişkisini kurarak kesişimsellik perspektifinin yol göstericiliğinde ele alınacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

GÖÇÜN KİMLİK VE MEKAN BOYUTUNA FEMİNİST PERSPEKTİFTEN BAKMAK

Bu bölümde Ermenistanlı kadınların göç deneyimlerini anlayabilmek için kavramsal ve teorik çerçeve oluşturulacaktır. İlk olarak bu göçün uluslararası göç olmasından kaynaklı olarak sınır geçişlerinin ve göç edilen ülkede kalmanın yasal ya da kayıtdışı boyutunun, kadınların göç deneyimlerinin anlaşılmasında hayati bir öneme sahip olmasından kaynaklı olarak düzenli ve düzensiz göç kavramlarına bakılacaktır. Ardından göç araştırmalarına feminist yaklaşım başlığı altında ilk olarak, göç literatüründe göçmen kadınlara ilişkin yapılan çalışmalar feminist perspektiften değerlendirilecektir. Göç literatüründe küreselleşen dünyada kadınların göçe aktif katılmalarıyla birlikte son dönemlerde önemli bir kavram haline gelen "göçün kadınlaşması" kavramına bakılacaktır. Ardından göç araştırmalarına feminist yaklaşım başlığı altında göç, mekan ve kimlik ilişkisini kurabilmek için göçün kimlik boyutu başlığı altında kesişimsellik teorisi, göç ve kimlik ilişkisi kurulacaktır. Göçün mekan boyutu başlığı adı altında ise mekan kavramına feminist çerçeveden bakarak göç, mekan ve kesişimsellik ilişkisi kurulacaktır. Son olarak göçmen kadınların deneyimlerini anlayabilmek noktasında göç ve direnme ile ilişkisini ele alırken gündelik direniş biçimi kavramından yararlanılacaktır.

1.1. Göç Yazınında Düzenli ve Düzensiz Göç Kavramı

Yaşadıkları ülkelerin siyasi, ekonomik, sosyal konjonktürlerine bağlı olarak bireylerin, ailelerin veya toplulukların mekansal yer değiştirmesi göç olarak nitelendirilir. Bu mekansal yer değiştirme ülke içerisinde olursa iç göç; başka bir ülkeye göç ediliyorsa dış göç yani uluslararası göçtür. Bu bölümde göçmenlerin hukuki statülerinin anlaşılması ve devletlerin göç politikalarının anlaşılması nezdinde

uluslararası göçün önemli bir boyutu olan düzenli ve düzensiz göçten bahsedilecektir.

1.1.1. Düzenli Göç

Düzenli göç, bir ülkenin vatandaşının başka bir ülkeye yasal yollarla giriş yaparak göç ettiği ülkenin yasal düzenlemeleri çerçevesinde çalışma ve/veya oturma izninin tanıdığı süre zarfında o ülkede kalmasıdır. Uluslararası Göç Örgütü (IOM) ise düzenli göçü şu şekilde tanımlar: "Menşei ülkeden çıkışı ve ev sahibi ülkeye seyahati, transit geçişi ve girişi düzenleyen kanun ve yönetmeliklere uygun olarak insanların olağan ikamet yerinden yeni bir ikamet yerine gitmeleri" (IOM, 2004: 25). Düzenli göçmenlere örnek vermek gerekirse "bu kişiler, eğitim amacıyla ülkeye giriş yapanlar, Avrupa ülkelerinde yaşayan ve daha sonra ülkeye dönüş yapan Türkiye kökenli göçmenler ve onların çocukları (Euro-Türkler), emekliler, nitelikli göçmenler, alternatif hayat tarzı arayışında olanlar ve aile birleşimi yoluyla gelen yabancılar olarak tasnif edilebilir" (Kaya, 2015: 21). Kaya, bu örneği Türkiye'deki düzenli göçmenler üzerinden vermiştir. Eğitim amacıyla ülkeye giriş yapanlar; göç ettikleri ülkenin yasal düzenlemeleri çerçevesinde eğitim sürelerini tamamladıktan sonra hedef ülkede kalıp işgücü piyasasına nitelikli işgücü olarak da dahil olabilmektedirler. Bu da uzun süreli bir düzenli göçü beraberinde getirebilmektedir. Bunun yanı sıra ülkeler arası yapılan anlaşmalar yoluyla da işgücü göçü söz konusu olabilmektedir. Gelişmiş ülkelerin; az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelere işgücü talebiyle birlikte göçmen işçilerin konumlarının yasal olarak düzenlenmesi için iki ülke arasında anlaşmalar yapılır. Bu tür düzenli göçe verilebilecek örneklerden biri de Türkiye'den Almanya'ya 1961'de yapılan anlaşmayla düzenlenen işgücü göçüdür. Abadan Unat'ın ifadesiyle;

"Federal Almanya devleti ile Türkiye devleti arasında 30 Ekim 1961'de ilk işgücü gönderme anlaşması imzalandılar. Bu anlaşmanın başlıca özellikleri, ağırlıklı olarak erkekleri kapsamı ve rotasyon ilkesine dayanmasıdır. Buna göre iş alanlar bir yıl süre ile yurtdışına istihdam edildikten sonra yurda döneceklerdi. Ancak bu şart hiçbir

zaman uygulanmadı. Daha 1960'lı yıllarda Türk işçilerinin Batı Avrupa'da kalma niyetleri olduğu anlaşılmıştır "(Abadan Unat, 2015: 264).

Almanya'ya göç eden Türkiye vatandaşlarının işgücü örneğinde olduğu gibi düzenli göçmenler yerleşik hale gelerek uzun süreli olarak Almanya'da kalabilmektedir ve düzenli göçmenler, göç ettikleri ülkede vatandaş olabilmektedir. Yine Türkiye üzerinden düzenli göçe bir örnek verirse Türkiye sadece göç veren bir ülke değil aynı zamanda göç alan bir ülkedir: "Emeklilik dönemlerini Türkiye'nin Ege ya da Akdeniz sahillerinde geçirmek isteyen ve bu nedenle Türkiye'de gayrimenkuller satın alan AB vatandaşlarının (Almanlar, Hollandalılar, İngilizler, Avusturyalılar, Belçikalılar, Danimarkalılar vs.) sayısı giderek artmaktadır" (Balkır vd., 2015: 225).

1.1.2. Düzensiz Göç

Düzenli göç zaman zaman düzensiz göçe dönüşebilmektedir. Düzensiz göç, göçmenlerin hedef ülkedeki transit geçişi ve kalışını düzenleyen kanun ve yönetmeliklere uygun olmayan şekilde yaşamaya devam etmeleri ile meydana gelir. Yani yasalar çerçevesinde ilgili resmi otoriteler tarafından düzenlenmemiş bir göç sürecidir. Düzenli göçmenlerin hedef ülkeye yasal yollarla giriş yapıp ülkedeki ikamet süresini veya vize süresini aştıktan sonra herhangi bir kayıt yaptırmadan kalmaya devam etmeleri sonucunda kayıtdışı duruma düşmeleridir. Buna örnek olarak Türkiye'ye turist vizesiyle giren ve vize süresini aştıktan sonra Türkiye'de kayıtdışı kalan Eski Doğu Bloğu üyesi ülkelerden gelenler verilebilir. Bir diğeri de hedef ülkeye ya sahte pasaport ya da insan kaçakçıları vasıtasıyla yani "yasadışı" yollarla sınırı geçerek ülkeye giriş yapmalarıdır. Yani düzensiz göçmenler kısaca yasal ya da yasadışı yollarla ülkeye girip kayıtdışı konumda ülkede çalışan ya da ikamet edenlerdir. Bunun yanı sıra başka bir ülkeye gitmek için yasal ya da yasadışı yollarla sınırı geçerek geçiş ülkesinde kalan *transit göçmenler* de sık sık düzensiz göçmenler arasında yer alabilmektedir. Transit göçmenlere Avrupa ülkelerine giderken Afganistan ve Irak gibi ayrımcılık ve şiddetin yaygın olduğu veya Suriye

gibi iç savaştan kaçıp Türkiye'den geçen sığınmacı ve mülteciler örnek verilebilir. Geçiş ülkeleri Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin (BMMYK) Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin 1951 Sözleşmesine taraf değilse veya coğrafi sınırlama uyguluyorsa ülkelerini terk etme sebepleri bağlamında de facto mülteci olan göçmenler, geçiş ülkelerinde iltica başvurusunda bulunamadıklarından dolayı düzensiz transit göçmen durumuna düşebilmektedir. Düzensiz duruma düşmeleri onların Sözleşmenin 1.maddesindeki mülteci tanımına uygunluğu bağlamında mülteci olma durumunu değiştirmez. Geçiş ülkesi mülteci statüsünü tanımasa bile mültecidirler. Özgür Baklacioğlu'nun ifadesiyle "hiç kimse iltica prosedürü onu mülteci olarak tanımladığı için mülteci olmaz, iltica prosedürü onun mülteci olduğunu tasdik eder, resmileştirir." (Özgür Baklacioğlu, 2017: 22) 1951 Sözleşmesi'nin 1.maddesindeki "mülteci" tanımına baktığımızda; mülteci "ırkı, dini, tabiiyeti, belirli bir sosyal gruba mensubiyeti ve siyasi görüşleri yüzünden haklı bir zulüm korkusu nedeniyle vatandaşı olduğu ülkenin dışında bulunan ve söz konusu korku yüzünden, ilgili ülkenin korumasından yararlanmak istemeyen kişi" dir. (1967 Protokolü ile değişik Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin 1951 Sözleşmesi, 1A(2) Maddesi)" (IOM, 2004: 64) Mülteciler vatandaşı oldukları veya uzun süreli ikamet ettikleri ülkelere dönemeyecek durumda olan kişilerdir. Bu kişiler sık sık geçiş ülkelerinde düzensiz göçmen olarak arafta kalabilmektedir.

Düzensiz hale gelebilen göç türlerinden bir diğeri de ekonomik amaçlı "*mekik göçü ya da döngüsel göç*"tür. Erder'in tanımıyla;

"Bir ülkeye kısa süreli olarak gelen, kendi ülkesiyle ilişkilerini sürdürmek isteyen, yasal belge almaya ve sınır geçişi ile ilgili mevzuatı zedelememeye gayret eden kişilerin tecrübe ettiği göç türüdür (...) Coğrafi yakınlık, ucuzlayan ulaşım olanakları, ülkeler ya da bölgeler arasındaki yapısal eşitsizliklerin doğurduğu farklı gelişmişlik ve ücret düzeylerinin, bu göçü arttırdığı bilinmektedir. Bu göçün en önemli özelliği ise katılımcılarının sürekli hareketli oluşu ve gittikleri ülkelerde kısa süreli çalışarak ya da küçük ölçekli ticaret yaparak yaşamlarını düzenleme amacı gütmeleridir" (Erder, 2015: 90).

Bu göçler geçici, kısa süreli ve döngüseldir. Göç edilen ülkede ne kadar süre çalışılacağı ve kalınacağı belirsiz olmasından kaynaklı olarak göçmenlerin vize

süresini aşmaları nedeniyle kayıtdışı konumuna düşmeleri söz konusu olabilmektedir.. Mekik göçmenlere Türkiye üzerinden örnek vermek gerekirse "bavul ticaretini içeren, tekrarlanan ve uzun kalışlar içeren ziyaretler ile göçmenlerin ev işleri, eğlence ve seks sektörü, tekstil, inşaat ve tarım gibi alanlarda emeklerini satan işçiler"dir. (İçduygu, 2015: 284) Bavul ticareti ise kendi ülkelerinden getirdikleri malları varış ülkesinde satıp bu ülkede tekrar mal alıp kendi ülkelerinde satmalarıyla oluşan bir gelir döngüsüdür. Ve mekik göçmenler hedef ülkede vize sürelerini aştıkları taktirde kendi ülkelerine dönebilmek adına para kazanmak için kayıt dışı istihdama dahil olarak hedef ülkede uzun süreli kalabilmektedirler.

Döngüsel göçmenlerin göç kararı almalarında etkili olan yaşadıkları ülkelerin ekonomilerinin alt üst olmasıyla birlikte hayatlarını idame ettiremeyecek konuma düşmeleridir. Mülteciler ise hayatta kalmak için göç edenlerdir. Yani geri dönebilecekleri bir ülkelerinin olmamasıdır. Özgür Baklacioğlu'nun ifadesiyle;

“Göçmen kadınlar ile mülteci kadınlar aynı kafilede yer alırlar ve her iki grup da cinsiyetçi sınır politikalarının ve istismarın hedefi olur. Aradaki en temel fark, mülteci kadınların terk ettikleri ülkelere geri dönme şansına sahip olmamaları ve geri dönüşün kendileri için genelde ölüm, şiddet ve zulüm anlamına gelmesidir. Göçmen kadınlar gittikleri ülkede kalmak istemedikleri zaman kayıtdışı olmanın bedelini ödeyerek ve ülkeye giriş yasağı cezasını kabullenerek kendi ülkelerine dönebilirler” (Özgür Baklacioğlu, 2017: 21).

Düzensiz göçün ortaya çıkmasında küreselleşme etkilidir. Bu etkilere baktığımızda; Castles and Miller'ın *Göçler Çağı* adlı eserinde bahsettiği "küreselleşmenin, bir taraftan dünyanın hemen her yanında ekonomik ve siyasal çalkantılar doğurduğu, savaşları ve eşitsizlikleri arttırdığı bilinmektedir. Diğer taraftan aynı süreç içinde iletişim ve ulaşım ucuzlamış ve kitlelerin hareketlerini kolaylaştırıcı bazı yeni olanaklar açığa çıkmıştır" (aktaran Erder, 2011: 181). Küreselleşmenin yarattığı ekonomik çalkantılardan biri de geçiş ekonomisi ülkelerinin serbest piyasa kapitalizminin uluslararası arenada yayılmaya başlaması ile birlikte serbest piyasa koşullarına adapte olamaması ve ekonomilerinin alt üst olmasıyla birlikte birçok insanın yoksullaşarak göç etmesidir. Diğer taraftan da

küreselleşmeyle birlikte artan iletişim olanakları, göçmenlerin ağ kurmalarını kolaylaştırmış ve göç kararını etkilemiştir. Yani düzensiz göç, küreselleşmenin sonuçlarından biridir. Erder'in tabiriyle "sıradan insanların küreselleşmeye cevabı" olduğunu ileri sürmüştür (Erder, 2015: 78-80). Yani düzensiz göç, küreselleşmenin az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerinde yarattığı olumsuzluklar sonucunda göç kararı alan sıradan insanların kendilerini korumak ve daha güvenli bir hayat yaşayabilmek için ülke sınırlarına meydan okuyarak tutunmaya çalışmaları küreselleşmenin onların hayatları üzerinde yarattığı yıkıcı etkiye karşı bir "direniş"tir aslında. Öyle ki sıradan insanların küreselleşmeye cevabı olan bu göç türü uluslararası arenada "istenmeyen ve mücadele edilmesi gereken bir göç (Erder, 2007: 35)" olarak görülür. Mesela "kayıtdışı sınır geçişlerine çoğunlukla maruz kalan mülteci kadınlar (Özgür Baklacioğlu, 2017: 21)" ulus devletlerin sınırlarını insan kaçakçıları aracılığıyla yasadışı bir şekilde aşmalarından da kaynaklı olarak ulus devletler tarafından da bu göçün kontrol edilememesinden de kaynaklı olarak bir tehdit olarak görülürler. Düzensiz göçün zemin hazırladığı insan kaçakçılığı, fuhuş gibi uluslararası arenada suç olarak kabul edilen yasadışı sınır ekonomisinin ortaya çıkması da düzensiz göçmenlerin potansiyel suçlu olarak görülmelerine ve böyle bir algının yaratılmasına neden olmuştur. Fakat göç ettikleri ülkelerde de mülteci statüsünün resmi olarak tanınmasının devletlerin insiyatifinde bir durum olmasından kaynaklı olarak da kayıtdışı çalıştırılıp yaşamaya devam etmeleri ve modern kölelik şartlarında kayıtdışı istihdam edilmeleri de devletlerin uyguladığı göçmen karşıtı politikalardan kaynaklıdır. Kısaca düzensiz göçü birçok ulus devlet, güvenlik tehdidi olarak algıladıkları için düzensiz göçmenleri caydırmak için belli güvenlik önlemleri alırlar: "Sınırlara, üzerine kızılötesi kameralar yerleştirilmiş en büyük ulaşım aracını dahi kontrol edebilecek güçte tarayıcı ekipmanlarla donatılmış yüksek duvarların ve elektrikli tellerin inşa edilmesi(...)" (Tapia, 2015: 35) buna örnektir. Bunun yanı sıra ülkelerin düzensiz göçmenleri engellemek için uyguladığı politikalardan biri de sınırı yani kapılarını kapatma politikasıdır. Fakat bu durumdan en fazla etkilenen düzensiz göçmenler ise mültecilerdir. Bu politikalar sonucunda geçişler sırasında birçok mülteci hayatını kaybedebilmektedir. Günümüzden örnek vermek gerekirse Suriyelilerin deniz üzerinden Avrupa'ya yasadışı geçişi sırasında teknelerin ve botların alabora olması sebebiyle artan insan ölümleridir. Ulus devletler düzensiz

göçmenler içerisinde kayıtdışı sınırı geçen mültecileri caydırmak için sınırda belli güvenlik önlemleri almalarının yanı sıra sınırı yasal olarak geçen ve vize sürelerini aşarak ülkede kayıtdışı çalışmaya devam eden göçmenler içinse yaptıkları yasal düzenlemelerle çalışma ve oturma iznini almalarını zorlaştırabilmektedirler. Fakat bazı ulus devletler de düzensiz göçün önemli bir boyutu olan kayıtdışı istihdamın ülkelerine sağladığı ekonomik katkıları fark ettiklerinde ekonomik amaçlı düzensiz göçe göz yumabilirler. Düzensiz göçle mücadelenin göçmenlerin hayatları üzerinde yarattığı ağır sonuçlara ve düzensiz göçmenlerin kayıtdışı konumlarının yarattığı savunmasızlık hallerine karşı uluslararası sivil toplum örgütleri de mücadeleler geliştirebilmektedir.

1.2. Göç Araştırmalarına Feminist Yaklaşım

Göç araştırmalarına feminist yaklaşımla bakıldığında aslında küreselleşen dünyada göçün kadınlaşmasının da etkisiyle göç literatüründe ikinci plana itilen ve "pasif özneler" olarak ele alınan kadınların göç deneyimlerini görünür kılmanın gerekliliği ortaya çıkar. Kadınların göç deneyimlerini görünür kılmanın gerekliliği sadece küreselleşmeyle birlikte göçün kadınlaşmasından kaynaklı değildir aynı zamanda göç tarihinde erkeklerle birlikte göçe katılan ve ikinci plana atılan kadınların göç deneyiminin değersiz görülerek tarih yazımına dahil edilmemesindendir. Bundan kaynaklı olarak feminist yaklaşımla yapılan çalışmaların amaçlarından biri de göç literatüründe ele alınan göç sürecine "pasif özneler" olarak katılan "kadın" algısını yapı sökümüne uğratmaktır.

Göç literatüründe göçmen kadınlarla ilgili araştırmaların ne zaman başladığı ve göçmen kadınların konumunu nasıl ele aldığı noktasında Quiminal'ın ileri sürdüğü üzere göçmen kadınlara ilişkin ilk araştırmaların görece başlama tarihi 1970'lerin sonu 1980'lerin başı olduğunu ve bu çalışmalarda göçmen kadınlar, işlevi ev içi görevlerini yerine getirmek olan eve kapanmış kadın imgesi çerçevesinde ele alındığını ve göçmen kadınların çalışma dünyasındaki varlıklarını görünmez kıldığını

ileri sürmüştür (Quiminal, 2015: 182). Yani göçmen kadınlara ilişkin yapılan ilk çalışmalarda göçmen kadın deneyimi tek bir imgeyle özdeşleştirilerek kadını pasif bir aktör olarak ele almıştır. 1990'lardan başlayarak göçün kadınlaşmasıyla birlikte toplumsal cinsiyet odaklı analiz ve interdisipliner bir yaklaşım çerçevesinde bu konu ele alınmaya başlamıştır (Donato vd., 2006: 4). Fakat göçmen kadınlar ile ilgili araştırmalardan bahsederken feminist yazında da göçmen kadınlar içerisinde göç deneyimleri göz ardı edilenler de vardı. Ve bundan kaynaklı olarak “göçmen kadınlar” tabirinin kapsayıcılığı da sorgulanmaya başladı. Çünkü göçmen kadınlar tabiri altında mülteci kadınların ve farklı cinsel kimliklere sahip kadınların deneyimleri görünmez kılınmıştı. Farklı feminizmlerin ortaya çıkışı ve eleştirileri toplumsal cinsiyet odaklı göç yazınına da yansımıştı:

“21.yüzyılla birlikte kendini hızla geliştiren ve derinleştiren toplumsal cinsiyet yazını da benzer şekilde, yakın zamana kadar göç ve sınır yazınına ilgisiz kaldı. 90'lı yıllarda savaşlarda, sınırlarda ve mülteci kamplarında kadına ve LGBTI'lere yönelik şiddetin artması ve fark edilmesiyle birlikte eleştirel göç çalışmaları arasında feminist sesler güçlenmeye başladı. Bu bağlamda savaş, çatışma, iltica süreci ve varış/sığınma ülkelerinde göçmen ve mülteci kadınların karşı karşıya kaldıkları sorunlarla ilgili çalışmalar öne çıktı. Ancak bu çalışmaların içerisinde, sınırlarda kadın göçmen ve mültecilerin karşı karşıya kaldıkları pratiklerle ilgili çalışmalar yeni yeni ortaya çıkmaya başladı.” (Özgür Baklacıoğlu, 2017: 14-15)

Türkiye'deki uluslararası göç bağlamında yapılan araştırmalarda göçmen kadın konusunun ne zaman ve nasıl ele alındığına baktığımızda; Türkiye'nin uluslararası göç literatüründe göçmen kadınlara ilişkin yapılan ilk çalışmalar Nermin Abadan-Unat'ın çalışmalarıdır. 1960lı yıllarda başlayan Türkiye'den Almanya'ya işgücü göçünü konu aldığı çalışmalarında Türk göçmen kadınlara değinmiştir. Abadan-Unat ve Gretty Mirdal'ın düzenlediği çalışmanın dayandığı temel sorgulama olan 1977 yılında yazdığı *"Dış Göç Akımının Türk Kadının Özgürleşme ve Sözde Özgürleşme Sürecine Etkisi"* başlıklı makalesinde göçün modernleşmeyle ilişkisini aktarırken iki çerçeveden bakar: göçün, kadınların özgürleşmesini ve toplumsal cinsiyet ilişkilerinin dönüşümüne etkisinden bahsederken diğer yandan da bunun

sahte bir özgürleşme sürecine yol açabileceğinden bahseder (Abadan Unat, vd., 2015).

Abadan-Unat'ın çalışmalarının yanı sıra 1990'lı yıllarda küreselleşmeyle birlikte göçün kadınlaşması ve Türkiye'nin değişen göç politikasının etkisiyle kapılarını göçmenlere açması sonucunda ESB ülkelerinden gelen göçmen kadınlar araştırmalara konu olmuştur. ESB (Eski Doğu Bloğu) ülkelerinden gelen kadınlara ilişkin yapılan çalışmalara baktığımızda; daha çok emek göçü üzerinden şekillenen çalışmalardır. Düzensiz göçün bir türü olan mekik göçü ile ilgili olarak yapılan çalışmalardan biri ESB ülkelerinden gelen göçmen kadınların işgücü piyasasına giriş süreçlerini ve bu süreçte göç ettikleri ülkede yaşadıkları zorlukları ve bu zorluklardan biri olan toplumdaki “Nataşa algısını” ele alan Erder'in makalesi (Erder, 2011: 181-208) Mekik göçüyle ilgili olarak yapılan diğer çalışmalar da bavul ticareti yapan göçmenlerin içerisinde yoğun olan göçmen kadınların, kayıtdışı ekonomi ile ilişkisinin toplumsal cinsiyet boyutunun da ele alındığı çalışmalar (Yükseker, 2003; Erder, 2015: 87-100); ev işçisi olarak çalışan göçmen kadınlara ilişkin olarak yapılan çalışmalar (Kaşka, 2007: 225-240; Akalın, 2014) ile ESB ülkelerinden gelen fuhuş sektöründe çalışan göçmen kadınlara ilişkin yapılan ilk çalışma, Aslıcan Kalfa'nın *"Türkiye'de Fuhuş Sektöründe Çalışan Göçmen Kadınların Çalışma Koşulları Üzerine Bir Alan Araştırması"* başlıklı yüksek lisans tezidir (Kalfa, 2008). ESB ülkelerinden gelen kadınların çalışma deneyimlerinin yanı sıra göç hafızalarına ilişkin yapılan çalışmalarda mevcuttur. Güler'in ev ve bakım hizmetlerinde istihdam edilen Moldovalı kadınların sosyalizmi nasıl hatırladıklarını ve göç öncesi hayatlarını hafızalarında nasıl kurduklarına ilişkin yaptığı çalışma (Güler, 2011: 247-271) buna örnektir. Türkiye'deki göç literatüründe Türkiye'ye çalışmak amacıyla gelen göçmen kadınlarla ilgili yapılan çalışmalarda daha çok ESB ülkelerinden gelerek ev ve bakım işlerinde istihdam edilen kadınlar araştırma konusu olmuştur. Türkiye'nin göç literatüründe düzensiz göçmenler içerisinde mülteci kadınlara ilişkin yapılan çalışmalara baktığımızda ise mekik göçmenlere nazaran daha az olmakla birlikte bu çalışmalar ağırlıklı olarak Suriyeli mülteci kadınların deneyimlerine odaklanan çalışmalardır. Ulusal Tez Merkezi'ne kayıtlı “mülteci kadınlar”la ilgili olarak 10 tez bulunmakla birlikte 7'si Suriyeli mülteci kadınlarla ilgili iken diğerleri ise İran, Irak

ve Çeçen müteci kadınlarla ilgili yapılan çalışmalardır. Bu çalışmalar arasında Türkiye'nin göç literatüründeki çalışmalar içerisinde LGBTI mültecilerin deneyimlerine ilişkin yapılan çalışmalar noktasında büyük bir boşluk vardır. Bu konuda yapılan ilk çalışmalar ise Ulusal Tez Merkezine kayıtlı Marta D'Epifanio'nun *LGBTI Mültecileri İnanılabilirlik Sorunları* başlıklı tez çalışması ile Türkiye'de Suriyeli LGBTI mültecileri konu olan 2015 yılında yayımlanan Zeynep Kıvılcımlı ve Nurcan Özgür Baklacioğlu'nun *Sürgünde Toplumsal Cinsiyet: Suriyeli Kadın ve LGBTI Mülteciler* başlıklı çalışmasıdır.

Göçün kadınlaşması konusunda yapılan araştırmalara bakarsak Gülay Toksöz ve Çağla Ünlütürk'ün çalışmaları önemlidir. Bu konuda yazdıkları makalelerden "*Göç Kadınlaşıyor Mu? Türkiye'ye Yönelen Düzensiz Göçe İlişkin Yazına Toplumsal Cinsiyet ve Etnisite Temelinde Bakış*" adlı makalesinde; Türkiye'de göçün kadınlaşmasının nedenlerine ve göçün kadınlaştığı sektörlerle değinmenin yanı sıra erkeklerin istihdam edildikleri sektörlerle de değinmişlerdir. Kadınların ve erkeklerin istihdam edildikleri sektörleri toplumsal cinsiyet ve etnisite kriterleri üzerinden ele almışlardır. Bu çalışmanın diğer araştırmacılara kapı açan bir yönü de göçmen kadınlarla ilgili çalışmaların daha çok ev hizmetlerinde çalışanlar üzerine yapılması ve eğlence sektöründe çalışan kadınlara yönelik bir çalışmanın olmayışına değinmesidir (Toksöz vd., 2011: 157-179). Göçün kadınlaşması hakkında yazılan tezlere baktığımızda Aysula Kurt'un 2014 yılında yazdığı "*Küreselleşme Kapsamında Göç ve Emegin Feminizasyonu (Kadınlaşması): Trabzon Hizmet Sektöründe Yabancı Göçmen Kadın Emegi*" başlıklı tezinde Trabzon'daki Nataşa algısından kaynaklı olarak literatürde Trabzon'a ilişkin göçmen kadın konusunun ele alınmasının daha çok fuhuş sektörünün gölgesinde kaldığını ileri sürerek hizmet sektöründe çalışan yabancı kadın emegini küreselleşme ve emegin feminizasyonu çerçevesinde ele almıştır (Kurt, 2014).

Bunun yanı sıra AB ülkelerine göç eden Türkiyeli kadınlar da araştırmalara konu olmuştur. Ama daha çok Almanya'ya göç eden Türkiyeli kadınlarla ilgili çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalardan biri de uluslararası göç literatürü nezdinde kesişimsellik teorisini kullanarak Türkiye'den Almanya'ya göç eden farklı kimliklere sahip olan kadınların Almanya'da nasıl ötekileştirildikleri hem çalışma hayatında

hem de gündelik hayattaki ezilme pratikleri ve aynı zamanda Türkiyeli kadınların kendi aralarında birbirlerini nasıl ötekileştirildiklerini ve nasıl kategoriler yarattıklarını ele alan Sarıgül'ün tezidir (Sarıgül, 2013). Bunun yanı sıra bu teoriyi kullanarak yazılan makalelerden biri de Czarina Wılpert ve Ruth Mandel'in *Pathways to Emancipation and Their Descendant* başlıklı makalesidir. Bu makalede yine Türkiye'den Almanya'ya göç eden kadınların deneyimlerinin kuşaklar arası aktarımını ve göçün güçlendirici yanını kesişimsellik teorisini kullanarak anlatır. İlk göç eden kadınların kendi göç kararlarını alarak kendi kaderlerini tayin eden kadınlar olduklarından ve kendi kızlarını da etkileyerek onların iyi bir eğitim almalarını sağlayarak aslında nasıl bir başarı hikayesine imza attıklarından bahseder. Çünkü kendileri düşük eğitilmiş olmalarına rağmen kızları yüksek eğitilmiştir. Aynı zamanda kızlarının Alman eğitim sisteminde ve kamusal alanda ayrımcılığa uğramalarına rağmen iyi bir eğitim almaları ve profesyonel işlerde çalışarak aynı zamanda aktif politikaya katıldıklarından bahseder (Wılpert vd., 2015: 153-177). Bu çalışmalarda göç araştırmalarında "kesişimsellik" teorisini kullanmanın önemi görülmektedir çünkü farklı kimliklere sahip olan kadınların iktidarın baskı sistemlerini farklı deneyimlemelerinden kaynaklı olarak sadece "kadın" kategorisiyle ele almanın bu kadınlar üzerindeki baskıların görünmez kılınmasına neden olacağını göstermektedir.

Göç konusunu mekan, kimlik ve hafıza ilişkisi bağlamında ele alan çalışmalara baktığımızda; kadınların göç hafızlarını göç ettikleri yerlerde kendi evlerini kurma sürecinde nasıl yansıttıklarını Türkiye'den Londra'ya göç eden kadınların konut mekanları deneyimi üzerinden ele alan Kılıçkırın'ın çalışması (Kılıçkırın, 2017: 293-307) ile göçmen kadınların sığınma deneyimlerini bir kadın olarak mekanı nasıl deneyimledikleri üzerinden ele alan Buz'un çalışması (Buz, 2009: 303-327) önemlidir. Bunun yanı sıra Gürcistanlı ev işçilerinin hem işyeri hem yaşama alanı olarak ev içi alanı, işçi-işveren ilişkisi bağlamında nasıl deneyimlediklerini ele alan Dinçer'in çalışması (Dinçer, 2015) da önemlidir.

Göç literatüründeki çalışmaların değerlendirilmesinin ardından bu başlık adı altında küreselleşen dünyada son dönemde önemli bir kavram haline gelen göçün kadınlaması kavramı ve yine göç literatüründe göçmen kadınların kimlik deneyimlerinin anlaşılması nezdinde önemli bir teori olan kesişimsellik

anlatılacaktır. Ayrıca göç ve kimlik deneyiminin ayrılmaz bir parçası olan mekan kavramı da feminist perspektiften ele alınacaktır. Bunun yanı sıra göçmen kadınların deneyimlerinin direnme boyutunu anlayabilmek için Scott'ın gündelik direniş biçimi kavramından bahsedilecektir.

1.2.1. Göçün Kadınlaşması

Göç eden insanlar arasında kadınların sayısının gittikçe artması göçün kadınlaşmasını gündeme getirmiştir. IOM'un Dünya Göç Raporunda 2015 yılında uluslararası göçmenlerin %52 si erkek iken %48'i kadındır. Yani uluslararası göçmenlerin yarısı kadındır (IOM, 2018: 17). Sassen'in ifadesiyle "geçim, kar sağlama, döviz tahakkuku için kaynak haline gelen sınır ötesi dolaşımların içinde kadınların varlığı son yirmi yıl içinde arttırmıştır" (Sassen, 2000: 503). Sınır ötesi dolaşımların içinde kadınların varlığının artmasının arkaplanına baktığımızda küreselleşme etkilidir. Küreselleşmeyle birlikte gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerin ekonomilerinin, küresel piyasaya eklemlenme süreçlerinden olumsuz etkilenmesi sonucunda artan işsizlikler, dış borçlar ve yaşanan ülkenin bu soruna yönelik çözüm üretememesi, kadınların hayatlarını idame ettirebilmek ve tutunabilmek için tek seçenek olarak göç etmelerine neden olmuştur. Bu ülkeler arasında kapitalizme geçiş sürecinde, ekonomisi olumsuz etkilenen geçiş ekonomisi ülkesi olarak adlandırılan Sovyet sisteminin çöküşüyle birlikte ortaya çıkan eski sosyalist ülkeler de vardır. Bunun yanı sıra küreselleşen dünyayla birlikte gelişmiş ülkelerde hizmet sektöründe artan ucuz kadın emeği talebi de kadınların göç etmesinin en önemli nedenlerinden biridir. Göçün kadınlaşmasının temelinde yatan aslında ekonominin küreselleşmesiyle birlikte yoksulluğun da kadınlaşmaya başlamasıdır. Şenses'in ileri sürdüğü üzere "reisleri kadın olan hanehalkları gerek gelişmiş ülkelerde gerekse azgelişmiş ülkelerde yoksulluğun yoğun olduğu bir hane halkı türü olarak ön plana çıkmaktadır" (Şenses, 2003: 139).

Göçün kadınlaşması, kadınların kendi göç kararlarını vererek hayatlarını idame ettirebilmek adına göç sürecine aktif olarak katılmalarıdır. Öyle ki dünya

ekonomisinin hizmet sektörü içerisinde kadın emeğine duyduğu ihtiyacın artması, kadınlar yaşadıkları zorlu koşulların üstesinden gelebilmek için göç kararı almalarına neden olmuştur. Yani göçün kadınlaşmasının nedenlerinden biri de hizmet sektöründe artan ucuz kadın emeği talebidir. Gelişmiş ülkelerde nüfusun yaşlanması ve kadının çalışma hayatına dahil olmasıyla birlikte çifte iş yükünü hafifletme isteği ve devletlerin bakım hizmetini sunma noktasında sosyal politikalarının yetersizliği bakım açığına neden olmuştur. Bunun yanı sıra "geçmişte ev ve bakım hizmetlerinde istihdam edilen yerli kadınların farklı işlerde istihdam olanaklarındaki artışla bu düşük statülü işleri reddetmeleri sonucu bu işleri üstlenecek göçmen kadın emeğine talep artmıştır" (Toksöz, vd., 2011: 161). Dünyada göçmen kadın emeğine olan talebin artmasıyla birlikte bu talebi karşılayan göçmen kadınlar, sadece işgücü piyasasının cinsiyetçi yapısını değil aynı zamanda farklı bir boyutunu da deneyimlemişlerdir. Gelişmiş ülkenin bakım açığını karşılayan göçmen kadınların az gelişmiş ülkelere gelmesini ve bu emek sömürsünü, Donovan emperyalizmle ilişkilendirerek açıklamıştır: "(...)aile içindeki bakım işlerinin çoğunun Üçüncü Dünya kadınlar tarafından üstlenilmesiyle ortaya çıkan "bakım açığı" idi. Üçüncü Dünyadan bu duygusal kaynakların çekilmesi" ve Birinci Dünyaya aktarılması, "emperyalizmin eski hikayesidir" (Donovan, 2015: 393).

Göçün kadınlaşmasının sonuçlarına baktığımızda ise kadın göçmenlerin döviz getirmelerinden dolayı ülke ekonomisinin kalkınmasına katkıda bulunmalarıdır. Bu yüzden bazı hükümetler kadın göçünü desteklemişlerdir. Küreselleşmeyle birlikte gelişmekte ve az gelişmiş olan ülkelerin yapısal uyum programlarından kaynaklı olarak dış borçlarının artmasıyla birlikte göçmenlerden gelecek dövizlerle bu borçları kapatmak adına üretilen politikalardan biri de devlet teşviki ile göç olmuştur. Sassen, Filipinler örneğini vererek Filipin hükümetinin 1982'de Filipinli kadınların ABD, Ortadoğu ve Japonya'nın işçi talebini karşılamak ve işçi göndermeyi teşvik etmek adına " Filipinler Yurtdışı İstihdam Yönetimi'ni kurduğunu ileri sürmüştür (Sassen, 2000: 522). Bunun yanı sıra döviz, göç veren bu ülkelerin ekonomik olarak en önemli kaynaklarından biri haline gelmiştir. Moors'un ifadesiyle "göçmen kadınların geldikleri ülkeler bakımından bu tür emek göçü, ülkeye giren gelir nedeniyle desteklenen bir gelişme olarak algılanmış; örneğin bazı ülkelerde kadın göçmenler

"ekonomik kahramanlar" olarak nitelendirilmiştir" (aktaran Kaşka, 2007: 229) Kadınların bu rollerinden kaynaklı olarak ekonomik kahramanlar ilan edilmesinin bir de gizli yüzü vardır tıpkı Donovan'ın Üçüncü dünyadan Birinci Dünya'ya göçü "eski emperyalizm hikayesi" olarak nitelendirmesi gibi bu da kadın emeği talebini aynı zamanda "kadının sömürüsü"nü de beraberinde getirmiştir:

"Yeni küresel ekonominin dünya çapında kadınların sırtlarında yükseldiğini iddia etmek abartı olmaz. Kalkınmakta olan ülkelerde kadın sömürüsü Marilyn Waring'in "evrensel kölelik" dediği şeyi, yani milyonlarca ev kadınının uluslararası şirketler için kar marjını (artı-değer) yükseltmek ve sermaye yaratmak üzere dünya çapında sağladıkları ücretsiz ev emeğini de içerir" (Donovan, 2015: 396).

Göçün kadınlaşmasının beraberinde getirdiği kadın sömürüsünün temelinde düzensiz göç vardır aslında ve ikisi birbiriyle ilişkilidir. Çünkü küreselleşmeyle birlikte az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin yaşadıkları ekonomik sıkıntıları çözebilmek adına küresel ekonomik sistemde “yasadışı kanallardan” para akışı sağlama ve küresel pazar yaratma çabaları, Sassen'in ifadesiyle gölge ekonomisinin bir parçası olan küreselleşmenin karşı coğrafyalarını yaratmıştır (Sassen, 2000: 504). Küreselleşmenin karşı coğrafyalarından biri de seks ticaretidir. Göçün kadınlaşmasıyla birlikte seks tacirleri, kadınları kaçırarak fuhuşa zorlamışlardır. Bu tacirlerin dünya çapındaki organize suç örgütleriyle kurdukları ağlarla birlikte yaratılan küresel bir pazar söz konusudur. Bu küresel pazarın bir parçası da eğlence sektörüdür. Eğlence sektöründe de döviz elde etmenin bir yolu olarak kadın bedeni küresel bir meta haline getirilmiştir. Bu sektörde kadınlara yönelik büyük bir sömürü söz konusudur. Kadınlar cinsel olarak sömürülmelerinin yanı sıra kayıtdışı oldukları için hak arayamamakta ve kaçırıldıklarına dair polise başvurmaları durumunda hak arayamamanın verdiği savunmasızlık halinden kaynaklı olarak polisin de cinsel sömürüsüne uğrayabilmektedirler. Ayrıca polis tarafından yakalandıklarında organize suç örgütleri için içindeyse onların işledikleri suçlarla da suçlanabilmektedirler.

Göçün kadınlaşmasının sonuçlarından biri de göçmen kadınların uğradıkları sömürüye karşı hayat standartlarını yükseltmek ve kendi haklarını elde etmek için "örgütlenme" leri yani göçün güçlenme aracı olarak kullanmasıdır. Göçmen kadınların kendi kurdukları örgütlere verilecek örneklerden biri "İngiltere'de 1987'de kurulan KALAYAAN, Filipinli göçmen kadınlar öncülüğünde kurulan örgütlerden en etkin ve ünlü olanıdır. Filipinlilerin ulusal dilinde "özgürlük" anlamına gelen KALAYAAN, ev hizmetlerinde çalışan işçilerin hakları için kampanya yürütmek üzere kurulmuş bir şemsiye örgütlenmedir" (Ünlütürk vd., 2009: 22). Bunun yanı sıra göçün kadınlaşması, göçmen kadınların göç edilen ülkelerdeki kadınlarla birlikte ortak dayanışmanın da önünü açabilir. Buna örnek olarak "İtalya'da 1946'da kurulan ulusal ev hizmetleri sendikası ACLI-COLF (Hristiyan İşçiler Birliği), 1980lerden itibaren ev hizmetlerinde göçmen kadın istihdamının artışı ile toplumsal cinsiyet, sınıf ve etnisiteyi bir arada ele almaya ve göçmen kadınları da örgütlemeye başlamıştır" (Ünlütürk vd., 2009: 23).

Küreselleşen dünyada göçün kadınlaşmasının göçmen kadınların deneyimlerinin göç ettikleri ülkelerdeki kadınlarla paylaşma ve örgütlenme imkanı yaratması ve bununla birlikte küresel bir kadın dayanışmasının önünü açması oldukça önemlidir. Küresel bir kadın dayanışması aynı zamanda kesişimsellik teorisinin pratiğe dönüşmesidir. Yani iktidarı farklı deneyimleyen kadınların birbirlerini anlama ve deneyimlerini paylaşma alanı açtığı için küresel bir kadın dayanışmasının önünü açabilir. Kesişimsellik perspektifinden kadınların deneyimlerine bakmak göçün kadınlaşmasıyla birlikte zaruri hale gelmiştir.

1.2.2. Göç, Kimlik ve Kesişimsellik

İlk olarak siyah feminist Kimberle Crenshaw'ın *Mapping Margins* başlıklı makalesinde bahsettiği "kesişimsellik" teorisinin çıkış noktası siyah feministlerin, beyaz feminizmin siyah kadınların deneyimine olan körlüklerini eleştirmeleriyle başlar. Crenshaw siyah kadınların ezilme deneyiminin çok boyutluluğunun göz ardı

etmesi noktasında sadece feminizmi eleştirmede anti ırkçı hareketi de siyah kadınların ezilme deneyimlerinin toplumsal cinsiyet boyutunu göz ardı ettiği için eleştirir:

"(...)Feminizmin ırkı sorgulamadaki başarısızlığı, feminizmin direniş stratejilerinin çoğunlukla renkli insanların boyun eğmesini yinelemek ve pekiştirmek anlamına geleceği ve anti-ırkçılığın ataerkilliği sorgulamadaki başarısızlığı, anti-ırkçılığın sıklıkla kadınların boyun eğmesini yeniden üreteceği anlamına gelir (...)" (Crenshaw, 1994: 5).

Kısaca kesişimsellik teorisi "feminist hareketin çözülmemiş sorunlarının ele alınması için bir teorik şablon olarak önerilmiştir" (Collins vd., 2013: 15). Çözülmemiş sorunlar derken bunlar; İkinci Dalga Feminizm'in evrensel ataerki, ortak kadınlık kategorisi ve kızkardeşlik kavramlarına olan eleştirilerdir. İkinci Dalga Feminizmin içerisindeki radikal feminizmin temel tezlerine baktığımızda; kadınların ortak ezilmişliği kavramından yola çıkarak tüm kadınların aralarındaki ırksal, sınıfsal, cinsel, engellilik, dinsel gibi birçok fark bulunmasına rağmen "bu bölünmelerin kadınların kadın olmaktan doğan çıkarlarına oranla daha az önemli oldukları" (Ramazanoğlu, 1998: 133) ileri sürerler. Bundan kaynaklı olarak da ortak kadınlık kategorisi adı altında farklı kadınlık deneyimleri göz ardı edilmiştir. Yani burada önemli olan tüm kadınların erkekler tarafından ezilmesinin ortaklığıydı. Çakır'ın ifadesiyle "cins baskısı; sınıf ve ırk baskısına önseldir" (Çakır, 2013: 449). Kesişimsellik teorisini savunan Üçüncü Dalga Feministler de cins baskısının önsel olarak tutulmasının farklı kimliklere sahip olan kadınların eşit olmayan güç ilişkileri içerisinde deneyimledikleri baskının çok boyutluluğunun göz ardı edilmesine neden olduğunu ve bu yüzden ortak kadınlar kategorisinin sorunlu olduğunu ileri sürerek radikal feministleri eleştirirler. Butler da toplumsal cinsiyet kavramının sorunlu bir kavram olduğundan yola çıkarak ortak kadınlar kategorisini eleştirir:

"... kadınlar teriminin ortak bir kimliği ifade ettiği varsayımı da feminizm için siyasi bir sorun teşkil ediyor.(...)Kişi kadın olsa bile elbette bunun fazlasıdır da; teori yeterince kapsayıcı değildir. Yetersiz kalmasının sebebi toplumsal cinsiyeti verili bir kişinin toplumsal cinsiyetiyle gelen teferruatı aşması değil, toplumsal cinsiyetin farklı tarihsel bağlamlarda ille de her zaman kesin ve tutarlı bir şekilde kurulmuş olmaması

ve söylemsel olarak kurulmuş ırksal, sınıfsal,etnik,cinsel ve bölgesel kimlik halleriyle kesişmesidir. Sonuç olarak toplumsal cinsiyeti her zaman üretilip süregeldiği siyasi ve kültürel kesişme noktalarından ayırarak değerlendirmek imkansızlaşır" (Butler, 2018: 46).

Butler'ın ileri sürdüğü sadece toplumsal cinsiyet eksenli düşünmenin feminizmin kapsayıcılığının sorgulanmasına neden olduğundan ve çok eksenli düşünmenin gerekliliğinden bahseder. Yani kadınların çok katmanlı kimliklerinin kesişmesinde yer alan konumlarını anlayabilmek için iktidarın farklı kimliklere sahip olanları marjinalleştirmek adına baskı sistemlerini ve kendini söylemsel ve tarihsel bağlamda nasıl inşa ettiğine bakmak gerektiğinden bahseder. Collins de kesişimselliği iktidarın baskı sistemlerini anlamının yolu olarak görerek bu sistemi açıklamak için "*hakimiyet matrisi*" kavramına başvurur. Bu kavram kimliklerin çoğulluğundan ziyade iktidarın çoğulluğunu ve nasıl örgütlendiğini ortaya koymak için kullanılmıştır:

"Hakimiyet matrisi, bir toplumdaki genel iktidar örgütlenmesini ifade eder. Herhangi bir matrisin iki özelliği vardır. İlk olarak, herhangi bir belirli matrisin, kesişen baskı sistemlerine ilişkin belirli bir düzenlemesi vardır. Bu sistemlerin bir araya nasıl ve ne şekilde geldiği tarihsel ve sosyal olarak özgüldür. İkincisi, kesişen baskı sistemleri, birbiriyle ilişkili dört iktidar alanıyla özel olarak düzenlenir: yapısal, disiplin, hegemonik ve kişilerarası.(...)Yapısal alan; hukuk, ekonomi, din, yönetim gibi sosyal yapılardan oluşur, disiplin alanı; baskının yönetilmesidir, hegemonik alan;diğer üç alanla bağlantılı olarak baskının meşrulaştırıldığı alandır, kişilerarası alan ise gündelik hayatı etkileyen alandır. Değişime açık olan hegemonik ve kişilerarası alandır. Bu dört alan birbiriyle ilişkili ve birbirini etkiler" (Collins, 2006 :8-7).

Collins'in hakimiyet matrisi; kesişen baskı sistemlerinin nasıl işlediğini anlamamız için bir çerçeve çizer ve iktidarın baskı sistemlerinin işleyişini gündelik hayattaki deneyimlerimizle fark ettiğimiz an değişimin başladığı andır. Değişim dediğimiz şey aslında bilincin oluşmaya başladığı ve praksisin gerçekleştiği andır. Bu da Foucault'nun iktidarın olduğu her yerde direnişin olduğu iddiasını anımsatır. Kesişen baskı sistemleri ve iktidarın nasıl örgütlediğini anlamak için kullanılan Collins'in *matrisine* benzer bir şekilde başvuracağımız kavram da Crenshaw'ın

kavşak örneğidir. Crenshaw TEDx konuşmasında aktardığı üzere çok katmanlı kimliklere sahip olan bir kadının marjinalleştirilme deneyimlerine baktığımızda bu kadının bulunduğu konumun iktidarın ayrımcılık pratiklerini deneyimlediği yolların kesişme noktası olan kavşak noktasıdır. Yani siyah kadınların deneyimi üzerinden örnek verirsek; siyah kadının deneyimini açıklarken cinsiyetçiliği ve ırkçılığı ayrı ayrı, birbirinden bağımsız bir şekilde deneyimlenen alanlar olarak ele alırsak yani sadece kadın olduğu için ya da sadece siyah olduğu için baskıya maruz kaldığı iddiasıyla siyah kadının deneyiminin açıklayamayacağımızı bunun yerine siyah kadın olma deneyiminin ırkçılığın ve cinsiyetçiliğin birbiriyle ilişkili olduğu, iç içe geçmiş yani siyah kadının konumu ırkçılığın ve cinsiyetçiliğin kesişiminde ele alındığı zaman bu deneyimin anlaşılacağını ileri sürerler. Yuval Davis bu durumu "toplumsal bölünmelerin(ırk, toplumsal cinsiyet, cinsel, dini, etnisite, engelilik..) indirgenemezliği" olarak açıklar (Yuval Davis, 2006: 200). Crenshaw makalesinde renkli kadınlar ve göçmen kadınların deneyimlerini ele alırken ırk, sınıf, toplumsal cinsiyet, etnisite kategorilerinden yola çıkarken Yuval Davis daha fazla toplumsal bölünmelerin olduğundan bahseder.

"Kesişimsellik" teorisini daha iyi açıklayabilmek için; radikal feminizmin temeli olan "özel alan politiktir" söylemine yönelik bir eleştiriden yola çıkılacaktır. Liberal feminizmle birlikte kadınların kamusal alandaki ezilme deneyimlerinin görünür kılınması için verilen mücadele sonucunda oy hakkı, velayet hakkı, miras hakkı, boşanma hakkı, eğitime katılım gibi hakları elde etmelerine rağmen özel alanda kadınlar ezilmeye devam etmiştir. Radikal feminizm, kadınların özel alandaki ezilme deneyimlerinin görünür kılınması için özel alanın politikleştirilmesi gereken bir alan olduğunu savunur. "Özel alan politiktir." söylemiyle bütün kadınların özel alanda şiddete uğradıklarını ve özel alandaki şiddetin politikleştirilerek görünür kılınması gerektiğini ileri süren radikal feminizmin göz ardı ettiği özel alanda yaşanan bu şiddetin sadece cins baskısından kaynaklı olmadığıdır. Yani kadınların farklı baskı sistemlerinin kesişiminde yer alan konumlarıyla özel alandaki şiddeti farklı deneyimlemesidir. Crenshaw, siyah kadınların ırkçılığın ve cinsiyetçiliğin kesişiminde deneyimlediği alanlardan biri olan aile içi şiddet ve tecavüz örneği üzerinden anlatarak bu teoriyi daha iyi anlamamızı sağlar. Crenshaw, radikal

feministlerin tecavüzü, sadece kadın cinselliği üzerinde erkek egemenliğinin tezahürü olarak görmelerini eleştirir. Bu eleştirinin temelinde yatan ise radikal feministlerin siyah kadınların ırkçılık ve cinsiyetçiliğin kesişiminde yer alan tecavüz deneyiminin çok eksenli boyutunu göz ardı etmeleridir: Siyah kadınların deneyimledikleri ırkçılıktan kaynaklı olarak kendilerini korumadan ve hak arama eyleminden yoksun bırakılma halinin (polislin yapacağı ırkçılık korkusundan da kaynaklı olarak şiddete uğradığında polisi arayamama korkusu gibi) siyah bir kadın olmanın toplumda yarattığı “beyazlar için siyah kadınlara istediğimizi yapabiliriz, cinsel olarak yararlanabiliriz” algısından da kaynaklı olarak cinsel bir savunmasızlık haline yol açması aynı zamanda tecavüzün ırkçı terörün silahı olarak kullanıldığını gösterir. (Crenshaw, 1989: 158). Crenshaw'n verdiği örnekte görüldüğü üzere siyah bir kadın olarak tecavüz deneyiminde sadece cinsiyetçiliğe uğramamıştır. ırkçılığın ve cinsiyetçiliğin iç içe geçtiği bir ayrımcılığı deneyimlemiştir. Tecavüze uğrayan siyah kadınların uğradıkları ayrımcılığın çok boyutluluğu göz ardı edildiği için bu durum mahkeme kararlarına da yansiyarak hak arama sürecinde de marjinalleştirilmelerine neden olmuştur.

Crenshaw'ın aile içi şiddet örneği de önemlidir çünkü siyah kadınlar sadece beyazların ırkçılığına ve cinsiyetçiliğine maruz kalmazlar; aynı zamanda siyah toplumun içindeki anti-ırkçı politikaların maskesi altında sürdürülen ataerkil baskıya da maruz kalırlar:

Siyah kadınların şiddete uğramasının sebeplerinden biri de ırkçı topluluklar içerisinde bir bütün olarak kalabilmenin yolu olarak siyah kadınları disipline ederek kontrol etmekten geçtiğini düşünmeleridir. Yani siyah kadınların denetlenmesini, beyazların yapacağı ırkçılığa karşı bir savunma mekanizması olarak görürler. Bu ırkçılık karşıtlığının altında yatan ise siyah kadınların şiddet uğradığı öğrenilirse aile içi şiddetin siyah topluluğa mal edilerek bir azınlık problemi olarak sunulması korkusudur yani kendi özel hayatlarını dışarıdaki saldırılara karşı koruma isteğidir (Crenshaw, 1994: 6-7).

Bu yüzden siyah kadınların hem siyah toplumun anti ırkçı politikalarından kaynaklı olarak hem de polislerin ırkçı ve cinsiyetçi tutumunun yarattığı korkudan

kaynaklı olarak şiddete uğrama durumlarında ses çıkaramamakta ve savunmasız kalamaktadır. Siyah kadınların aile içi şiddet deneyiminde hem siyah erkeklerin hem de siyah toplumun bir üyesi olmalarından ötürü siyah toplum içerisindeki aile içi şiddetin topluluk dışına yayılması durumunda ırkçılarının bir koz olarak kullanmasının yarattığı tedirginlikten de kaynaklı olarak siyah kadınlar ataerkiyi beyaz kadınlardan farklı deneyimlemektedir. Benzer şekilde “Southall Black Sisters’tan (SBS) aktivistler, Londra’daki Asyalılar arasında ev içi şiddet meseleleri üzerinde çalışmaya başladıklarında, “cemaat liderlerinin” böyle bir şey olmadığı olsa bile ırkçılara koz vermek için ifade edilmemesi gerektiği bahanesiyle faaliyetlerine nasıl karşı çıktıklarını anlatırlar” (Yuval Davis, 2016: 224) Özel alanda olduğu gibi kamusal alanda da kadınlar, toplumda egemen olan söylemlerin yarattığı kimlik bariyerlerine takılarak da marjinalleştirilmektedir. Bu marjinalleştirmeler, Collins’in hakimiyet matrisi olarak ifade ettiği iktidarın yapısal, disiplin ve hegemon alanlarında açığa çıkar. Mesela mahkeme kararlarında, işgücü piyasasında ya da sığınma evlerinin dil ve kimlik bariyerlerine takıldığında ve kaynakların dağıtımındaki adaletsizliklerde de açığa çıkar.

Kesişimsellik yaklaşımıyla birlikte Üçüncü Dalga feministler içerisinde radikal feministlere yönelik eleştirilerden biri de tıpkı ortak kadınlık kategorisinde olduğu gibi kızkardeşlik kavramı da sorunsallaştırılır. Bell Hooks’un eleştirisine baktığımızda;

"Kadınlar diğer kadınlar üzerinde tahakküm kurma amacıyla ırklarının ve sınıflarının gücünü kullandığı müddetçe, feminist kız kardeşlik hiçbir zaman tam anlamıyla gerçekleşemez.(...)Renkli kadınlar toplumun bünyesindeki ırkçılığı topyekun eleştirip ırkçılığın feminist teori ve pratiği nasıl şekillendirdiğine dikkat çekmeye çalışırken, pek çok beyaz kadın buna kulak tıkayarak, zihinlerini ve vicdanlarını kapayarak kızkardeşlik tasavvuruna sırt çevirdi " (Hooks, 2014: 29).

Kesişimsellik, feminist teorinin kendine yönelik öz eleştiri yapmasının önünü açarak marjinalize edilen kadınların deneyimlerinin görünür kılınmasını sağlayarak onların da kadın hareketine dahil olmasını ve kadın hareketinin enternasyonalleşmesini sağlayabilir. Bu noktada Yuval Davis'in "*çapraz siyaset*"

kavramı devreye girmektedir. Bu kavram farklı sosyal konumlanışları ve eşitsiz güç ilişkileri içerisinde dayanışma siyasetinin nasıl sağlanacağını anlatır. Yuval Davis, çapraz siyasetin iki dayanışma politikası olan köklenme ve yer değiştirme üzerinden işlediğini ileri sürerek "köklenme" kavramının kendi kimliklerimizden yola çıkarak kendimizi nasıl tanımladığımızı ifade etmek olduğunu, "yer değiştirme" kavramının ise diyaloga girerek empati yoluyla karşımızdakinin konumunu anlayabilmek olduğunu ileri sürer. Bu iki dayanışma politikasıyla birlikte kurulacak olan çapraz işbirlikleri yoluyla aslında küresel feminizmin sorunlarının çözüleceğini ifade eder. (Yuval Davis, 2018: 15; Yuval Davis, 2016: 237). Çapraz siyaset "diyaloglar" aracılığıyla işlediği için evrensellik perdesi adı altında kadınlar arasındaki farklılıkları, iktidar ilişkilerini görünür kılarak karşılıklı empati yoluyla aslında teorisinin pratiğini sunar. Ve böylelikle koalisyon siyasetinin önünü açabilir. Caryn McTighe Musil'in ifadesiyle, "doksanların avantajı, bu iki zıt gerçeğe eş zamanlı olarak tutunmaktır: kadınlar olarak bizler aynıyız ve farklıyız. Birliğimizi gözden kaçırmadan, kendi cinsiyetlendirilmiş tikelliklerimizi kapsayan bir matriksten kendimizi ne kadar iyi tanımladığımız, köprüleri, iktidarı, ittifakları ve muhtemel toplumsal değişimi belirleyecektir" (aktaran Yuval Davis, 2016: 231).

Kesişimsellik teorisinin ortak kadınlık kategorilerine olan eleştirilerden biri de Butler'ın toplumsal cinsiyet kavramına eleştirisidir. Butler; feminizmin iki toplumsal öznesi olarak kabul edilen kadınlık ve erkeklik rollerinin kültürel olarak inşasına odaklanan *toplumsal cinsiyet* kavramının sorunsallaştırarak zorunlu heteroseksüelliği eleştirir. Kadınlık ve erkekliğin kültürel olarak inşa edilmesinin beraberinde getirdiği zorunlu heteroseksüelliğin iktidar tarafından farklı cinsel kimliklere sahip insanların cinsel tercihlerini yani homoseksüelliği yok sayarak inşa edildiğinden bahseder. Bu yüzden toplumsal cinsiyetin inşası bir normun inşası demektir: "Eril ve dişilin, toplumsal cinsiyetin varsaydığı hormonal, kromozonal, ruhsal ve performatif ara formlarla birlikte üretilmesi ve normalleştirilmesinin gerçekleştirildiği aygıttır" (Butler, 2009: 58). Yani kadın ve erkek olmanın tıp biliminde de iki biyolojik cinsiyet olarak sabitlenmiş olmasını ve bu biyolojik cinsiyetin sorgulanmayan yapısını eleştirerek cinsiyetin kendisinin bir inşa olduğunu ve bu iki biyolojik cinsiyetin aslında nasıl birbirinin içine geçen ve ayrılmaz varoluşlar olduğunu

"hermafrodit" örneği üzerinden anlamamızı sağlayarak *drag*¹ kavramıyla gerçekliğin aslında sabit olmadığını ve gerçekliğin alt üst edici niteliğini anlatır. Yani erkeklik ve kadınlık kategorilerinin farklı cinsel kimliklere sahip "beden"lerin varlığıyla alt üst edildiğini ve cinsiyetler birbirinin içine geçtiğinden bahseder. Tıpkı hermafrodit gibi. İki cinsiyeti de tek bir bedende barındıran hermafrodit, toplumsal cinsiyet ve cinsiyet gerçekliğini alt üst ederek toplumsal cinsiyet ve cinsiyeti belirsizleştirerek bir yanılısamaya neden olur. Toplumsal cinsiyeti eleştirirken performatif kavramını kullanarak eleştirir. Yani toplumsal cinsiyetin bir yapma edimiyle aslında taklit etme sonucunda sürekli tekrarlarla performatif bir şekilde kurulduğunu ve bu performatiflikten kaynaklı olarak aslında bir kimliği kurduğunu ileri sürer. Yani Butler aslında cinsiyetin de tıpkı toplumsal cinsiyet gibi kültürel bir inşa olduğunu ileri sürerek belki de cinsiyetin de başından beri toplumsal cinsiyet olduğu, yani cinsiyet ile toplumsal cinsiyet arasındaki ayrımın aslında ayrım olmadığını ortaya çıktığını belirtir (Butler, 2018: 52).

Kesişimselliğin feminizme yönelttiği eleştiriler üzerinden gelişen bir teori olmasından bahsettikten sonra aslında bu teorinin ortaya çıktığı dönem ile küreselleşme ve göçün kadınlaşması olgusunun ortaya çıktığı dönemin paralellik arz etmesi, göçmen kadınların deneyimlerinin anlaşılması ve küresel bir kadın dayanışmasının önünü açabilmesi noktasında önemli bir gelişmedir. Göçmen kadınların göç edilen ülkenin ekonomik, siyasal ve kültürel konjektürüne bağlı olarak iktidarın baskı sistemlerini nasıl deneyimlendiğini anlayabilmek için "kesişimsellik" teorisinden faydalanmanın gerekliliği ortaya çıkar. Çok katmanlı kimliklere sahip olan göçmen kadınların deneyimlerini sadece "kadın" kategorisiyle ele almanın bu kadınların yaşadıkları baskının çok boyutluluğunun göz ardı edilmesine sebep olur. Ve bu da kadınların deneyimlerinin tam anlamıyla anlaşılmasına ve bu kadınların yaşadıkları sorunlara ilişkin çözümlerin üretilmemesine sebep olur.

Crenshaw *Mapping Margins* başlıklı makalesinde göçmen bir kadın olarak deneyimlenen cinsel ve hukuksal savunmasızlık halinin kesişimsellik teorisiyle

¹Drag "gerçekliğin genellikle varsaydığımız denli sabit olmadığını ortaya koyan bir örnek. Bu örneği kullanmadaki amacım toplumsal cinsiyet gerçekliğinin zayıflığını teşhir ederek toplumsal cinsiyet normlarının inşa ettiği şiddete karşı koymaktır.(Butler, 2018: 29)

anlaşılabileceğini ileri sürer (Crenshaw, 1994: 3). Göçmen bir kadın olmak demek, göçmenlik ekseninde yasal bir statüye sahip değilsen yani oturma ve çalışma izni yoksa kayıtdışı konuma düşme anlamına geldiği için bu da her an sınırdışı edilme ihtimalinin olmasını da beraberinde getiren bir süreçtir. Kayıtdışı konuma düşmenin getirdiği savunmasızlık ise hak arama yollarının kapanması demektir. Mesela cinsel şiddete uğradığında hakkını arayamamak gibi. Kayıtdışı olmanın yarattığı savunmasızlık hali de göçmen kadınların hem cinsel anlamda hem de kayıtdışı çalışma anlamında sömürüye daha açık olmalarını beraberinde getirmektedir. Ama bunların temelinde yatan göç edilen ülkenin uyguladığı göçmen politikaları, işgücü piyasasının niteliği ve iktidarın ürettiği "yabancı" algısıyla alakalıdır. Collins'in hakimiyet matrisini olarak ifade ettiği kavram eşitsiz güç ilişkilerinin işleyişi içerisinde göçmen kadınların konumunu anlayabilmemiz için yol göstericidir. Hakimiyet matrisinin nasıl işlediğini anlayabilmek için iktidarın yapısal alanda göçmenlere ilişkin yaptığı yasal düzenlemelerin göçmen yanlısı yahut göçmen karşıtı niteliğine bakmak, işgücü piyasasının niteliğine bakmak; hegemonik ve disiplinler alana gelince iktidarın toplumda yarattığı "yabancı algısı" na ve bu algıyı meşrulaştırdığı alanlara bakmak oldukça önemlidir. Çünkü toplumda yaratılan "yabancı" algısı göçmenlerin gündelik hayat pratiklerini de etkileyerek onlar üzerinde bir baskıya dönüşebilmektedir. Güç ilişkilerinin ve baskının yaratıldığı bu alanların kesişiminde kimliklerini deneyimleyen göçmen kadınların göç deneyimlerini anlamak için egemenlik matrisinin de nasıl işlediğini anlamak gerekir.

Göçmen kadınların göç deneyimlerini anlayabilmek için kullanılan "kesişimsellik" teorisiyle ilgili verilecek örneklerden biri de James'in bahsettiği siyah, göçmen ve fahişe bir kadının deneyimidir:

"Arjantin'den Nina Lopez-Jones'un kendi yaşam deneyiminden yola çıkarak ifade ettiği üzere; (...) Göçmen olarak o kadar savunmasız bir konumdasınızdır ki, sizin gibi savunmasız olan başka gruplarla özdeşleştirilmek istemezsiniz.(...) İngiliz Fahişeler Kolektifi'nin bir üyesi olarak savunmasız olmanın ne anlama geldiği ve fahişe bir kadının savunmasız olmakla ilgili ne hissettiğini çok iyi biliyorum... Siyah kadınların gördüğü muamele, fahişe kadınların gördüğü muameleye benzer ve siyah bir fahişe kadınsanız, bu durum ikiye katlanır. Fahişe bir kadın olarak yaşadığınız bu savunmasızlık, maruz kaldığınız ırkçılık, polis saldırısı, polis tacizi vb. o kadar

korkunçtur ki, birçok göçmen, fahişelerle özdeşleşmek istemez. Şöyle düşünürler: " Bunların karşılaştığı muamele belli; benim derdim bana yetiyor, onlarla özdeşleştirilip daha da beter olmama gerek yok!" (James, 2010: 127)

Nina Lopez Jones'un deneyimini Crenshaw'ın kavşak kavramından yola çıkarak baktığımızda; göçmen, siyah, fahişe bir kadın olarak sahip olduğu kimliklerin devletin ırkçı, cinsiyetçi ve göçmen karşıtı politikalarının yarattığı bu üçlü baskının kesişiminde yer alır. Seks işçisi, siyah ve göçmen bir kadının cinsel şiddet deneyiminde, hukuki ve cinsel savunmasızlık hali iç içe geçer ve kesişir. Çünkü şiddete uğramaları durumunda devletin ırkçılığından dolayı polise gidemeyen siyah kadınların kayıtdışı olmaları durumunda hukuki anlamda hak arama yollarını da tıkanmaktadır. Seks işçisi, siyah ve göçmen bir kadın olarak cinsel şiddeti deneyimlemek, ırk ve göçmenlik ekseninde "hukuki anlamda hak arama yolları tıkanmış" için seks işçisi olmanın toplumda yarattığı cinsel olarak yararlanabilirlik algısının yani erkeklerin seks işçisi olan kadınlara yönelik cinsel şiddeti kendilerine hak görmesinin yarattığı daha derin bir hukuki ve cinsel savunmasızlık halini beraberinde getirir. Burada egemenlik matrisinin en önemli parçalarından biri olan devletin baskı aygıtlarından biri olan hukukun ve güvenliğin göçmen kadınlara karşı nasıl işlediğini görülmektedir.

1.2.3. Göç, Mekan ve Kesişimsellik

Göç, mekan ve kesişimsellik ilişkisini kurabilmek için ilk olarak "mekan" kavramı feminist çerçeveden ele alınarak özel-alan kamusal ayrımının yaratılması sürecine ve yaratılan bu ayrım kesişimsellik teorisi ışığında sorgulanacaktır. Ardından göç ve mekan ilişkisini kurmak başlığı adı altında feminist coğrafyacı Doreen Massey'in ilişkisel mekan yaklaşımından faydalanılacaktır. Bu yaklaşımın yanı sıra küreselleşen dünyada göçmen kadınların mekan deneyimleri anlayabilmek adına Sara Ahmed'in tuğla duvarlar kavramına başvurulacaktır. Göç, mekan ve

küreselleşme kavramlarının hafızayla ilişkisi kurularak göçmen kadınların ev kurma süreçleri de ele alınacaktır.

1.2.3.1. Mekan Kavramına Feminist Bakış

Mekan kavramının feminist bakışla ele alınma sürecine bakarsak ilk olarak yaratılan kamusal ve özel alan ayrımını ve bunun temelinde yatan eril iktidarın kendini nasıl inşa ettiğini ve yaratılan sınırları sorgulamakla başlanır. Bu sınırları sorgularken Birinci, İkinci ve Üçüncü Dalga feminizmin bakışı farklı olabilmekle birlikte her dalganın birbirine yönelik eleştirileriyle mekan kavramı aydınlatılmıştır.

Mekan kavramına feminist bakış derken feminist coğrafyacılar kamusal/özel alan ayrımının temelinde yatan (*space*) mekan ve yer (*place*) kavramsallaştırmasını sorgulamışlardır. Massey, "mekânın ve yerin kavramsallaştırılmasına dair halen yaygın ve baskın olan yaklaşımların, toplumsal cinsiyetin kavramsallaştırılmasına dair çağımızda hâkim olan batılı düşünme biçimleriyle aynı tarzda inşa edildiğini, bu düşünme biçimini hem yansıttığını hem de etkilediği (Massey, 2001:13)"² ileri sürmüştür. Bundan kaynaklı olarak mekan ve yer kavramsallaştırmasının toplumsal cinsiyetlendirilmesinden bahsederken de yer kavramını ilerleme ve tarihin dışında kalan, sınırlandırılmış, otantik ve tekil kimliklerin muhafaza edildiği, kişisel alanlar olarak nitelendirirken yerin dişil özelliklerle yüklendiğinden bahseder. Yerin dişil özelliklerle yüklenmesinin altında yatan aslında sınır çizmenin ve zamanın erilliğindendir çünkü zamanın dışında kalan tarihi yazılmayan bu alanlardır. Mekan kavramını da batı düşüncesiyle inşa edilen mutlak mekan kavramından yola çıkarak dişil özelliklerle yüklendiğini ileri sürer (Massey, 2001).

Kısaca bahsedilen bu ayrımları ve kavramları aydınlatmak için ilk olarak batı düşüncesiyle inşa edilen "mutlak mekan" kavramından yola çıkarak mekanın üretim

²Massey'in *Space, Place, Gender* kitabının Giriş kısmının Ayten Alkan tarafından yaptığı çevirisinden alıntı yapılmıştır. Bakınız: Ayten Alkan, *Mekan, Yer ve Toplumsal Cinsiyet Giriş* Doreen Massey 1994, (Çevrimiçi) <https://aytenalkan.com/2019/02/19/me kan-yer-ve-toplumsal-cinsiyet-giris-doreen-massey-1994/>, 15 Nisan 2019

sürecinde yani mimari boyutundan kadınların dışlanması sürecinden bahsederken ik olarak tasarlama, yaratma ve inşa etme eyleminin erilliğini ifşa ettikten sonra mekanın yaratımında ve üretiminde kadınların nasıl dışlandığından bahsederek ardından da kadınların mekan deneyimini anlayabilmek adına mekanın nasıl cinsiyetlendirildiği ve özel-kamusal alan sınırının nasıl üretildiği ele alınacaktır. Mekanın cinsiyetlendirilmesinin temeli olan içerisi ve dışarısı sınırının yani özel alan kamusal alan ayrımının nasıl yaratıldığını ve Colomina'nın içerisi ile dışarısı sınırının toplumsal cinsiyet yüklü olması tezinden yola çıkarak kadınların bu sınırı nasıl deneyimledikleri tarihten örneklerle ele alınacaktır. Ayrıca bu sınırın sadece toplumsal cinsiyet yüklü olmadığı iddiası "kesişimsellik" teorisi üzerinden savunulacaktır. Kadınların mekan tarihine ışık tutarken sadece erkekler tarafından nasıl ezildiklerine değil aynı zamanda tarih boyunca cinsiyetlendirilmiş mekanların çizilen sınırlarını aşmak için eril iktidara karşı nasıl mücadele verdikleri ve direniş pratiklerinden de bahsedilecektir.

1.2.3.1.1. Mutlak Mekanı Yaratmak: "*Erkek Dehasının Yüceltilmesi*"

Mekan nedir? sorusunu sorduğumuzda ilk olarak "tasarım, yaratma, inşa etme" gibi eylemler gelir. Öncelikle bu erilleştirilen bu eylemlerden yola çıkarak mekanı tanımladığımızda pozitivist Batı düşüncesindeki mutlak mekan anlayışına gideriz:

"(...) Mekân, üç boyutlu bir ızgara olarak temsil edilir. Yükseklik, genişlik ve derinliği olan bir sabit konteynır. Koordinat sistemine dayanan bu mekân algısının büyük ölçüde kartografik olduğunu ve geometriye indirgendiğini söyleyebiliriz. Böylece mekân, hem hesaplanabilen hem de ölçülebilen bir nesne olarak görülmektedir. Mekân, noktalar, çizgiler ve alanlardan oluşan ve kontrol edilebilen bir varlıktır" (aktaran Kaya, 2014: 3).

Buradan da anlaşılacağı üzere mekan sadece geometriye indirgenen, nesneleştirilen, sabit, kontrol edilebilen ve sınır çizilen bir alan olarak ifade edilirken

aslında "sınır çizme, kontrol etmek" gibi eylemlerin içinde barındırdığı iktidar ve güç ilişkilerini görürüz. Çünkü sınır çizmek aynı zamanda ötekileştirmeyi de içinde barındırdığından insan zihninin tasarlayıp yarattığı bu alanı tasarlayan kim dersek? "Erkekler"dir. Çünkü yaratma ve inşa etme gibi "aktif" eylemlerle erkekler özdeşleştirilmiştir. Bu aktif eylemlerin temelinde yatansa "erkek dehası" dır. "Erkek dehası" yüceltilerek kadınlar sanat pratiklerinden yani aktif eylemlerden dışlanarak pasifize edilmişlerdir. Öyle ki bunu sanat tarihini inşa eden Vasari'nin yarattığı sanatçı mitinden de anlaşılmaktadır. Salomon'un ileri sürdüğü gibi; "Vasari'nin sanatçı olarak tanımladığı birey, sosyal açıdan özgürdür; dolayısıyla cinsiyeti, sınıfı ve ırkı kesin olarak bellidir; daha özgül olarak belirtirsek bu birey üst sınıfa mensup beyaz bir erkektir. Ancak böyle bir birey, toplumsal konumu sayesinde, Vasari'nin tasarımının gerektirdiği kişisel özgürlüğe ve güçlü yaratıcı dürtüye sahip olmalıdır" (Salomon, 2014: 163). Nochlin "Neden hiç kadın sanatçı yok?" sorusunu sorduğunda buna paralel olarak Neden hiç kadın mimar yok? sorusunu sorarsak aslında temelinde yatan erkek dehanın kutsallaştırılmasıdır. Vasari'nin sanatçı mitinde de erkek ancak güçlü bir yaratıcı dürtüye yani sanatın büyük dehasına sahip olabilecek iken Nochlin erkeğin bu rolünün doğallaştırılıp mutlaklaştırılma çabasından ve erkek dehasının kutsallaştırılmasından bahseder. (Nochlin, 2014: 130). Buradan da anlaşılacağı üzere sanatta yaratılan toplumsal cinsiyet rollerini görürüz ve erkeğin dehasını varoluşu ile ilişkilendirerek bunu mutlaklaştıran ve meşrulaştıran eril bir zihniyet söz konusudur. Yaratmak eylemine atfedilen tanrısallık, erkek sanatçının dehasında vücut bularak erkek sanatçının, tanrı gibi sunulmasına neden olur. Çünkü yaratmak sadece tanrı ile özdeş bir kavram iken artık Tanrı/erkek sanatçı ile özdeşir. Bu durum mimariye de yansımıştır. Öyle ki kadınların yaratma eyleminden dışlanmasıyla kadı sanatçıların kendilerini gerçekleştirmelerinin önüne geçilmiştir. Erkek nasıl "varlık"la özdeşleştirilmişse kadın da "yokluk"la özdeşleştirilmiştir. Kadınların mimariden de dışlanmasının sebepleri benzerdir çünkü ikisinde de "yaratma eylemi" söz konusudur. Nasıl ki kadınların sanattan dışlanma pratiklerinin altında yatan erkek dehasının yüceltilmesi ve kadınların sanat eğitiminden dışlanmaları ve mesleğe erkeklerden geç kabul edilmeleri olduğu için benzer bir şekilde bu durum mimaride de söz konusudur: "Diğer teknik alanlarda olduğu gibi mimarlık alanında da

kadınların eğitim ve meslek pratiği hakkını elde etmeleri tarihsel olarak erkeklere oranla gecikmelidir" (Dostoğlu vd., 2010: 23).

Mekan kavramı yaratma eyleminin yanı sıra inşa etme eylemiyle de ilişkilidir. İnşa etme eyleminin erilliğinin temelinde yatan şey ise Colomina'nın ifadesiyle "*rahim mimarisi*"³dir:

"Luce İrigaray'a göre erkek yerleşmek için, kendine bir yuva kurmak için inşa eder. Bu inşaat faaliyeti, zaten hep orada olan doğanın besleyici çerçevesi içinde gerçekleşir ki işte bu da Kadındır. Erkek için kadın her zaman annedir-karanlık rahminden erkek tarafından gün ışığına çıkarılan toprakla inşaat yapılır. Hepimiz bir boşluğa doğarız: Annenin karanlık, sıcak, koruyucu rahminden; kırılğan ve açık uçlu varlığımıza hiçbir temel sağlamayan duvarsız bir dünyaya fırlatılırız. İrigaray'a göre ataerkil kültürde erkeklerin bu kayıpla gerçekten yüzleşmeden, baş etmek zorunda kalmadan kadınlar yoluyla kayıp yuvaya dönmeleri mümkün kılınmıştır. Erkekler bu kayıpla inşa ederek baş ederler. Kaybettiği yuvanın yerine kendine bir ev inşa ederek. Erkek sonsuza kadar kendine bir yuva arayışı içinde olacaktır: Mağaralarda, kulübelerde, kadınlarda, kentlerde, dilde, kavramlarda, kuramda.." (aktaran Bora, 2013: 65-66)

Aslında burada "yuva" anlayışı ile inşa etme eyleminin erilliğinin temelinde yatanı aydınlatmaya çalışırken İrigaray, erkeklerin kadınlar yoluyla kayıp yuvaya döndüklerini ileri sürer. Erkek için ev/yuva; rahim ve haz mimarisi kavramlarında olduğu gibi bir sıcaklık, güven, şefkat, sevgi gibi bir mutluluk mekanı iken, kadın için yuva/ev; eril iktidarın kadın bedenine ve kimliğine sınırlar çizerek kontrol ettiği bir yerdir. Yani şiddet, sömürü, eşitsiz güç ilişkilerin tecelli ettiği bir çatışma alanıdır. Yuva anlayışına yüklenen duyguların kadınsılığı ve çizilen sınırların erilliği bizi kamusal alan/özel alan ayrımına götürür.

³"Nasıl giysiler bedeni örtüyorsa(her esileye uygun bir giysi vardır), Loos'un iç mekanları da bu mekanlarda bulunanları örter(...), iç mekanlar daima insanın kendini sarmalayabileceği sıcak bir kese içerir. Bir "haz mimarisi", "rahim mimarisi" dir bu" (Colomina,201 7:265).

1.2.3.1.2. İçerisi-Dışarısı: "*Toplumsal Cinsiyet Yüklü Sınırlar*" mı?

Mekanın üretimi sürecinde nasıl tasarlandığına erilleştirilmiş eylemler üzerinden baktıktan sonra ardından tasarlanan mekanlar, inşa etme eylemiyle birlikte somut bir mekana yani fiziksel mekanlara dönüşür. Ardından fiziksel mekanların neden ve kimin için inşa edildiği sorusu gelir. Burada eril iktidar devreye girer. Çünkü fiziksel mekan eril iktidarın kendi hegemonyasını kurma aracı olarak üretilir ve kullanılır. Fiziksel mekan derken ilk olarak ev, işyerleri, devlet daireleri, okul gibi kamusal ve özel alanlar gelir. Fiziksel mekanın eril iktidarın kendi hegemonyasını kurma aracı olarak nasıl kullanıldığına bakarsak burada modernleşme ile birlikte ortaya çıkan evin içerisi ile dışarısı yani kamusal ve özel alanın üretimi devreye girer ve Colomina'ya göre bu sınır toplumsal cinsiyet yüklüdür:

"Loos içerisi ile dışarısı arasında radikal bir farklılık tesis etmektedir; bu farklılık metropoliten varlığın mahrem hayatı ile sosyal hayatı arasında yarılmayı yansıtır: "dışarısı" mübadelenin, paranın ve maskelerin alanıdır; "içerisi" ise yabancılaştırılmayanın, mübadele edilemeyen ve tarifsiz olanın alanı. Dahası içerisi ile dışarısı, görme ile duyular arasındaki bu yarıma toplumsal cinsiyet yüklüdür. Loos evin dışını bir smokine, yani bir erkek maskesine benzetir; zira dikişsiz bir cephenin koruduğu bütünleşmiş benlik erildir. İçerisi cinselliğin ve üremenin sahnesidir, yani dış dünyada özneyi bölecek her şeyin" (Colomina, 2017: 273).

Bu sınırın toplumsal cinsiyet yüklü olmasının sebebi ise içerisi ile dışarısı derken neyin içerisi ve dışarısı sorusunu sorduğumuzda ölçüt "ev" yani özel alandır. Özel alan-kamusal alan sınırı Antik Yunan'dan bu yana toplumsal cinsiyet yüklüdür. Toplumsal cinsiyet yüklü olması ise eril iktidarın bu sınırı meşrulaştırmak adına düalist kavramsallaştırmasından anlaşılır. Özel alan tarih boyunca kadın, aile, evlilik, duygular, mahremiyet gibi kavramlarla özdeşleştirilirken; kamusal alan ise erkek, yurttaş, akıl, güç gibi kavramlarla özdeşleştirilmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere eril iktidarın çizdiği bu sınırdaki kadın denetlenmesi gereken; erkek ise kadın üzerindeki egemenliğini korumak adına denetleyen taraftadır. Bu yüzden özel alan ne

kadar mahrem olursa yani kadının cinselliği ne kadar denetlenirse ve kadının dışarı ile teması ne kadar sınırlanırsa erkek egemenliği o kadar sarsılmaz olacağından, kadınlar kamusal alandan dışlanmışlardır. Modernizm ile birlikte gelen yurttaşlık kavramı belli bir cinsiyet ve toplumsal sınıfı kapsayacak bir biçimde tanımlanmıştır yani “yurttaş”; erkek, heteroseksüel, beyaz ve burjuva sınıfındandır. Bundan kaynaklı olarak kadınlar yurttaşlıktan dışlanarak kamusal alana çıkmaları kendilerini gerçekleştirmeleri ve oy, mülkiyet, boşanma, eğitim gibi temel hak ve özgürlüklere erişimleri engellenmiştir. Yani iktidar erilliğinin meşrulaştırmak için özel alan-kamusal alan ayrımını yaratmada “hukuk”u bir araç olarak kullanmıştır. Bunun yanı sıra kadının kamusal alandan dışlanması temelinde yatan sadece Aydınlanmayla birlikte kadının yurttaşlıktan dışlanması değil, Alkan'ın ifadesiyle "endüstrinin gelişmesi, üretimin ve yeniden üretimin mekansal olarak parçalanması ailenin ekonomik üretim birimi olmaktan çıkması ve erkeğin hane dışındaki alanda roller üstlenmesi kamusal alan özel alan ayrımının modern biçiminin temelinde yatan nesnel tarihsel gelişmelerdir" (Alkan, 1999: 25). Özel alan-kamusal alan ayrımının temelinde yatan patriarkanın ekonomik boyutudur yani yeniden üretim ilişkileri ile üretim ilişkileri arasında yapılan ayırmadır. Bu ayrımın temelinde yatan ise yeniden üretim ilişkilerinin yani özel alanda kadının ev içi emeğinin, üretim ilişkisi olarak görülmemesi bundan kaynaklı olarak da piyasada bir karşılığının yani ücretinin olmamasıdır. Marksist feminist Hartmann, kadınların üretim ilişkilerinden dışlanmasının altında yatanın yeniden üretim ilişkilerinin devamsallığı için kapitalizm ve patriarkanın yaptığı ortaklık olduğunu ileri sürer: Sanayileşme ile birlikte kadınları işgücüne katılmaları ücretleri düşürmüştü ve erkekler de rekabet alanı içerisinde kadınların ücretleri düşürmesinden ve kadınların ücretli işlerde çalışmasının erkeklerin otoritesini sarsacağı korkusundan da kaynaklı olarak kadınları işgücü piyasasında istememişlerdir. Kadınların çalışmasının kapitalistler ve erkekler için ev içi hizmetlerin ve çocukların bakımının da aksaması anlamına geldiğinden kapitalistlerde kadınların evlerine dönüp kapitalistler için daha sağlıklı ve itaatkâr işçiler doğurmalarını istemişlerdir yani yeniden üretim ilişkilerine dönmelerini. İki tarafın pazarlığı sonucunda “aile ücreti” ile kadınlar işgücü piyasasından dışlanmışlardır. Hartmann aile ücreti için kapitalizmin patriarkaya uyarlanması olduğunu ileri sürmüştür (Hartmann, 2012:185). Günümüzde de hem

işgücü piyasasının cinsiyetçi yapısından kaynaklı olarak hem de yeniden üretim ilişkilerinin sadece kadınların işi olarak meşrulaştırılmasından kaynaklı olarak hem üretim hem de yeniden üretim ilişkilerinde ezilmeye devam etmektedirler. Çünkü kadınların kamusal alana çıkması ve işgücü piyasasına dahil olmalarıyla birlikte cinsiyetçi işbölümünden kaynaklı olarak hem evde hem de işte çalışmanın verdiği bir çifte iş yükü söz konusudur. Özel alan-kamusal alan ayrımının ekonomik temeli olan kadınların emeğinin görünmezliği aynı zamanda kadınların ezilmişliğinin mahremiyet maskesi altında görünmez kılınmasına neden olmuştur.

Özel alanın mahremiyetinin temelinde yatan "erkeğin kadın cinselliğini denetleme amacı" da evi bir "şiddet" mekanına dönüştürmüştür. Öyle ki ev politikanın dışında tutularak erkeğin bireysel egemenlik alanı haline gelerek kadının uğradığı baskı ve şiddet görünmez kılınarak meşrulaştırılmıştır. Erkeğin kadın cinselliğini denetlemesi, kadınların kamusal alana çıkmasıyla birlikte mekansal hareketliliğin kontrolüyle tezahür etmiştir. Cantek'in ifadesiyle "mekansal hareketliliğin kontrol altında tutulması da bir şiddet türüdür" (Cantek, 2015: 167). Mekansal hareketliliğin kontrol altında tutulmasının temelinde yatan ise kamusal alanın erilliğini muhafaza etmektir. Buna verilecek en iyi örnek erken Cumhuriyet dönemindeki kadın intiharlarıdır. Öyle Toprak'ın makalesinde ele aldığı gibi modernleşmeyle birlikte kadınların kamusal alana çıkmasının erkeklerin kendi iktidarlarının kaybetme korkusunu yaratmıştır. Ve bu korkudan kaynaklı olarak kadını disipline etmek ve kontrol altına almak adına gazetelerde ve tıp dünyasında kadınların sokağa çıkmalarını engellemek adına söylemler yaratarak bu söylemleri meşrulaştırma çabasına girmişlerdir. Bu söylemlerin temelinde yatan ise kadınların aşk ilişkilerini toplumsal normların sınırını ihlal ederek yaşamalarıdır. Yaratılan bu söylemlerin genç kızların hayatlarına yönelik baskıya dönüşmesi intihar etmelerine neden olmuştur (Toprak, 2002:15-19). Kısaca modernleşmeyle birlikte kadınlar kamusal alana çıkmalarının erkek egemen iktidarda yarattığı korku kadınların mekansal hareketliliğini denetleme ihtiyacına dönüşmüştür. Ve bu denetleme ihtiyacıyla birlikte kadınlar kamusal alana çıksa dahi özel alandaki rollerinin devamsallığı adına kadınların kamusal alanda kendini gerçekleştirilmesi

sınırlanmıştır. Berktaş'ın ifadesiyle ataerkil ideoloji yeni koşullara göre kendini yeniden üreterek ayakta kalmıştır:

"Yeni koşulların zorladığı yeni bir kimlik arayışı içindeki Türk aydını, çevresindeki bildik dünyanın değişiyor olmasının yarattığı yersiz-yurtsuzluk("muhacirlik") duygusuyla ve geleneği temsil eden babanın artık varolmamasından kaynaklanan gerektiğinde sığınabileceği güvenli bir korunaktan yoksunluğun yarattığı paranoyayla baş etmek durumundadır. Ayaklarının altındaki zemin kayganlaşırken tutunduğu dal ise, Batı'daki modernleşmeci (erkek) kardeşinin yaptığı gibi kendi denetiminde bir yeni kadın imgesi yaratmak ve yeni koşullar altında bile değişmeyen bir şeyler olduğunu kanıtlamak üzere eski ataerkil ideolojiyi yeni koşullara uygun biçimde yeniden üretmektir " (Berktaş, 2015: 150-151).

Bunun yanı sıra kadınların mekansal hareketliliğini denetlemek adına iktidar erilliğini ve evin içerisi ile dışarısı arasına çizdiği sınırı inşa ederken "kadın bedeni"ni kullanır ve öyle ki kadın bedeni bu sınırın ölçütü haline gelmiştir. Saybaşı'nın ifadesiyle "bedenin yüzeyi olan, bedeni kaplayan tenin sağladığı bilgi hem içsel hem dışsaldır, hem özel hem kamusaldır" (Saybaşı, 2017: 101). Antik Yunan'da bu sınır, bedenin örtünmesi ile ilişkilendirilerek "çıplaklık yani vücut ısısı" ile belirlenmişti:

"Kadınlar şehirde çıplak olarak boy gösteremiyorlardı; üstelik sanki ışısız iç mekanlar onların fizyolojilerine açık güneşli alanlardan daha uygunmuş gibi çoğunlukla ev içlerine kapanıyorlardı. Evde dizlere kadar uzanan ince malzemeden tunikler, sokakta ise ayak bileklerine kadar uzanan, kaba, mat kumaştan tunikler giyiyorlardı (Sennett, 2014: 27-28)."

Bunun yanı sıra benzer şekilde Çakır'ın ifadesiyle Osmanlı'da da örtünme yani giysi bu sınırın göstergesi olmuştur ve öyle ki terzilere dahi cezai yaptırımlar uygulanmasına neden olmuştur (Çakır, 2009: 90). Osmanlı'daki haremlik-selamlık sisteminde kadınların kentlerde dolaşımını kısıtlamak adına belli yasaklar getirilmişti: "Hangi milletten olursa olsunlar, kadınların gece sokakta dolaşmaları, dondurmacı ve kaymakçı gibi dükkanlara girmeleri, orada erkeklerle birlikte olmaları

fermanlarla men edilmiştir" (Çakır, 2009: 81). Modernleşmeyle birlikte kadınların kamusal alana çıkmaları ve bu hakka sahip olmalarına rağmen kadınların mekansal hareketliliğini engellenmeye devam etmiştir. Öyle ki buna karşı olarak feministler "Geceyi Geri Al!" sloganıyla gece sokakta dolaşabilme hakkını geri istemişlerdir. Modernleşmeyle birlikte kamusal alan tarafsız bir alan olarak gözüke de yani herkesin kenti istediği saatte ve istediği şekilde gezebilme hakkı olsa da kadınların bu hakka erişiminin eril iktidar tarafından engellenmesi bize kamusal alanın bu tarafsız maskesinin altında yatan eril iktidarın kendi hegemonyasını meşrulaştırmak adına yarattığı görünmez yasaların varlığını gösterir. Tıpkı evrensel insan hakları derken "insan"ın erkek olarak tanımlanması gibi kamusal alanda tarafsız gözüke de aslında erkek kardeşliğin alanıdır. Bunun yanı sıra kamusal alanda eril iktidarın görünmez yasalarının işlediği ve kadınların mekansal hareketliliğini sınırlandıran sadece erkeklere ait mekanlar da vardır. Mesela kahvehaneler, "(...)erkeğin kamusal alandaki varlığını meşrulaştırırken kadını hareketliliğini ve özerkliğini sınırlandıran sosyal kontrol mekanizması olarak görülebilir" (Arık, 2009: 198). Erkeğin kendine ait kamusal alanları olduğu gibi sınırlı da olsa kadının da kendine ait kamusal alanları vardır. Ama bu alanlar tam anlamıyla kamusal olarak görülmeyen alanlardır. Bunlardan biri de hamamlardır. Akşit'in "*Kadınlar Hamamı ve Dönüşümü*" makalesinde kadınlar hamamının yarı-kamusal olarak nitelendirilmesinin kadınların bu alandaki diyalogunun kamusal niteliğinin tanınmamasına yol açtığından bahseder (Akşit, 2009: 164). Benzer bir şekilde "*Kadınların Mekansal Davranışlarının Siyasal Niteliği*" makalesinde de hem hamamın hem de türbenin kadınların kullanımındaki bu mekanların siyasetten soyutlanarak düşünülmesini, ciddiye alınmamasını "soyut kamusalılık" olarak nitelendirir ama farklı sınıftan kadınların bir araya geldiği bu mekanlar içerisinde dışlanmaya karşı kendi kamusalılıklarını yaratabilmeyi de barındırdığından bahseder (Akşit, 2010: 170-171). Buradan da anlaşılacağı üzere "Çağdaş feminizm; hem içinden doğduğu toplumsal çevreyi, bir başka deyişle kadınların mekânının kapsam ve içeriğini, hem de daha yeterli, dönüştürülmüş bir kapsam ve içerik oluşturmaya yönelik girişimleri yansıtır" (Mackenzie, 2002: 3). Yani toplumsal cinsiyet ve mekan ilişkisine baktığımızda kadınların hak ve özgürlük mücadelelerinin temelinde yatan bir mekan mücadelesini görürüz aslında. Yani özel alan ve kamusal alan kadınlar için bir baskı mekanı iken aynı zamanda bu

baskılara karşı mücadele ettikleri bir direniş mekanıdır. Yani feministlerin hak ve özgürlüklere erişim mücadeleleriyle birlikte yürüyen mekan mücadelesi de söz konusudur. Birinci Dalga Feminizminin kamusal alana çıkma mücadelesi, İkinci Dalga Feministlerin özel alan politiktir sloganıyla yola çıkarak kadınların ev içinde uğradıkları şiddeti politikaya taşıyarak devletin bu konuda yaptırım mekanizmaları uygulamalarını sağlamaları bunun göstergesidir. Üçüncü Dalga Feminizmle birlikte toplumsal cinsiyetin ikili kategorisi yani heteronormativite sorgulanmıştır. Ve aynı zamanda mekanlara çizilen heteroseksüel sınırlar da sorgulanmıştır. Çünkü farklı cinsel kimliklere sahip insanlar, heteroseksüelliğin sınırlarını ihlal ettikleri zaman mekansal dışlanmayla karşılaşmışlardır. Buna örnek olarak 1980 Darbesi ile yapılan "temizlik"te de travesti, transseksüel ve eşcinseller saçları kazınarak, İstanbul'dan başka şehirlere sürgüne gönderilmeleridir (Öz, 2009: 289). Bu örnekte mekansal dışlanmayla birlikte zorla yerinden etme, cinsiyet sınırlarını ihlal edenleri düzeltme ve disipline etmek için bir araç olarak kullanılmıştır. Başlıkta toplumsal cinsiyet yüklü sınırlar mı derken Üçüncü Dalga Feminizm ile birlikte "toplumsal cinsiyet" kavramının tartışmaya açılmasıyla birlikte 12 Eylül'de sürgün edilen farklı cinsel kimliklere sahip olan insanların deneyimlerinde mekana çizilen sınırın sadece toplumsal cinsiyet yüklü sınırlar olmadığını görürüz. Mekana çizilen sınırları, cinsel kimlik, ırk, inanç, engelilik gibi sahip olduğumuz farklı kategorilere bağlı olarak iktidar tarafından ya içeride ya da dışarıda bırakılarak deneyimlediğimiz için bu sınırlar sadece toplumsal cinsiyet yüklü değildir.

Kamusal ve özel alanın sınırından bahsederken modernleşme ve küreselleşmeyle birlikte bu sınırın belirsizleşmeye başlaması da söz konusudur. Colomina'nın ifadesiyle "özel olan artık kamusal olandan daha kamusaldır" (Colomina, 2017: 12). Bunun temelinde yatanın ise gelişen iletişim teknolojileri olduğunu ileri sürer: "Telefon, telgraf, radyo.. zaman ve mekanı yok etme makineleri. Kontrol bu iletişim araçlarındadır artık" (Colomina, 2017: 329). Çünkü gelişen iletişim teknolojileriyle birlikte artık özel alana nüfuz eden bir dünya söz konusudur; öyle ki gizli kamerayla seyredilme ihtimali ve kişisel bilgilerin sanal dünyada ele geçirilebilme ihtimali bile mahremiyetin sınırlarının yıkılma tehlikesiyle karşılaştığını gösterir.

1.2.3.2. Göç ve Mekan İlişkisini Kurmak

Göç ve mekan kelimesini birlikte düşündüğümüzde göç kavramının mekana nüfuz etmesiyle yer değiştirme ve sınırları aşmak gelir aklımıza. Bu iki kavram içinde bir akış yani bir mekansal hareketlilik barındırır. Bu akış, sadece insan akışı değildir aynı zamanda göç edenlerin kimlikleriyle beraber getirdiği kültür ve tarihle harmanlanan bir göç hafızasının da akışıdır:

"Göçerlik, ne kalkış ne de varış noktalarının sabit ya da belli olduğu bir hareketi içerir. Göçerlik, sürekli değişime maruz kalan dilde, tarihlerde ve kimliklerde ikamet etmeyi gerektirir. Varılan her yerin bir geçiş yeri olduğu göçte eve dönmek -hikayeyi noktalamak eve giden bir kestirme bulmak- gibi bir umudun gerçekleşmesi imkansız hale gelir" (Chambers, 2014: 17).

Chambers, aslında burada göç etme eyleminin performatifliğinden bahseder. Çünkü göç etme eylemiyle birlikte göç edilen ülkenin kültürü, tarihi, dili ve insanlarıyla gelişen temas sürecinde göç eden kişinin kendi kimliğine dair yeni bir anlam inşa etmesini de beraberinde getirir. Yani değişime maruz kalan bir kimlikte ikamet etme durumu söz konusudur. Bu yüzden göç ve mekan ilişkisini ele alırken "kimlik" den bağımsız bir şekilde ele alamayız. Ayrıca küreselleşmeyle birlikte göçün kadınlaşmaya başlaması yani dünyadaki göçmenlerin yarısını oluşturan kadınların, göç kararı alarak göçe aktif katılmalarından kaynaklı olarak göçün yarattığı ulusötesi hareketliliği, feminist perspektifi merkeze almadan ele almanın göçmen kadınların deneyimlerinin gerçek anlamda anlaşılmasına da neden olacaktır. Çünkü ulusötesi hareketliliği kadınlar ve erkekler farklı deneyimlemektedir. Bu yüzden ulus ötesi hareketliliği deneyimleyen göçmen kadınların küreselleşen dünyada düzensiz göçün denetlenemezliği ve bir güvenlik sorunu olarak algılanmasının yarattığı göçmen karşıtlığından da kaynaklı olarak da göç ettikleri ülkede ayrımcı ve dışlayıcı uygulamalarla karşılaşmalarıyla birlikte çok katmanlı kimliklerinin kesişiminde yer alan konumlarından ötürü göçmen kadınların

gündelik hayat pratiklerini kesişimsellik perspektifiyle ele almanın gerekliliği açığa çıkar. Başka bir ülkeye göç söz konusu olduğu için göç eden kadınlar, göç ettikleri ülkenin vatandaşı olmadığından ve farklı ırk, toplumsal cinsiyet, din, etnisite, cinsel kimlik eksenlerinden ötürü göç edenlere karşı varış ülkesinde bir "yabancı" algısı oluşmaktadır. Göçle birlikte göçmenlere yönelik yaratılan marjinalite algısından kaynaklı olarak mekan deneyimleri de farklı olmaktadır. Bu yüzden göç, mekan ve kesişimsellik birbirleriyle ilişkilidir. Bu üç kavramı birbiriyle ilişkisini anlayabilmek noktasında küreselleşmeyle birlikte mekanın sınırlarının sorgunlandığı zaman-mekan sıkışması kavramına bakılarak ardından ulusötesi hareketliliğin kesişen kimlikler nezdinde nasıl deneyimlendiğini anlayabilmek için Massey'in *zaman-mekan sıkışmasının güç geometrisi* kavramından yararlanılacaktır. Ayrıca ulusötesi hareketlilikte birlikte yaratılan "yabancı" algısı ve varış ülkesinde göçmen kadınların mekan deneyimlerini anlayabilmek için Sara Ahmed'in *tuğla duvarlar* kavramından yararlanılacaktır. Bunun yanı sıra göçle birlikte kurulan ev başlığı altında göçmen kadınların göç hafızasını kendi evlerine nasıl aktardıklarını ve aslında göçün performatifliğine karşı kendi kimliğini koruyabilmek adına evi kurma sürecinde aktardıkları hafızaya da değinilecektir.

1.2.3.2.1. Göç, Küreselleşme, Kesişimsellik: Mekanın Sınırı Var Mı?

Göç ve küreselleşme kavramı bir araya geldiğinde mekan kavramı "durağan, sabit, geometriye indirgenen, sınır çizilen, kontrol edilebilen, nesneleştirilen" bir alan olarak ele almak imkansızlaşır. Çünkü küreselleşme ve göç kavramı hareket eylemi ve yer değiştirme eylemi olmadan düşünülemez ve bu eylemin nüfuz ettiği mekanlarda sınırlar belirsizleşir ve mekanlardaki sınırlar akışkan hale gelir. Doreen Massey mekan kavramını ele alırken "hareket eylemi"nden bağımsız düşünmez ve mekanın toplumsal ilişkilerin inşasının bir ürünü olduğunu ileri sürer: "Toplumsal ilişkiler, kaçınılmaz olarak ve her yerde güç, anlam ve sembolizm ile yüklü olduğundan mekânın bu türlü bir kavranışı da güç ve anlam dünyasının durmaksızın

değişen toplumsal geometrisi olacaktır" (Massey, 2001: 3).⁴ Yani küreselleşmeyle birlikte dünyada farklı mekanların eşzamanlı olarak farklı deneyimlenmesinin ve bu deneyimlerin şekillendirdiği toplumsal ilişkilerin de değişebilen ve sürekli yeniden inşa edilen bir süreci beraberinde getirmesinden kaynaklı olarak mekanı dinamik ve bir süreç olarak ele alır. Bunun yanı sıra mekan kavramını ele alırken mekanın iç ve dış sınırının net olmadığını ileri sürer. Bunu ileri sürmesinin sebebi ise küreselleşmeyle birlikte artan insan hareketliliğiyle birlikte insanların dünyanın bir ucundan diğer ucuna kısa sürede gidebilmesi, iletişim kurabilmesi, bir ülkenin mutfağındaki lezzetlerin dünyanın dört bir yanında açılan mekanlara yayılması sonucunda zamansal ve mekansal mesafenin sıfırlandığı *zaman-mekan sıkışması* olarak nitelendirilen durumdan kaynaklıdır. Bauman'ın ifadesiyle "mekan artık bir engel değil; onu fethetmek için bir saniye yeterli"dir (Bauman,2012:82). Massey, zaman-mekan sıkışmasını; mekan karşısında hareket ve iletişimi, sosyal ilişkilerin coğrafi olarak genişlemesini ve tüm bunları deneyimlemek olduğunu ifade eder. Ve zaman-mekan sıkışmasının temelini artan sermaye hareketliliğinden ve bunun uluslararasılaşmasından kaynaklandığını ileri süren Marksistleri, sadece bunun yeterli olmadığını mevcut hızlanmanın ekonomik güçler tarafından kuvvetli bir şekilde belirlenebildiğini ama yer ve mekan deneyimimizi belirleyen yalnızca ekonomi olmadığını ileri sürerek eleştirir. Deneyimlerimizi etkileyen şeyler arasında ırk ve cinsiyetin de olduğunu ileri sürerek kadınların mekansal hareketliliği üzerinden örnek vererek bir yabancı bir kadın olarak gece sokağa çıkamamanın ve yabancı kadınların uğradıkları saldırıların sebebinin sadece sermaye değil, ataerkinin de olduğunu ileri sürer (Massey, 2001: 147-148). Zaman-mekan sıkışması, küreselleşen dünyada insanların mekan "deneyimler"inin farklılığını ve bu deneyimlerin toplumsal cinsiyet, ırk gibi boyutlardan bağımsız olmadığını ve ortaya çıkan uluslararası ortamda yaratılan eşitsiz güç ilişkilerini anlamak noktasında yol gösterici bir kavramdır. Çünkü küreselleşmeyle birlikte artan sermaye hareketliliği aynı zamanda üretimi ucuz emek gücünün olduğu Üçüncü Dünya ülkelerine taşıyarak zaman-mekan sıkışmasını bir tür sömürü aracı olarak kullandığı ulusötesi

⁴ Massey'in *Space, Place, Gender* kitabının Giriş kısmının Ayten Alkan tarafından yaptığı çevirisinden alıntı yapılmıştır. Bakınız: Ayten Alkan, *Mekan, Yer ve Toplumsal Cinsiyet* Giriş Doreen Massey 1994, (Çevrimiçi) <https://aytenalkan.com/2019/02/19/mekan-yer-ve-toplumsal-cinsiyet-giris-doreen-massey-1994/>, 15 Nisan 2019

hareketliliğin içinde bir tür güç geometrisi yaratmıştır. Bu da bize sermaye sahiplerinin zaman-mekan sıkışmasını avantaja çevirerek kendi lehine kullandıkları Massey'in "zaman-mekan sıkışmasının güç geometrisi" olarak adlandırdığı duruma götürür (Massey, 2001: 149). Yani zaman-mekan sıkışmasının tüm dünyada aynı şekilde deneyimlenmediğini, insan hareketliliğinin, mal ve hizmet akışının güç geometrisi içinde deneyimlenerek hareketi başlatanların bu hareketi avantaja çevirip kar edenlerin ya da bu hareketten olumsuz etkilenenlerin, bedel ödeyenlerin bu hareketliliği farklı deneyimlediklerini gösterir. Yani zaman-mekan sıkışmasının güç geometrisinde ulusötesi hareketliliğin bir hiyerarşisi vardır. Bauman'ın ifadesiyle "birinci dünyanın sakinleri için devlet sınırları yerle bir olmuştur; çünkü bu sınırlar dünya malları, sermayesi ve finansı için kaldırılmıştır. İkinci dünya sakinleri için ise göç kontrolü, oturma izni yasaları, temiz sokaklar ve sıfır hoşgörü politikalarıyla örülmüş duvarlar giderek yükselmektedir; onları arzuladıkları yerlerden ve düşledikleri kurtuluştan ayıran hendekler giderek derinleşmektedir" (Bauman, 2012: 92-93). Bauman'ın birinci ve ikinci dünya sakinleri derken küreselleşmeden kar edenlerden bahseder yani küresel iş adamları gibi, ikinci dünya sakinleri derken küreselleşmenin bedelini ödeyenlerden bahseder yani göçmenler, mülteciler gibi.

Zaman-mekan sıkışmasının güç geometrisi kavramı göçmen kadınların mekan deneyimlerinin anlaşılması için yardımcı bir kavramdır. Çünkü küreselleşme birlikte ortaya çıkan zaman-mekan sıkışmasının güç geometrisinde göçün kadınlaşmasıyla birlikte kadınların göç kararı alma ve ağ kurma sürecindeki deneyimleri ile göç ettikleri ülkelerdeki mekan deneyimleri bu kavramdan bağımsız ele alınamaz. Burada zaman-mekan sıkışmasının yarattığı toplumsal ilişkilerin yapılandırmasından bağımsız ele alınamayacak bir mekan söz konusudur. Bu mekan sanal bir mekandır. Yani zaman-mekan sıkışması sonucu oluşan üçüncü mekandır. Paul Virilio'nun ifadesiyle *sibernetik mekandır*: "Bu mekanın öğeleri mekansal boyuttan yoksundur, anlık bir yayılmanın bireysel zamansallığı içine kazanmıştır. Bu noktadan sonra, insanları artık fiziksel engeller ya da zamansal uzaklıklar ayıramaz. Bilgisayar terminalleri ile video monitörlerinin birbirine bağlanmasıyla birlikte burası ile oradaki ayırım artık anlamsız hale gelmiştir" (aktaran Bauman, 2012: 24). Yani üçüncü mekan, zaman-mekan sıkışmasından kaynaklı olarak mekanın sınırını

sorguladır ve sanal bir mekan yaratır. Göçmen kadınlar için ise bu üçüncü mekan yani sibernetik mekan, gerçek mekanın dayattığı sınırlara karşı göç ettikleri ülkede bir tutunma aracı haline gelebilmektedir. Mesela "kayıtdışı" olan göçmen kadınların kendi ülkelerine uzun süre gidemedikleri zamanlarda kendi aileleriyle her gün internet aracılığıyla görsel olarak iletişim kurabilmekte ve kendi ülkelerinin resmi kanallarını seyredip gündemlerini takip edebilmektedir. Sibernetik mekan göçmen kadınlar için bir tutunma aracı olmanın yanı sıra zaman mekan sıkışmasının güç geometrisi içinde küreselleşmeden kaçmak isteyenlerin göçmen kadınların hayatları üzerinde kullandığı bir tür baskı ve sömürü aracı da olabilmektedir. Küresel seks endüstrisinde göçmen kadınların bedenlerinin sömürü aracı olarak kullanıldığı sibernetik mekan, göçmen kadınların zaman-mekan sıkışmasının güç geometrisini deneyimledikleri cinsiyetlendirilmiş bir mekandır. Saybaşı'nın ifadesiyle "sibermekanda kadın bedenlerinin sanal hareketi ile fiziksel hareketinin bir araya geliyor. Pek çok kadın tedarikçi ajanslar yoluyla ağı dahil oluyor." (Saybaşı, 2011: 215) Saybaşı sibernetik mekanın sadece cinsiyetlendirilmiş bir mekan olmadığını Üçüncü Dünya ülkelerindeki kadınların egzotikleştirilmesinden yola çıkarak küresel seks endüstrisinin ırksal ve etnik yapılandırılmaya da sahip olduğundan bahseder. (Saybaşı, 2011: 212-213) Yani sibernetik mekan aynı zamanda ırksallaştırılmış bir mekandır. Kısaca küreselleşen dünyada zaman mekan sıkışmasının güç geometrisini göçmen kadınların nasıl deneyimlediğini anlayabilmek adına bu kavram önemlidir. Bunun yanı sıra zaman-mekan sıkışmasıyla birlikte göç edilen ülkelerde toplumsal ilişkilerin coğrafi olarak genişlemesinin bir sonucu olarak "küresel yer hissi" veren mekanlar oluşabilmektedir. Massey küresel yer hissinden bahsederken boş olan duvarların IRA harfleriyle süslendiği, Hint kıyafeti satan dükkanların olduğu, Körfez'de yaşanan olaylar hakkında konuştuğu Müslüman bir gazete bayii sahibinin bulunduğu Kilburn High Road caddesi üzerinden örnek verir. (Massey, 2001: 152-153). Bu örnekte görüldüğü gibi dünyanın farklı yerlerinden göç eden insanların bir arada olduğu küresel dünyaya bağlanan bir mekan söz konusudur. Bu mekanın kimliği tekil ve sabit değildir tam tersine çoğuldur. Ayrıca zaman-mekan sıkışmasının güç geometrisinin işlediği mekanlardır. Türkiye'de de Ermenistanlı kadınların çoğunluğunun İstanbul'da kaldıkları ve ağı kurdukları yer olan Kumkapı da küresel yer hissi veren mekanlara örnektir.

Zaman-mekan sıkışmasıyla birlikte göçmen kadınların mekan deneyimlerini özellikle gerçek mekana çizilen sınırlar ve kesişimsellik bağlamında anlayabilmek için bir diğer kavram da Sara Ahmed'in *tuğla duvarları*dır. Bu kavramdan bahsetmeden önce küreselleşme sonucu meydana gelen göçlerle birlikte göç edilen ülkelerin "göçmenlere yönelik tavrı" siyasi ve ekonomik arkaplanına bağlı olarak değişmektedir. Zaman-mekan sıkışmasının güç geometrisiyle birlikte birinci dünya sakinlerinin "turiste yeşil ışık, aylağa (sözde turist) kırmızı ışık yakılır" (Bauman, 2012: 97) stratejisini izleyerek düzensiz göçmenlere yönelik gelişen olumsuz tavrın yarattığı bir yabancı algısı oluşmaktadır. Sara Ahmed "Duyguların Kültürel Politikası'nda nefret örgütlenmesinden bahsederken nefreti meşrulaştırmak için yaratılan hikayelerden bahseder bu hikayelerden biri de tehdit ve güvenlik algısıyla pekiştirilen "hayali ötekilerin tehlikeye soktuğu bir öznenin oluşturulmasıdır" (Ahmed, 2017: 60). Burada hayali ötekilik olarak bahsettiği şey aslında bir nevi yabancı algısının yaratılmasıdır. Öyle ki yaratılan bu hayali ötekilik algısıyla birlikte devletin iç ve dış sınırlarındaki korku ve nefret duygularının körüklediği düzensiz göçmenlere yönelik duvarlar yükselmektedir. Sara Ahmed'in *Tuğla Duvarlar* kavramında "duvarlar, engellerin dünyada nasıl fiziksel olabileceğini, fakat bu engellerin nasıl sadece bazı bedenler için engel oluşturduğunu düşünmemize imkan verir" (Ahmed, 2018: 186). Yani eşitsiz güç ilişkileri içerisinde sahip olduğumuz çok katmanlı kimliklere bağlı olarak bedenlerimiz için mekanlara çizilen sınırlar Sara Ahmed'in ifadesiyle duvarlar ya saydamlaşmakta ya da maddileşmektedir: Bazı kategorilere ilişkin olarak nasıl görülebileceğinden dolayı durdurulmak (bir yabancısınız, kahverengisiniz), ötekilerle ilişkili olarak nasıl görülebildiğinden dolayı yeniden başlayabilmek yani içeri alınmak (bir akademisyensinizdir, kahverengisinizdir ama yüksek sınıftan önemli birisinizdir.) Kiminle karşılaştığınıza bağlı olarak ya içeridesinizdir ya da değilsinizdir" (Ahmed,2018:165). İçeride ya da dışarıda olmak "ötekilik" algısına bağlı olarak öteki olmayanlar için duvarların "hayalet duvarlar" (Ahmed,2018:195) haline gelebileceğini ama ötekilerle karşılaşma anında öteki bedenin maddileşen duvara toslayabileceğini gösterir. Yani hayali ötekilik algısına bağlı olarak sınır olan duvar geçirgenleşebilir ya da maddileşebilir. Kesişimsellik teorisiyle harmanlanan bu kavram göçmen kadınların mekan deneyimlerinin anlaşılması için hayali ötekilik algısıyla çizilen sınırları ifşa etmemizi

sağlar. Sara Ahmed'in tuğla duvarları nasıl ki "hayali ötekilik" algısıyla inşa edilmişse ve vücut bulmuşsa aynı zamanda duvarın yıkılabilirliğinden bahseder. Bunu da bedenlerin çarptıkça parçalandığı, kırılğanlaştığı çok boyutlu baskı sistemleriyle maddileşen duvarların aslında bizi uyandıran duvarlara dönüşebileceğinden ve biz uyandıkça yıkılabilir duvarlar olabileceğinden bahseder. Bu çalışmada Sara Ahmed'in Tuğla Duvarlar kavramını mekanlara çizilen sınırların sahip olduğumuz kimliklere göre nasıl geçişken ya da bir bariyer işlevi görebileceği noktasında kullanılacaktır.

1.2.3.2.2. Göçle Kurulan "Ev"e Bakmak

Göçle birlikte mekan deyince aklımıza ülke sınırlarının aşmanın verdiği evi terk etme halinden kaynaklı olarak yersiz yurtsuzlaşma hali gelir. Yersiz yurtsuzlaşma haline karşı tutunabilmek için göçmen kadınlar bavullarında taşıdıkları göç hafızasıyla birlikte bir mekanı da taşıyabilmektedirler. Varış ülkesine bavullarında taşıdıkları bir göç hafızasıyla geldikleri için yaşadıkları kültür içerisinde mekanı da taşıyarak aslında küreselleşen dünyada artan göçle birlikte göçmenlerin kimlikleri korumasının imkansızlaşmaya başlaması göç ettikleri ülkede başka bir ev anlayışını doğurur: "Yaşanan yeri seyyar bir habitat olarak algılamak demektir; zamanda ve uzamda yer kaplamanın öyle bir biçimidir ki zaman ve uzam, sabit ve dışa kapalı bir yapı değildir artık. Aksine böyle bir algılama dışa açılmaya doğru eleştirel bir kışkırtma sağlar ve bu açılmanın sorgulayıcı mevcudiyeti kimlik, uzam ve aidiyet duygularımızı meydana getiren dillerin hareketinde yankılanır" (Chambers, 2014: 16). Seyyar habitat olarak algılamak derken aslında eve dönmenin imkansız olmadığı hissiyle göç edilen ülkede kimlik, mekan ve aidiyet duygularını var edebilmek için direnmekten bahseder. Bu algının kurulduğu yerlerden biri de göçmen kadınların göç ettikleri yerlerde yeniden kurdukları evlerdir.

Göçle kurulan evi anlayabilmek noktasında Bachelard "evi içsel varlığımızın topoğrafyası olarak ele alarak insan ruhuna ilişkin bir analiz aleti olduğunu ve anılarımızın büyük bir bölümünün yerleştiği yer ve mekansallaşarak sağlamlaştığı

yer" olduğunu ileri sürer (Bachelard, 2017). Yani göçle birlikte evin kurulması sürecinde mekanla birlikte kimlik de taşınır. Kimliğini kendi ülkesinden taşıdığı nesneleri, kültürü, dili mekansallaştırarak sağlamlaştırmaya çalışır. Bachelard'ın içsel varlığımızın topoğrafyası olan ev, göç edilen ülkede kimlik mekanlarına dönüşür. Londra'daki Kürt mülteci kadınların göçle birlikte evi kurma süreçlerine ve deneyimlerine odaklandığı makalesinde Kılıçkiran, Giddens'ın "biyografik süreklilik hissi oluşturma çabası"ndan yola çıkarak ileri sürdüğü üzere "yanlarında taşıdıkları nesneler yaşadıkları kopuşa rağmen benliklerinin hala yaşamaya devam ettiğinin, hikayelerinin bu kopuşa direnerek bir sürekliliği koruduğunun göstergeleri" olduğundan bahseder (Kılıçkiran, 2010: 306). Göçmen kadınlar kendi kimlikleriyle bağlarını koparmamak için göç hafızalarını mekansallaştırarak bir aidiyet mekanı kurarlar. Kendi bireysel tarihlerini oluşturup devam ettirirler. Saybaşı'nın Hale Tenger'in yerleştirmelerinden yola çıkarak ifade ettiği gibi "ev, bireyin kişisel tarihi ile devlet ve devletin kurumları arasındaki sancılı ilişkiye ev sahipliği yapan bir mekandır" (Saybaşı, 2017: 211). Ev sadece içsellik, kimlik ve aidiyet mekanı değil aynı zamanda göçmen olarak yaşamının yarattığı olumsuz yargılara karşı tutunabilmeyi ve varolmayı da gerektiren bir mekandır.

1.2.4. Direnme ve Tutunma Aracı Olarak "Göç"

Göç yazınında sadece göçmen kadınların mağduriyetine odaklanan ve hayatta kalmak için sınırları aşan kadınların eylemselliklerini pasifize eden yaklaşımlara karşı göçün direnme ve güçlenme boyutuna bakmak oldukça önemlidir. Yani kadınların göç deneyimlerini ele alırken sadece ezilme pratiklerine bakmak, kadınların göç deneyiminin direnme boyutunu göz ardı etmemize neden olur. Çünkü başka bir ülkeye göç etme eylemi aynı zamanda direnme pratiğini de içinde barındırır. Kadınlar kendi ülkelerinde hayatlarını idame ettirebilecek koşullara sahip olmadıkları için başka bir ülkenin sınırlarını aşarak bu koşullara karşı ülkelerini terk ederek direnirler ve varış ülkesinde tutunabilmek için uğradıkları ayrımcılığa karşı da direnme pratikleri geliştirirler. Düzensiz göçe baktığımızda Erder'in ifadesiyle

sıradan insanların küreselleşmeye cevabı derken aslında küreselleşmeyle birlikte az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerinin olumsuz etkilenmesiyle birlikte kadınların işsiz kalması sonucunda hayatlarını idame ettirecek koşulları yok eden küresel kapitalist sisteme karşı varış ülkesinin yasal mevzuatını ihlal ederek yani sınırlarını yasadışı geçerek ya da sınırı yasal olarak geçip kayıtdışı çalışıp yaşayarak direnirler. Burada hem kendi ülkelerinin hayatlarını olumsuz etkileyen koşulların yaratılmasındaki rolüne karşı hem de varış ülkesinin göçmen karşıtı katı politikalarına karşı bir direniş vardır. Yani düzensiz göçün kayıtdışı niteliğinden dolayı direnişle ilişkisi vardır çünkü ulus devletlerin çizdiği sınırlara rağmen ve uyguladıkları göçmen karşıtı politikalara rağmen düzensiz göçmenler ödedikleri ağır bedellere rağmen sınırları kayıtdışı aşmaya devam etmektedir. Bu yüzden göçmen kadınların deneyimlerini ele alırken direnme pratiklerinden bağımsız ele alamayız. Bu yüzden göçmen kadınların direnme pratiklerini anlayabilmek için James C. Scott'ın *gündelik direniş biçimi* kavramına başvurulacaktır.

1.2.4.1. Gündelik Direniş Biçimi: *Tabi Olanların Alt Politikası*

Foucault, iktidarın olduğu her yerde direnişin olduğundan bahseder. Eğer ki iktidar tek taraflı şekillenmişse tahakküm olarak nitelendirirken iktidarın sadece kötü olmadığını aynı zamanda üretici bir yana da sahip olduğunu ve iktidar ilişkisinin daima içinde umut barındırdığını çünkü tahakküm biçimlerine karşı bir mücadele yani direnişi de içinde barındırdığından bahsederek hapishane örneğini verir: “Bedenlerin disipline edildiği hapishanenin bedenine karşı da isyanlar gündeme gelecektir” (Foucault, 2017 : 69). Bu noktada özne ile iktidar ilişkisi devreye girer. Çünkü özne, devlet aygıtlarının ve kurumlarının dayattığı öznelliğin farkına varıp bu öznelliği yapıbozuma uğratarak yani kendi öznelliğini kendi zihninde kurarak ve davranış biçimlerini kendi yönetebilme imkânına sahip bir özne olarak kendini yeniden kurduğunda iktidara karşı direnişi de mümkün kılacaktır. "Direniş" derken aklımıza eylemsellik gelir. Ama bu eylemsellik genellikle kollektif, sistemlilik ve örgütlülükle özdeşleştirilmiştir. Scott, direnişin bireysel, örgütsüz, plansız ve

sistemsiz olabileceğini ileri sürerek insanların bu tarz eylemlerinin de hakim olan tarafın iktidarına karşı bir basınç uygulayabileceğini ileri sürer (Scott, 2018). Ayrıca tabi olanların direnişinin bu niteliği, hakim sınıfın egemen olduğu resmi tarih yazımından da dışlayarak bu direnişin görünmez kılınmasına neden olmuştur. Yani hakim sınıfın resmi tarihte bahsettiği kadar tabi olanın varlığını ve politikasını görebileceğimizi gösterir. Tabi olanların alt politikası olarak nitelendirdiği gündelik direniş biçimi kavramını açıklamak için kamusal senaryo ve gizli senaryo kavramını kullanır. Tabi olanların kamusal senaryosu "hakim sınıfın iktidarını olumlamak ve doğallaştırmak, hakimiyetlerinin kirli çarşaflarını gizlemek ya da örtmece sözcüklerle bulanıklaştırmak için tasarlanırken" (Scott, 2018: 48-49); tabi olanların gizli senaryo ise "kamusal senaryoda ortaya çıkanları onaylayan, onlarla çelişen ya da onları değiştiren sahne arkası konuşmalardan, jestlerden ve pratiklerden oluşması bakımından onun türevidir" (Scott, 2018: 31). Gizli senaryo, tabi olanların kendi kimliklerini sakladıkları Scott'un ifadesiyle "maskeler alanı"dır. Bu maskeler alanında Burke'nin ifadesiyle "direniş, dıştan uyum sağlama gibi görünen ve gizlemeyle birleşen bir savunma biçimi olabilir. Koloni plantasyonlarındaki köleler Hristiyanlığı kabul etmek zorunda kalınca geleneksel dinlerini bir Hristiyanlık perdesinin arkasına gizlemişler ve Hristiyan ermişleri arasında kendi tanrılarının eşdeğerlerini bulmuşlardır (Burke, 2012: 93). Kamusal ve gizli senaryonun diyalektik ilişkisi bu örnekte görülmektedir. Kölelerin geleneksel inançlarını sahne arkasında gizlice devam ettirmesi, hakim olanların iktidarının tahakkümüne karşı gizli itaatsizliklerini gösterir. Kendi adlarına konuşmaya cesaret edemeyen ama kendi inançlarında kalmak isteyen kölelerin, böyle bir haklarının olmayışı karşısında Hristiyanlığı bir maske olarak kullanmaları; aslında kölelerin kendi alt politikalarını geliştirerek yani kendi kimliklerini saklamak üzere tasarlanmış bir kılık değiştirme ile ilan edilmemiş ve örgütlü olmayan gündelik direniş biçimlerini geliştirmişlerdir. Scott'un ifadesiyle gündelik direniş biçimlerine baktığımızda; söylenti, dedikodu, halk masalları, şarkılar, ritüelle, şifreler ve örtmeceler gibi tabi grupların halk kültürünün büyük bir bölümü (Scott, 2018: 50) ile örneğin kaçak avlanma, izinsiz yerleşme, firar, vergi kaçırma, ayak sürüme, hırsızlık gibi kılık değiştirmiş direnişlerin doğrudan direnişi de buna dahildir (Scott, 2018: 295). Bu direnişlerin örgütsüz ve plansız olması hakim sınıfların iktidarını tehdit etmedikleri anlamına

gelmez. Tam tersine iktidarı ekonomik anlamda zor durumda bırakabilecek ve basınç uygulayabilecek direnişlerdir. Bu yüzden tabi olan sınıfların gündelik hayattaki direnişi, hakim olan sınıfın iktidarı tarafından göz ardı edilemeyecek direnişlerdir. Scott'un ifadesiyle "köylülerin büyük ölçekli vergi kaçırmaları, devleti tehdit eden temellük krizlerine yol açmıştır. Serflerin ya da köylülerin yığınlar halinde askerden kaçmaları, birçok eski rejimin yıkılmasına yardımcı olmuştur" (Scott, 2018: 286).

Scott'un gündelik direniş biçimi kavramı, göçmen kadınların kayıtdışı bir yaşam sürerken göç ettikleri ülkede nasıl tutunduklarını ve hakim olanların baskısına karşı nasıl direndiklerini anlayabilmek açısından aydınlatıcıdır. Kayıtdışı bir yaşam sürmeleri onların hareket alanlarını kısıtlasa da gerek özel alanda gerekse de kamusal alanda uğradıkları mekansal şiddet karşısında var olabilmek için ve kendi kimliklerini koruyabilmek için sisteme karşı direnmektedirler. Fakat direnişlerinin kolektif ve örgütlü olmaması onların eylemselliklerinin görünmez kılınmasına neden olmuştur. Bu yüzden Scott'un gündelik direniş biçimi kavramı tabi olanların içerisinde göçmen kadınların da tahakküm sistemine karşı gizli itaatsizliklerini anlamak ve bir direniş gösterdiklerini anlatmak noktasında yol göstericidir. Çünkü göçmen kadınlar da tahakküm ilişkileri içerisinde çok boyutlu baskı sistemlerine maruz kalırken kendilerince geliştirdikleri kılık değiştirme ve gizleme teknikleri ile bu baskı sistemlerine karşı göç ettikleri ülkede tutunabilmek için bir direniş geliştirmişlerdir.

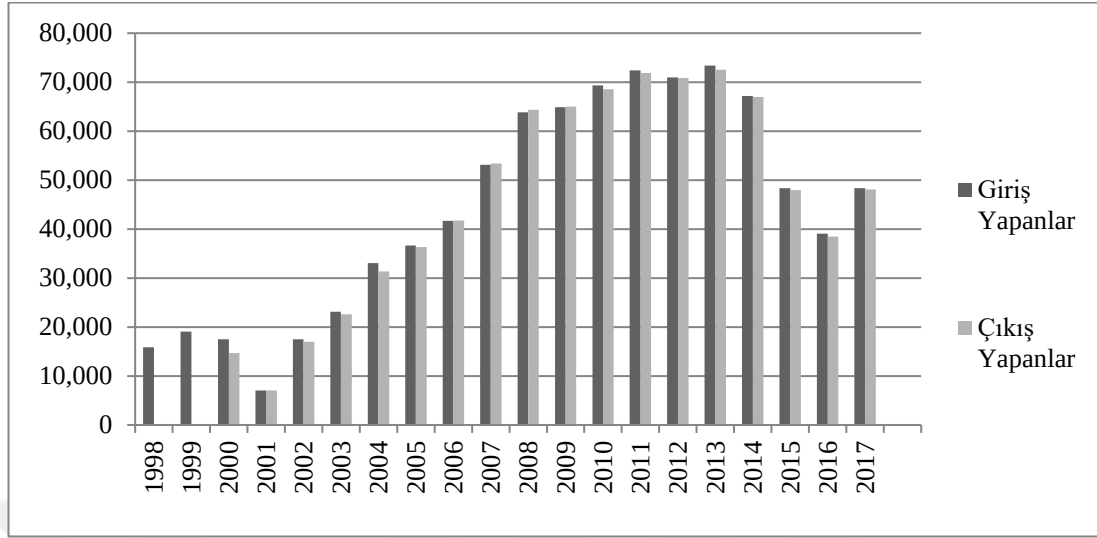
İKİNCİ BÖLÜM

1990 SONRASI ERMENİSTAN'DAN TÜRKİYE'YE KADIN GÖÇÜNÜN TARİHİ ARKA PLANI

Ermenistan'da Türkiye'ye göçün kadın ağırlıklı bir göç olmasından kaynaklı olarak kadın göçü tabiri kullanıldı. Fakat bu tabir kullanılsa da Ermenistan'dan Türkiye'ye sayıca az da olsa bir erkek göçü de söz konusudur ve bu da gözardı edilemez. Bu yüzden bu bölümde erkek göçünden de kısaca bahsedilecektir. İlk olarak "kadın göçünün kısa tarihi ve kadın göçüne ilişkin istatistikler" kısmında göçün ilk ne zaman başladığı ve bu göçe ilişkin her iki ülkeden de ulaşılan istatistiki verilerden yola çıkarak bu göçün dönemsel olarak değişimlerini ve bu değişimlerin arka planını anlamak için Türkiye'de Ermenistanlılar hakkında yapılan çalışmalara da başvurularak bir değerlendirme yapılacaktır. İkinci kısımda ise kadın göçünün niteliği başlığı adı altında hem göçün düzenli ve düzensiz niteliğinden hem de gelen kadınların kişisel özelliklerinden yola çıkarak eğitim seviyeleri, yaşları, Ermenistan'ın hangi bölgesinden geldikleri gibi sorulara yapılan çalışmalar üzerinden bir derleme yapılarak yanıt aranacaktır. Göçün niteliğinden bahsederken de göçün kadınlaşmasından ve düzensiz bir göç olmasından kaynaklı olarak göçmenlerin yasal statüleri, insan ticareti mağdurları olup olmadığı ele alınacaktır. Üçüncü başlıklar adı altında kadın göçünün nedenleri yapılan çalışmalardan yola çıkılarak ele alınacaktır. Dördüncü başlıkta ise Türkiye ile Ermenistan ilişkilerinin tarihinden kısaca bahsedilerek iki ülke arasındaki ilişkisizliğin Ermenistanlıları nasıl etkilediği ele alınacaktır. Bu başlığı eklememin sebebi ise bu ilişkisizlikten kaynaklı olarak Ermenistanlı kadınların, diplomatik temsilciliklerinin olmamasının onların göçmenlik eksenini farklı deneyimlemesine yol açmasıdır. Çalışmanın ana teorisi olan kesişimsellik üzerinden göçmen kadınların deneyimlerini anlayabilmek noktasında diplomatik temsilciliklerinin olmamasının onların gündelik hayat pratikleri üzerindeki etkilerinden kaynaklı olarak deneyimledikleri çok boyutlu baskı sistemlerinden biridir. Bu yüzden başlık oldukça önemlidir.

2.1. Ermenistan'dan Türkiye'ye Kadın Göçünün Kısa Tarihi

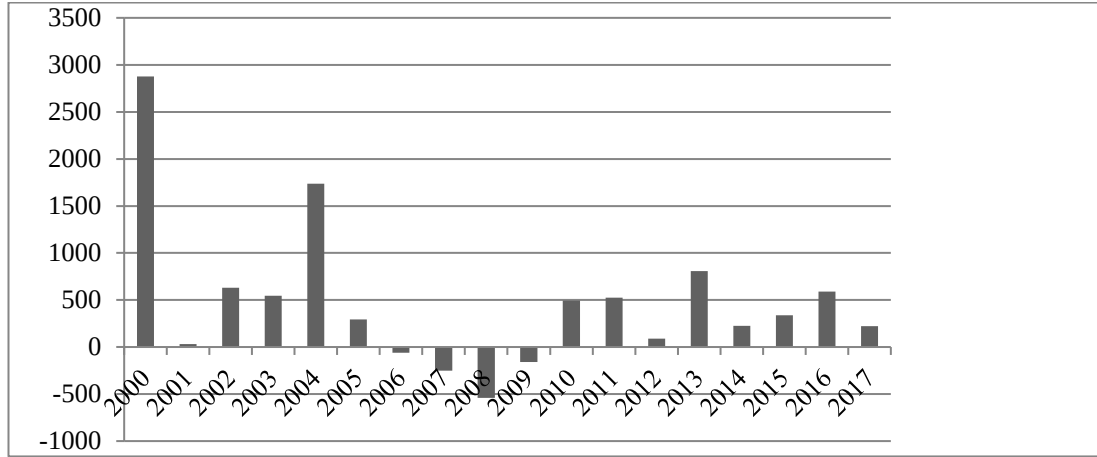
1989'da Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte 1991'de Ermenistan bağımsızlığını ilan ederek bir devlet haline geldi. Bu süreçte Sovyetler Birliği'nin yaşadığı ekonomik çöküntü eskiden ona bağlı olan devletleri de etkiledi. Ermenistan'daki ekonomik dönüşümle birlikte fabrikaların kapanması, artan işsizlikler, 1988 Spitak Depremi ve Karabağ Savaşı sonucunda Ermenistan'da dış göç başladı. Bu göçün dönemsel olarak dağılımına baktığımızda; Manasyan ve Poghosyan üç dönem olarak ele alır: bu göçün ilk periyodu olan 1988-1994 yılında nüfusun %25'inin göç ettiği dönemi *büyük göç dönemi* olarak nitelendirirlerken, ikinci periyod olan 1995-2000 yılında ise 1994'te Azerbaycanla silahlı çatışmanın durmasıyla birlikte Ermenistan'ın sosyoekonomik durumunun düzelmeye başladığı göçte düşüşün yaşandığı dönemi ise *düşüş ve istikrar dönemi* olarak nitelendirirlerken, üçüncü periyod olan 2000-2010 arası dönemde göç akışlarının başladığı süreci ise *daha az göç çıkışı dönemi* olarak nitelendirmişlerdir (Manasyan-Poghosyan, 2012: 7-8). Ermenistan'daki dönemsel dış göç akışı ile Türkiye'deki aynı dönemdeki sınır giriş-çıkış istatistiklerindeki verilere bakılarak göç akışlarının arttığı ve azaldığı dönemler kıyas yapılacaktır. Çünkü Ermenistan'dan Türkiye'ye gelenlerin cinsiyet dağılımına göre sayılarına her iki ülkenin istatistiki verilerinde ulaşamamıştır. Bu yüzden Türkiye'ye gelenlerle ilgili olarak Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın sınır-giriş çıkış istatistiklerine baktığımızda; Ermenistan'dan gelenler ilk olarak 1998 yılında kayıt altına alınmıştır. Sadece Ermenistan değil Eski Doğu Bloğu Ülkeleri (ESB)'nden gelenler de 1998 yılında kayıt altına alınmıştır. 1998 yılı öncesi verilerin olmamasının sebeplerinden biri de 1991'de SSCB'nin dağılması sürecinde ülkelerin bağımsızlığını ilan ederek SSCB'den ayrılmasıdır. Ayrıca bu kayıtlarda toplam veri mevcut iken cinsiyetlere göre dağılımı belirtilmemiştir. Sadece 2016-2017 yıllarında Ermenistan'dan gelenlerin cinsiyet dağılımının olduğu verilere; Türkiye İstatistik Kurumu(TUİK)'nin hazırladığı Uluslararası Göç İstatistiklerinde ulaşılmıştır.

Grafik 2.1. 2000-2017 Yılında Ermenistan'dan Türkiye'ye Giriş-Çıkış Yapan Ermenistan Vatandaşlarının Sayısı⁵

Türkiye'ye giriş yapan Ermenistanlıların sayısı ise grafikte görüldüğü üzere çıkış yapanlara paralel bir çizgi seyretmiştir. Yani giriş yapanlar ile çıkış yapanların sayısı birbirine yakındır. Bu sayı 2001-2014 yılları arasında artış gösterirken 2014 yılında Türkiye'ye giriş-çıkışta bir düşüş vardır ancak 2016'dan itibaren tekrar artmıştır. Giriş ve çıkışların sayısal olarak birbirine yakın olmasının sebebi iki ülke arasındaki döngüsel göçten kaynaklı olabilir. Bunun yanı sıra Türkiye'nin 2012'ye kadarki vize politikalarından kaynaklı olarak 30 günlük vize ile gelen Ermenistanlılar kayıtdışı duruma düşmemek için ayda bir giriş çıkış yapmaları gerekiyordu. Bu yüzden kayıtdışı duruma düşmek istemeyen Ermenistanlılar içerisinde ayda bir giriş çıkış yapanlar da vardı. Ayrıca bu göçün döngüsel bir göç olmasından da kaynaklı olarak Ermenistan'dan Türkiye'ye yıllardır devam eden bavul ticareti vardır. Bundan kaynaklı olarak da giriş ve çıkış yapanların sayısı birbirine paralel olabilir.

⁵Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın Sınır-Giriş Çıkış İstatistiklerindeki Ermenistan'a ilişkin "Ülkemize Gelen Yabancı Ziyaretçilerin Milliyetlerine Göre Dağılımı" tablosundaki veriler ile TÜİK'in "2000-2017 yılları Çıkış Yapan Yabancılar" tablosundaki Ermenistan'a ilişkin veriler tarafımdan derlenerek ve grafik oluşturulmuştur. Bakınız: (Çevrimiçi), <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-201114/yillik-bultenler.html>, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1072, 1 Mart 2019

Grafik.2.2. 2000-2017 Ermenistan'dan Türkiye'ye Giriş Yapan ile Çıkış Yapan Ermenistan Vatandaşlarının Sayısı Arasındaki Farkın Oranı⁶

Bu grafikte ise giriş ve çıkış yapanların sayısı arasındaki fark alınarak Türkiye'de kalan Ermenistan vatandaşlarına dair bir veri olarak değerlendirilmiştir. Çünkü bu grafikteki veriler, Türkiye'ye resmi sınırlardan giriş yapıp resmi sınırlardan çıkış yapmayan Ermenistan vatandaşlarının varlığını gösterir. Fakat bu insanların yasal olarak ikamet edip etmedikleri ya da düzensiz göçmenler olup olmadıkları noktasında bir bilgi vermez. Ama bu grafikteki veriler sadece 2003 yılında giriş yapanların yasal olarak kalıp kalmadıkları noktasında bir değerlendirme yapma imkanı verir. Çünkü 2003 yılından önce Türkiye'deki yabancıların çalışma ve oturma iznine ilişkin yasal mevzuatın eksikliğinden kaynaklı olarak sadece 2003 yılından önce 1 aylık vize ile giriş yapıp vize süresini aştıktan sonra Türkiye'nin resmi sınırlarından çıkış yapmayanlara ilişkin olarak Türkiye'de kayıtdışı çalışıp kalanlar yani düzensiz göçmenler olabileceğine dair bir yorum yapma imkanı verir. 2000-2005 yılları arasında Türkiye'ye resmi sınırlardan giriş yapıp resmi sınırlardan çıkış yapmayanların sayısı diğer yıllara oranla fazladır. Aksaray Emniyet Otogarı'nda 1995 yılından bu yana İstanbul-Erivan arası otobüs seferleri düzenleyen M.A da göçün arttığı dönemlerden bahsederken aynı yıllardan bahseder:

⁶ Grafik 2.1.deki sınır giriş-çıkış istatistiklerinden yararlanılarak elde edilen giriş ve çıkış yapanların sayısındaki fark hesaplanılarak Türkiye'de kalan Ermenistan vatandaşlarına dair bir veri olarak değerlendirilmiştir. Fakat bu rakam Türkiye'de kalan Ermenistanlıların gerçek sayısını vermez. Çünkü Ermenistan'dan Türkiye'ye göçün niteliğine baktığımızda düzensiz göç olmasından kaynaklı olarak Ermenistan'dan Türkiye'ye gelen düzensiz göçmenlerin sayısına ilişkin bir veriye ulaşamamıştır.

"2000, 2001, 2002 o dönemlerde göç arttı. Ordaki geçim sıkıntısından dolayı artmıştır. Onların orda en kötü dönemleri 1999, 2000, 2001, 2002 yıllarında çok yoğunlaştı sadece Türkiye değil dışarıya Avrupa ülkelerine de. O zaman tarifeli seferler dışında ek seferler koyuyorduk yolcuları taşımak için." (M.A, 62)

Ermenistan'dan dış ülkelere büyük göç dönemi 1988-1995 yıllarındadır. Fakat Türkiye'de ilk kayıt 1998'de alındığından bu yıllarda Türkiye'ye göçün olduğu konusunda sayısal bir veri yoktur. 1995-2000 yılları ise Ermenistan'da dış göçte düşüşün olduğu dönem Türkiye'de ise 1998-2000 yıllarında resmi sınırlardan çıkış yapanlar konusunda bir veri olmadığından bir yorum yapılamamaktadır. Ama 1998-2000 yıllarında resmi sınırlardan çıkış yapanların olmaması, o insanların Türkiye'ye giriş yapıp resmi sınırlardan çıkış yapmadıkları yani kaldıkları ihtimalini de gösterir. Eğer resmi sınırlardan çıkış yapanlar olmadıysa ve Türkiye'de Ermenistanlılar kaldıysa 1995-2000 dönemi Ermenistan'da dış göçün azaldığı dönem iken Ermenistan'dan Türkiye'ye göçlerin arttığı bir dönem olarak nitelendirilebilir. Ermenistan'da 2000-2010 dönemi ise daha az göç çıkışlarının olduğu ve aynı zamanda Ermenistan'a geri dönüşlerin de başladığı dönemdir. Bu noktada Ermenistan'da göç çıkışlarının azaldığı dönem ile Türkiye'den çıkış yapan Ermenistan vatandaşlarının giriş yapan Ermenistan vatandaşlarına nazaran arttığı dönem sadece 2005-2009 yılları arasındaki dönemle paralellik arz eder. (bkz.s.52) Fakat 2000-2005 yıllarında resmi sınırlardan çıkış yapmayan Ermenistan vatandaşlarının oranı diğer yıllara nazaran daha fazladır. Türkiye'deki Ermenistanlılar hakkında ilgili ilk çalışmayı yapan Ozinian'ın çalışmasında "2002-2007 yılları arasında göçün arttığını" ileri sürmüştür. (Ozinian, 2009: 14) Bu dönem aynı zamanda 2002-2007 yıllarında Ermenistan'daki ekonomik büyümenin gerilediği döneme denk gelmiştir. Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Kurumu (ARMSTAT)'nun küresel krizin etkileriyle ilgili 2011 raporuna baktığımızda;

"1990'ların ortasından itibaren Ermenistan en hızlı büyüyen geçiş ülkesi ekonomisi ülkelerinden biri olmuştur. Ekonomik iyileşmenin ilk yıllarında ılımlı fakat güçlü ekonomik büyüme (1994-2001 döneminde ortalama% 5) söz konusu iken 2002-2007

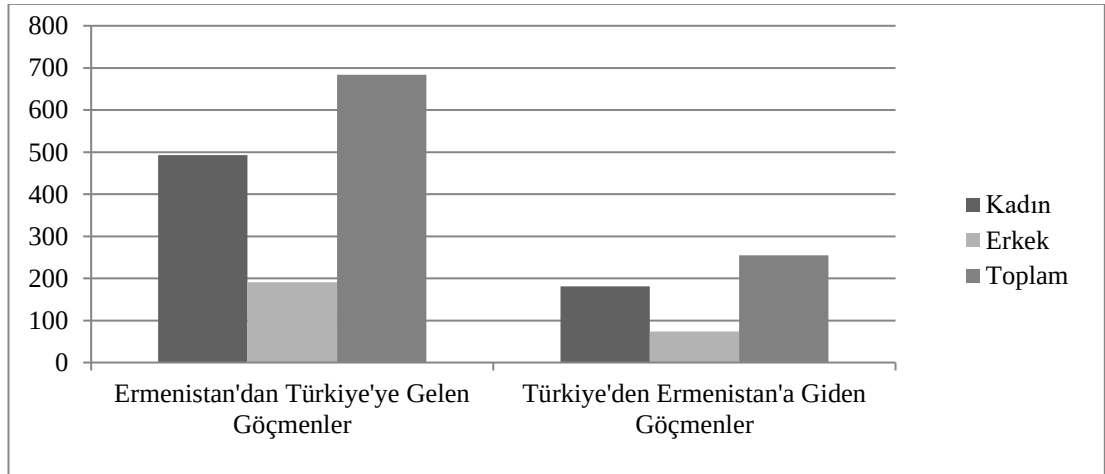
döneminde yıllık ortalama çift haneli oranlar 2008'de % 6,9'a geriledi ve finansal ve ekonomik kriz nedeniyle 2009'da% 14,2 oranında küçüldü. 2010 yılında göreceli bir toparlanma görülmüştür, ancak 2010 yılında kaydedilen GSYİH'da ılımlı büyüme (2009'a göre% 2,1), tüketici fiyatlarında belirgin bir artışa (% 8,2) eşlik etmiştir (aktaran Manasyan-Poghosyan, 2012: 3).

Ermenistan'da yaşanan kriz öncesi dönemde ekonomik gerileme olsa da 2005-2010 yılları arasında Türkiye'nin resmi sınırlarından çıkış yapan Ermenistan vatandaşları söz konusudur. Fakat ekonomik krizin Ermenistan'da yarattığı etkiler sonucunda kriz sonrası dönemde 2010-2017 Türkiye'ye giriş yapıp çıkış yapmayan Ermenistan vatandaşlarının varlığı da söz konusudur. Yani bu dönemde göç yeniden başlamıştır. Fakat resmi sınırlardan çıkış yapmayanların sayısı 2000-2005 yılına nazaran daha azdır. Aynı zamanda her ne kadar resmi sınırlardan çıkış yapmayanlar olsa da bu sayı diğer yıllara nazaran azalmaya başlamıştır. Türkiye'de kalan Ermenistanlıların sayısına ilişkin olarak Ozinian'ın çalışmasında da Türkiye Kültür Bakanlığı'nın giriş çıkış istatistiklerinden yola çıkarak Türkiye'ye giriş yapan Ermenistan vatandaşları ile Türkiye'den çıkış yapan Ermenistan vatandaşlarının sayısına ilişkin ulaştığı 2000- 2007 yılları arası verilerden yola çıkarak Türkiye'nin resmi sınırlarından çıkış yapmayan Ermenistanlıların sayısını 5807 kişi olarak hesaplanmıştır (Ozinian, 2009: 92). Ama Türkiye'de yasal ya da kayıtdışı kalan Ermenistan vatandaşlarına ilişkin gerçek sayı bu değildir. Bu sayının gerçek olmamasının sebeplerinden biri de 1999 yılında 20.000'e yakın Ermenistanlı Türkiye'nin resmi sınırlardan giriş yapmıştır ve bu sayının ne kadarının çıkış yaptığına ilişkin bir veri söz konusu değildir. Ama bu dönemde resmi sınırlardan çıkış yapanlara ilişkin bir veri söz konusu olmasa da o dönemde resmi sınırlardan giriş yapan Ermenistanlılar, ülkelerindeki ekonomik durumdan kaynaklı olarak 2009 yılındaki Ozinian'ın çalışmasından da belirttiği üzere "çalışma" amacıyla geldikleri için kalıcı olarak gelmektedirler ve bu durum 2000-2005 yıllarında resmi sınırlardan çıkış yapmayanların sayısının diğer yıllara nazaran fazla olmasında da görülebilir. Bunun yanı sıra ilk gelenlerin 1998 yılında kayıt altına alınmasına rağmen Ermenistanlı göçmenlere ilişkin yapılan çalışmalara baktığımızda; araştırmacıların görüştükleri Ermenistanlılar arasında 1998 yılından önce Ermenistan'dan gelenler de vardır (Ozinian, 2009: 77, Körükmez, 2012: 199). 1998 yılı öncesinde resmi

sınırlardan giriş ve çıkış yapanların sayısını bilmesek de ilk gelenler 1990'lı yıllarda geldiğine göre ve 1988-1995 dönemi Ermenistan'da büyük göçün başladığı dönem olduğuna göre her ne kadar verilere yansımaya da bu dönemde Ermenistan'dan Türkiye'ye göç söz konusudur. Çünkü 2000-2005 yılında Ermenistan'daki dış göç akışına paralel olarak Türkiye'de kalanların yani resmi sınırlardan çıkış yapmayanların sayısının diğer dönemlere nazaran daha fazla olduğunu biliyoruz. Bunun yanı sıra Ermenistanlıların sayılarıyla ilgili belli iddialar söz konusudur. Ermenistanlılar hakkında yapılan haberlere baktığımızda Milliyet gazetesinin 2010 tarihli "*Ermeni İşçi Nüfusu Muğlak*"⁷ başlıklı yaptığı habere göre 2005 yılında Abdullah Gül bu sayının 40 bin olduğunu ileri sürerken, AKP milletvekili Yaşar Yakış bu sayıyı 70 bin olarak telaffuz ederken 2010'da Başbakan Erdoğan'ın 100 bin "kaçak" Ermeni bulunduğunu ileri sürerken araştırmacıların ise 10 bin kadar kayıtdışı göçmen olduğunu tahmin ettiklerini ileri sürmüştür. Bu sayının belirsizliğinin sebeplerine baktığımızda her iki ülkede de bu göçün oranı oldukça düşüktür. Bu yüzden sayısal olarak ciddiye alınan bir göç olmadığı için istatistiksel verilere yansımamış olabilir. 2017'deki uluslararası göç istatistiklerindeki yabancı ziyaretçilerin sayısına baktığımızda diğer ülkelere oranla Ermenistan'dan Türkiye'ye gelenlerin sayısı genel içerisinde oldukça azdır. Benzer bir şekilde bu durum Ermenistan'da da söz konusudur. Ermenistan en fazla Rusya'ya göç verirken genele oranla Türkiye'ye gelenlerin sayısı oldukça düşüktür. Muradyan'ın IOM (International Organization of Migration) ve ARMSTAT'ın 2013 yılında Ermenistan'da yapılan anketten yola çıkarak yaptığı değerlendirmede şunları ileri sürmüştür: "Türkiye yalnızca göçmenlerin küçük bir yüzdesi için varış ülkesiydi, ARMSTAT daha önce herhangi bir veri toplamamıştır. Sadece en son ankette, bu varış noktası ile ilgili bazı veriler var; bu sonuçlara göre, Türkiye'nin nihai varış ülkesi olarak oranı % 0.4, Rusya Federasyonu % 90,6 ile ilk hedef olmaya devam ediyor ve en büyük hedef bölgesi % 4,1 ile AB'dir" (Muradyan, 2015: 36). Benzer bir şekilde TÜİK'in Ermenistan'dan Türkiye'ye Gelen ve Türkiye'den Ermenistan'a Giden Göç 2016,2017 verilerine baktığımızda; Türkiye'ye dış ülkelere gelenlerin içerisinde Ermenistanlıların oranına verilerinden bakarak yola çıkarsak toplam 212.693 net göç

⁷ "Ermeni İşçi Nüfusu Muğlak", Milliyet Gazetesi, 18.03.2010, (Çevrimiçi), <http://www.milliyet.com.tr/gundem/ermen-i-sci-nufusu-muglak-1212974>, 2 Mart 2019

içerisinde Ermenistanlıların oranı 429'dur. Yani %0.2'lik bir orana sahiptir. 2000-2017 yılında giriş-çıkış istatistiklerinden yola çıkarak net göç hesaplandığında Türkiye'nin resmi sınırlarından giriş yapıp çıkış yapmayanların sayısı 8398'dir. Kısaca Türkiye'ye giriş yapan Ermenistanlıların sayısı ilk olarak 1998 yılında kayıt altına alınmasına rağmen aynı yıl Türkiye'den çıkış yapan Ermenistanlıların sayısına ilişkin bir kayıt söz konusu değildir fakat yapılan araştırmalarda 1998 öncesinde Türkiye'ye gelen Ermenistanlıların varlığından bahsedilmesine rağmen 1998 öncesi bu göçe ilişkin istatistiki bir verinin olmaması ve asıl önemlisi bu göçün düzensiz bir göç olmasından kaynaklı olarak da resmi sınırları kayıtdışı aşanların varlığına ilişkin bir veri söz konusu olmadığından üzerinde tartışılıp belli iddialarda bulunulan Türkiye'de yasal ya da kayıtdışı kalan Ermenistan vatandaşlarının sayısına ilişkin yukarıdaki grafiklerdeki veriler kesin bilgi vermez. Sadece dönemsel olarak Türkiye'ye giriş ve çıkış yapanlara ve göçün döngüsel bir göç olmasına ilişkin bir fikir sahibi olmamız noktasında önemlidir. Ayrıca Türkiye'de doğan "kimliksiz" Ermenistanlı çocukların sayısına ilişkin istatistiki veri olmadığından kaynaklı olarak da Türkiye'de yasal ya da kayıtdışı kalan Ermenistanlıların sayısına ilişkin kesin bir bilgi vermek güçtür.

Grafik.2.3. Ermenistan'dan Türkiye'ye Gelen Göçmenler ve Türkiye'den Ermenistan'a Giden Göçmenler 2016, 2017⁸

⁸Türkiye İstatistik Kurumu'nun Uluslararası Göç İstatistikleri kısmındaki "Vatandaşlık ülkesine göre Türkiye'ye gelen ve Türkiye'den giden göç, 2016, 2017" tablosundaki Ermenistan'a ilişkin veriler

Gelenlerin cinsiyet dağılımının olduğu 2016,2017 verilerinde Ermenistan'dan Türkiye'ye gelenlerin içinde kadın sayısı 493, erkek sayısı 191'dir. Yani Türkiye'ye göç eden kadınların oranı %72 iken erkeklerin oranı ise %28'dir. Türkiye'den çıkış yapan Ermenistanlı kadınların sayısına baktığımızda 181, erkeklerin sayısı ise 74'tür. Yani resmi sınırlardan çıkış yapan Ermenistanlı kadınların oranı %71 iken erkeklerin oranı %19'dur. Buradan anlaşılacağı üzere Ermenistan'dan Türkiye'ye gelenlerin çoğunluğu kadındır. Ozinian, 2009 yılında Türkiye'deki Ermenistanlı göçmenlerin toplumsal cinsiyet dağılımına baktığımızda %94'ü kadın, %6 sının ise erkek olduğunu ileri sürmüştür (Ozinian, 2009: 11). Körükmez'in de ifadesiyle "Ermenistanlı göçmenlerin çoğunluğunu kadınlar oluşturmaktadır. Bu durum, Ermenistan'dan göç edenlerin çoğunun erkek olduğunu düşündüğünde bir tezat olarak görülebilir, ancak Türkiye'nin özellikle İstanbul'un işgücü piyasası göz önünde bulundurulduğunda anlaşılır olmaktadır" (Körükmez,2016:174). İstanbul'un işgücü piyasasının kadın emeği ihtiyacından kaynaklı olarak Ermenistan'dan Türkiye'ye göçün kadınlaşması söz konusudur. Ermenistan'dan dışarıya göçte tercih edilen ilk ülkenin Rusya olmasına paralel olarak erkekler inşaat sektöründe çalışmak için Rusya'ya gitmektedirler. Yani Ermenistan'daki dış göç erkek ağırlıklı bir göç iken Ermenistan'dan Türkiye'ye göç kadın ağırlıklı bir göç olarak farklılık arz etmektedir. Bunda işgücü piyasasının niteliği etkilidir. Ayrıca Ermenistanlı kadınların çoğunluğu İstanbul'a gelmeyi tercih etse de Doğu Karadeniz ve Antalya gibi şehirleri de tercih etmektedirler. Ayrıca Aksaray Emniyet Otogarı'nda otobüs acentasıyla yapılan görüşmede de 1995 yılından bu yana bu işi yapan M.A da gelenlerin çoğunun kadın olduğunu ileri sürmüştür. Bütün bu veriler ve çalışmalara baktığımızda bu göçün "kadın ağırlıklı bir göç" olduğunu gösterir. Ama bu kadınlar içerisinde ne kadarının kalıcı olduğu konusunda bir veri yoktur ve fakat daha çok düzensiz göçmenlerden oluşmaktadır. Ozinian'ın çalışmasında Türkiye'deki Ermenistanlıların %94'ünün kayıtdışı olduğu ileri sürülmüştür (Ozinian, 2009: 12). Bundan kaynaklı olarak da resmi sınır geçişleri de kayıtdışı olduğu için gelenlerin sayısı tam olarak

bilinememektedir. Bir yandan da Sovyetlerin dağılmasıyla birlikte ESB ülkelerinden Türkiye'ye bavul ticareti başlamıştır. Ve bavul ticareti yapanlar mal alıp satarak sadece belli günlerde Türkiye sınırından giriş çıkış yapmaktadırlar. Körükmez, Ermenistan'dan Türkiye'ye ilk gelenlerin bavul ticareti yapanlar yani mekik göçmenler olduklarını ve onların potansiyel göçmenlere İstanbul'daki iş olanakları hakkında bilgi sağladığını yani ağ kurmalarını sağladıklarını ileri sürmüştür (Körükmez, 2012: 109). Bu yüzden Ermenistan'dan Türkiye'ye bavul ticareti oldukça önemlidir.

Yapılan çalışmalar ve istatistiki verilerden yola çıkarak göçün kadın ağırlıklı bir göç olmasından ve daha çok düzensiz göçmenlerden oluştuğu tespiti söz konusu olsa da kadın göçünün özellikler, kısmında göçün kadınlaşması ve düzensiz göç ilişkisinden yola çıkarak daha detaylı ele alınacaktır.

2.2. Ermenistan'dan Türkiye'ye Kadın Göçünün Özellikleri

Ermenistan'dan Türkiye'ye kadın göçünün özellikleri derken hem göçün yasal ve kayıtdışı niteliği hem de göç edenlerin özelliklerinden yola çıkarak yapılan araştırmalar çerçevesinde gelen Ermenistanlı kadınların eğitim seviyeleri, yaşları, hangi işlerde çalıştıkları, medeni durumları, yasal konumlarından bahsedilecektir.

2.2.1. Ermenistan'dan Türkiye'ye Düzensiz Kadın Göçü

Ermenistan'dan Türkiye'ye gelen kadın göçünün niteliğine baktığımızda bu göç düzensiz bir göçtür. 2013'teki yasal düzenlemeye⁹ kadar Türkiye'ye ilk gelen

⁹2013 yılındaki Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu'ndaki 11. Madde'ye göre "Türkiye'de doksana güne kadar kalacak yabancılar, vatandaşı oldukları veya yasal olarak bulundukları ülkedeki konsolosluklardan geliş amaçlarını da belirten vize alarak gelirler. Vizenin veya vize muafiyetinin Türkiye'de sağladığı kalış süresi, her yüz seksen günde doksana günü geçemez."Bkz: Yabancılar ve

Ermenistanlılar sınırdan aldıkları 30 günlük vizeyle Türkiye'de kalabilmekteydiler ancak çoğu çalışmak amacıyla geldiği için ayda bir giriş çıkış yapamamalarından dolayı kayıtdışı duruma düşmüşlerdir. Ayrıca 2003 öncesinde yabancıların çalışma ve oturma iznine ilişkin yasal düzenlemenin olmamasından da kaynaklı olarak 2003 yılı öncesinde giriş yapıp vize süresini aşanlar kayıtdışı konuma düşmüşlerdir. Bunun yanı sıra sayısı bilinmemekle birlikte sınırı kayıtdışı bir şekilde geçen Ermenistanlılar da vardır. 2009 yılındaki çalışma da Ermenistanlıların yasal statüsüne baktığımızda %94'ünün kayıtdışı olduğu ileri sürülmüştü. Ayrıca yapılan haberlerde Ermenistanlılarda bahsedilirken "kaçak Ermeniler"¹⁰ olarak bahsedilerek "sınırdışı" edileceklerine dair haberlerle gündeme gelmişlerdir. İstatistiki verilerde Ermenistan, Türkiye'deki dış göç içerisinde en az paya sahip ülkelerden biri olmasına rağmen iki ülke arasındaki sorunların de etkisiyle Ermenistanlı göçmenler, "kaçak Ermeniler" olarak Türkiye'nin gündeminde yer almışlardır.

Türkiye'ye düzensiz göçün ve bu göçün kadın ağırlıklı olmasının sonuçlarından biri de *insan ticaretidir*. İnsan ticareti içerisinde Ermenistanlı kadınların oranı Kalfa'nın tez çalışmasındaki 2006 yılının İnsan Ticareti Raporu'ndaki verilere göre Ermenistan'dan gelenlerin içinde insan ticareti mağduru sayısı 2, fuhuşa karışanların sayısı 97'dir (Kalfa, 2008: 130). Genel tablo içerisinde Ermenistan'dan gelen insan ticareti mağdurlarının oranı en düşüktür. Ama insan ticareti mağdurları içerisinde Ermenistanlı kadınların bedenleri üzerinden cinsel olarak sömürüldüğü ve fuhuş sektöründe çalıştırıldıkları 2006 yılındaki İnsan Ticareti Raporu'ndaki verilerde görülmektedir. Bunun yanı sıra 2009 yılında Ozinian'ın çalışmasına katılan Ermenistanlılar arasında az sayıda katılımcının Ermenistanlı kadınların seks işçisi

Uluslararası Koruma Kanunu (YUUK), 2013,
<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6458.pdf>, 4 Mart 2019

¹⁰Ermenistanlılara ilişkin haberler için bkz: "Türkiye 100 bine Yakın Kaçak Ermeniye Sınırdışı Etmeli, 11 Aralık 2018, (Çevrimiçi), <https://www.cnnturk.com/turkiye/turkiye-100-bine-yakin-kacak-ermeniyi-sinir-disi-etmeli>, 5 Mart 2019

"Desticiden Sert Çıkış 100 bin Ermeniye Sınırdışı Edelim, Yeni Akit Gazetesi, 7 Şubat 2019, (Çevrimiçi), <https://www.yeniakit.com.tr/haber/desticiden-sert-cikis-100-bin-ermeniyi-sinir-disi-edelim-604844.html>, 5 Mart 2019

"Ülkemizdeki Kaçak 40 bin Ermeniye Gerekirse Geri Göndeririz", Milliyet Gazetesi, 15.05.2019, (Çevrimiçi), <http://www.milliyet.com.tr/siyaset/ulkemizdeki-kacak-40-bin-ermeniyi-gerekirse-geri-gondeririz-1095225>, 5 Mart 2019

"100 bin Ermeniye Şimdilik İdare Ediyoruz", Hürriyet Gazetesi, 17.03.2010, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/100-bin-kacak-ermeni-yi-simdilik-idare-ediyoruz-14130171>, 5 Mart 2019

olarak çalıştığından bahsettiğini ayrıca kayıtdışı çalışan göçmen seks işçileriyle ilgili yapılan çalışmalarda da Ermenistanlı kadınların çok az sayıda olduğunu ve Gürcistanlılarla karıştırıldıklarından bahseder. Gürcistanlı bir seks işçisinin çoğu zaman Türk müşterilere kendini Ermeni olarak tanıttığını çünkü kin ve intikam nedeniyle Ermeni kadınları tercih ettiklerini ve iki kat para ödediklerinden bahsettiğini ileri sürülmüştür (Ozinian, 2009: 18, Muradyan, 2015: 62). Buradan da anlaşılacağı üzere Ermeni kadınların bedenleri aktarılan toplumsal hafızayla birlikte cinsiyetçilik ve milliyetçiliğin kesişiminde yer almaktadır. Bunun yanı sıra ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından yapılan 2014 raporuna göre, Ermenistan, Türkiye ve Arap Emirlikleri için seks ticareti için kaynak bir ülke olarak kabul edilmektedir (Muradyan, 2015: 63). İnsan ticareti mağdurlarıyla ilgili güncel çalışmalardan biri de Göç İdaresi Müdürlüğü'nün 2017 yılı İnsan Ticareti ile Mücadele Raporu'dur. Bu rapora göre "2005-2017 yılları arasında genel bir değerlendirme yapmak gerekirse toplam 1.730 mağdurdan en fazla insan ticareti mağduru tanımlaması yapılan ilk beş uyruk sırasıyla Moldovalı, Kırgız, Özbek, Ukraynalı ve Türkmen olmuştur. Türkiye'deki mağdurların çoğunluğu cinsel istismar maksatlı insan ticaretine maruz kalan kadınlardan oluşmaktadır (GİGM,2013:68-71)." Bu tablonun içerisinde Ermenistanlı kadınlara ilişkin bir bilgi olmamakla birlikte insan ticareti mağdurları içerisinde cinsel sömürüye en fazla maruz kalan kadınların, ESB ülkelerinden gelen kadınlar olması gerçeği hala değişmemiştir. Ermenistan, insan ticareti mağduru olan ülkeler içerisinde 2005'ten beri düşük bir orana sahip olduğu için 2017 verilerinde ilk 10 ülkeden biri olmadığı için genel tabloya yansımamıştır.

Ermenistanlıların çoğu kayıtdışı olmasına rağmen yasal statüsü olanlar da söz konusudur. İkamet izinleriyle ilgili verilerde Ermenistan'a ilişkin bir veriye ulaşılamadığından Türk vatandaşlarıyla evlilik istatistiklerine bakılmıştır. Çünkü yasal statü elde edebilmenin bir yolu da evliliklerdir. Yani evlilik yoluyla vatandaşlık kazanmaktır. Göçün başladığı dönemlerde göçmen kadınların evlilik yoluyla vatandaşlık almalarında belli bazı şartlar ve polis denetimi aranmazken 2003 yılındaki kanunla birlikte belli şartlara bağlanarak evlilik yoluyla vatandaşlık kazanma zorlaştırılmıştır. Bunun altında yatan neden ise Erder'in ileri sürdüğü üzere "artan sahte evlilik iddiaları" ve özellikle seks işçilerinin vize ya da oturma izni konusundaki zorlukları aşmak için bu yola başvurdıkları konusundaki söylentilerin

basında yer alması üzerine 2003 yılında yeni yasa tasarısı hazırlanmış ve bu yasa tasarısı 2003 yılında kabul edilmiştir" (Erder, 2007: 27). 2009'daki Türk Vatandaşlığı Kanunu'na baktığımızda Türk vatandaşlığının evlenme yoluyla kazanılması ile ilgili olarak 16. maddede "Bir Türk vatandaşı ile evlenme doğrudan Türk vatandaşlığını kazandırmaz. Ancak bir Türk vatandaşı ile en az üç yıldan beri evli olan ve evliliği devam eden yabancılar Türk vatandaşlığını kazanmak üzere başvuruda bulunabilir." ¹¹ Bunun yanı sıra Türkiye'de 2013'teki Yabancılar Kanunu'nun 34.Maddesinde Türk vatandaşıyla evli olan yabancılara üç yılı aşmayacak şekilde ikamet izni verilebilir. Evlilik yoluyla ikamet izni alıp yasal bir statüye geçmek mümkün gözükmemektedir. Ama 37.maddede bu evliliğin ikamet izni alma yoluyla "anlaşmalı" olduğu şüphesi varsa valilik tarafından araştırılıp denetim yapılmaktadır. Anlaşmalı olduğu tespit edilirse evli olsalar dahi ikamet izni alamamaktadırlar.¹² İstisnai durumlar dışında Türk vatandaşlarıyla evlilik yapmış olanların aile ikamet izni almaları söz konusu olduğundan yasal bir statüleri vardır. Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü'nün verileri TÜİK tarafından derlenerek 2003'ten bu yana evlenme istatistikleri yayımlanmaktadır. Ancak 2002-2015 yılları arası verilerde yabancı uyruklulara ilişkin bir bilgi söz konusu değilken 2015'ten itibaren "Erkek ve Kadının Uyuşuna Göre Evlenmeler"¹³ tablosu eklenerek yabancı uyruklularla olan evlilikler, istatistiklere yansımıştır. 2015'deki yabancı gelinler içerisinde ilk beş ülkeye baktığımızda; Suriye, Almanya, Azerbaycan, Rusya, Ukrayna uyrukludur. Bu tablonun içerisinde en alt sıralarda ise 65 kişi ile Ermenistan uyruklular vardır. Türkiye'deki yabancı uyruklu gelinlerin sayısı 18.814'tür. Yabancı gelinler içerisinde Ermenistanlıların oranı %0.3'lük bir orana sahiptir. 2016 ve 2017'deki istatistiklerde Ermenistan olmamakla birlikte 2018'deki istatistiklerde yabancı gelinler içerisinde Ermenistan uyrukluların sayısı 57'dir. 2018 yılı Türkiye'deki yabancı uyruklu gelinlerin sayısı 22.743'tür. Ermenistanlı uyruklu gelinlerin oranı genel tablo içerisinde %0.2'dir. 2015'den bu yana yabancı uyruklu gelinlerle evlilik artarken Ermenistan uyruklularla düşmüştür.

¹¹bkz.Türk Vatandaşlığı Kanunu, 2009, (Çevrimiçi),
<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5901.pdf>5 Mart 2019

¹² bkz: Türk Vatandaşlığı Kanunu, 2009,
<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5901.pdf>.(Çevrimiçi), , 4 Mart 2019

¹³ bkz: TÜİK, Evlenme ve Boşanma İstatistikleri, (Çevrimiçi)
<http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=21515>, 10 Mart 2019

Ermenistanlı kadınların yasal statü alabilme yollarından bir diğeri de işverenlerinin çalışma izni vermesidir. Aile Çalışma ve Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü'ne bağlı Uluslararası İşgücü Genel Müdürlüğü'nün düzenlediği "Yabancı Çalışma İzinleri İstatistikleri"¹⁴nde 2013 öncesi verilerde uyruklara göre bir dağılım söz konusu değilken 2013'ten sonraki verilerde uyruklara göre dağılımlarda Ermenistan uyrukluların çalışma iznine ilişkin veriler istatistiklere yansımıştır. Verilen çalışma izinlerine baktığımızda süreli ve süresiz olmak üzere iki tür çalışma izni tabloya yansımıştır. "Süreli çalışma izni en çok 1 yıl olmakla birlikte bu süre aşıldığında ilk yapılan uzatma başvurusunda en çok iki yıl sonraki uzatma başvurularında ise en çok iki yıla kadar çalışma izni verilir. Süresiz çalışma izni ise Türkiye'de uzun dönem ikamet izni veya en az sekiz yıl kanuni çalışma izni olan yabancılar süresiz çalışma iznine başvurabilir. Ancak, yabancının başvuru şartlarını taşıması yabancıya mutlak hak sağlamaz."(UİGM,2017)

Yıllar	Kadın	Erkek	Süreli	Süresiz	Toplam
2013	139	21	160	-	160
2014	135	22	156	1	157
2015	154	21	175	1	176
2016	125	23	148	-	148
2017	110	16	126	-	126

Tablo.2.1. Ermenistan Uyrukluların Türkiye'de Çalışma İzni İstatistikleri 2013-2017¹⁵

Ermenistan uyruklular içerisinde çalışma izni alan kadınların sayısı yaklaşık olarak erkeklerin 6 katıdır. 2015 yılında çalışma izni alanların sayısı artmakla birlikte

¹⁵2013-2017 Uluslararası İşgücü Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan Yabancı Çalışma İzinleri İstatistikleri araştırmacı tarafından derlenmiştir.

Bkz: Uluslararası İşgücü Genel Müdürlüğü, Yabancı Çalışma İzni İstatistikleri, (Çevrimiçi),<https://www.ailevecalisma.gov.tr/istatistikler/calisma-hayati-istatistikleri/resmi-istatistik-programi/yabancilarin-calisma-izinleri/>, 11 Mart 2016

2015'ten sonra gittikçe düşmeye başlamıştır. Bu verilerin yanı sıra 2018 yılında yapılan çalışmada Grigoryan, ilk gelen göçmenlerin yani Türkiye'de 15 yıl ve daha fazla süre ikamet eden göçmenlerin düzenli statüye geçtiklerini yani ya sadece oturma izni olanlar ya da çalışma ve oturma iznine sahip olduklarını ileri sürmüştür (Grigoryan, 2018: 14). Yani burada bahsettiği daha çok aile birleşmesinin söz konusu olduğu uzun süredir yerleşik olan Ermeni ailelerdir. Bunun yanı sıra 2013'teki Yabancılar Kanunu'nda tanınan "aile ikamet izni" ile birlikte kanunda belirtilen şu şartları sağlayan destekleyiciler aracılığıyla yabancı aileler en az iki yıl ikamet izni alabilmekteydiler:

"Toplam geliri asgari ücretten az olmamak üzere, ailedeki fert başına asgari ücretin üçte birinden az olmayan aylık geliri bulunmak, ailenin nüfusuna göre, genel sağlık ve güvenlik standartlarına uygun barınma şartlarına sahip olmak ve tüm aile fertlerini kapsayan sağlık sigortası yaptırmış olmak, başvuru tarihi itibarıyla, beş yıl içinde aile düzenine karşı suçlardan herhangi birinden hüküm giymemiş olduğunu adli sicil kaydıyla belgelemek, Türkiye'de en az bir yıldır ikamet izniyle kalıyor olmak, adres kayıt sisteminde kaydı bulunmak" (YUKK, 2013).

Aile ikamet izniyle birlikte uzun süre kalan aileler destekleyiciler olarak hem işverenlerinden hem de komşularından destek alarak ikamet kayıtlarını yaparak Türkiye'deki kalışlarını kayıt altına almışlardır. Aile ikamet izni alma noktasında Türkiye'de yaşayan Ermeni cemaatinin varlığı önemlidir. Aile ikamet izniyle birlikte destekleyiciler olarak uzun süre kalan aileler hem işverenlerinden hem de komşularından destek alarak düzenli statüye geçmişlerdir. Aile ikamet izni alma noktasında Türkiye'de yaşayan Ermeni cemaatinin varlığı önemlidir. Muradyan'ın çalışmasında 40 görüşmeciden 20'si Türkiye'de yasal olarak kalan yani ikamet izni olan göçmenlerdir bunların arasında Türk vatandaşı olanlar da vardır. Muradyan'ın ifadesiyle Nisan 2014'ten bu yana Türkiye'de yabancıların yaşamını, çalışma haklarını ve bu alanla ilgili diğer ilişkileri düzenleyen Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu yürürlüğe girdiğinde Ermeni göçmenlerin ikamet statülerinin yasallaştırılmasına olanak tanımıştır. *Bolis* Ermenileri (İstanbul Ermenileri) arasında bulunan işverenleri veya arkadaşları banka hesabı oluşturulması, garantör vb. olmalarıyla birlikte ikamet izni alabilmeleri için

"destekleyici" olmalarıyla birlikte ikamet hakkındaki tablo değişmiştir (Muradyan, 2015: 77).

Kısaca Ermenistan'dan Türkiye'ye göç, düzensiz bir göç olsa da aile birleşmeleri ve Türk vatandaşlarıyla evliliklerle birlikte yasal olarak kalan göçmenler varlığından da söz edilebilir. Türkiye'ye göçün yasal ve kayıtdışı niteliğine baktıktan sonra Ermenistanlı göçmenlere ilişkin Türkiye'de yapılan çalışmalardan yola çıkarak gelen kadınların sosyo-demografik profillerine bakılacaktır. Kadınların sosyo-demografik profillerine bakmak; göçün siyasi, ekonomik ve toplumsal arka planını ve Ermenistan Türkiye'ye göçün kadınlaşmasının da arka planın anlamak noktasında önemlidir.

2.2.2. Ermenistan'dan Türkiye'ye Göç Eden Kadınların Sosyo-Demografik Profilleri

Türkiye'ye gelen Ermenistanlı kadınların profillerine baktığımızda ilk olarak eğitim seviyeleri yüksektir. Lise ve üniversite mezunu kadınlardan oluşmaktadır. Bunun sebebi ise ESB ülkelerinin tümünde olduğu gibi eğitim sisteminden kaynaklıdır. Türkiye'de Ermenistan'daki gibi mesleklerini yapamadıkları için aktarılamayan bir sosyal sermaye de söz konusudur. Neredeyse tamamı Rusça konuşmaktadır. En az iki dil bilmektedirler.

Yapılan bütün araştırmalarda Ermenistanlı kadınların yaş gruplarına baktığımızda ortalama olarak orta yaşlı kadınlardan oluştuğu ileri sürülmüştür. (Ozinian, 2009: 20; Taşçı, 2010: 68; Muradyan, 2015: 46, Grigoryan, 2018: 14) Büyük çoğunluğu orta yaşlı olsa da gelenler arasında genç yaşlı kadınların da olmadığı anlamına gelmemektedir. 2018 yılındaki çalışmasında Grigoryan 40-60 yaş arası ve üstü boşanmış, dul ve eşleri Ermenistan'da olan kadınların, ailelerini geçindirmek için gelmekle birlikte aynı zamanda kayıtdışı çalışıp kalan anneler olduğunu ve bu grubun İstanbul'daki Ermeni göçmenlerin demografik yapısının en görünen kısmı olduğunu ileri sürmüştür (Grigoryan, 2018: 14).Buradan da

anlaşılabacağı üzere Ermenistan'dan gelen kadınların çoğu, Ermenistan'daki ailesini geçindirmek için çocuklarını Ermenistan'da bırakıp gelmiş kadınlardır. Yani göçün ilk yıllarında küresel bakım zinciri söz konusudur. Bunun yanı sıra ilk gelen kadınlar yalnız kadınlardır (Körükmez, 2012: 89; Muradyan: 2015, 47). Daha sonraki süreçlerde yalnız göç eden kadınlar arasında evli olan kadınlar; eşlerini, çocuklarını veya evli olan çocuklarını da aileleriyle birlikte Türkiye'ye getirmişlerdir. Kısaca Körükmez'in ifadesiyle görece genç göçmenlerin ve erkek eşlerinin aile birleşmesi yoluyla göçe katıldığı gözlemlenmektedir (Körükmez, 2015: 96). Yani aile birleşmeleri yoluyla az da olsa bir erkek göçünün de yaşandığından bahsedebiliriz. Son dönem yapılan araştırmalarda ise Grigoryan gelen genç ailelerden çoğunun "anne"leri aracılığıyla geldiklerini ama aile birleşmelerinden bağımsız bir şekilde arkadaşları ve akrabaları aracılığıyla veya desteğiyle gelen genç ailelerin de olduğunu ileri sürmüştür (Grigoryan, 2018: 14). Yani bir aile göçü de söz konusudur. Bu ailelerde tipik olarak erkeklerin çalıştığını kadınların ise çalışmadığını ve çocuk baktığını ya da yarı zamanlı çalıştıklarından bahsetmiştir (Grigoryan, 2018: 14).

Medeni durumlarına baktığımızda gelenlerin çoğu orta yaşlı kadınlardan oluşmakla birlikte orta yaşlı kadınların çoğu ya boşanmış ya da eşini kaybetmiş kadınlardır (Ozinian, 2009: 20; Taşçı, 2010: 81; Körükmez, 2012: 88; Grigoryan, 2018: 14). Bu durum daha detaylı olarak göç nedenleri kısmında açıklanacaktır.

Ermenistan'dan Türkiye'ye gelenlerin Ermenistan'ın hangi bölgesinden geldiklerine baktığımızda en fazla 1988 Spitak Depreminden etkilenen bölgeler olan Şirak bölgesinin başkenti Leninakan (Gümrü) ve Lori bölgesinin başkenti Kirovakan (Vanadzor)'dan gelmişlerdir:

"Özellikle Gümrü bölgesinden gelen kadınlar çok fazla ve burası da ekonomik olarak hala en ağır bölge."(Agos Gazetesi-Görüşmeci-2)

Türkiye'de yaşayan Ermenistanlı göçmenlerin demografik yapısına bakıldığında çoğunluğunun Lori ya da Shirak 'tan geldiğini ileri sürülmüştür (Taşçı, 2010:48; Körükmez, 2012: 90-91) Benzer şekilde Ozinian'ın çalışmasında da

Ermenistanlıların %48'i Shirak, %19'u Lori'den %13'ü Yerevan'dan gelmiştir (Ozinian, 2009: 11). Kısaca Türkiye'ye gelen kadınların çoğu deprem bölgesinden gelmiştir. Lori ve Shirak'ta sonra Yerevan'dan gelenler çoğunluktadır. Lori ve Shirak bölgesi hem yaşanan deprem sonrasında hem de SSCB'nin çöküşünden sonra yaşanan ekonomik çöküntüden de olumsuz etkilenmiştir. Göç eden kadınların neden daha çok Ermenistan'ın Lori ve Shirak bölgelerinden geldikleri ve kadın ağırlıklı bir göç olmasının arka planı ve neden Türkiye'yi tercih ettikleri kadın göçünün nedenleri kısmında ele alınacaktır.

2.3. Ermenistan'dan Türkiye'ye Kadın Göçünün Nedenleri

Kadın göçünün nedenlerine baktığımızda; bu göçe ilişkin yapılan çalışmalardan yararlanılarak öncelikli olarak göç kararı alırken neden diğer ülkeler değil de Türkiye'yi tercih ettikleri sorusu cevaplanırken bir yandan da Ermenistan'dan Türkiye'ye göç kararı almalarında etkili olan kendi ülkelerinde yaşanan sürecin etkilerinden bahsedilecektir. Öncelikli olarak bu göçün ilk sebebi Ermenistan'ın sosyoekonomik ve siyasi yapısında meydana gelen değişimlerdir. Bu durumunun sonuçlarıyla birlikte Ermenistan'ın sosyokültürel yapısı da kadınların göç kararında "toplumsal cinsiyet"i etkili bir faktör haline getirmiştir. Bunun yanı sıra "Türkiye" yi tercih etmelerinde ise Türkiye'nin göç politikalarından biri olan kapılarını dışarıya açılma sürecinde uyguladığı esnek vize rejimi, otobüs yolculuğunun ucuzluğu, coğrafi konum itibarıyla kendi ülkelerine yakın olması ve Türkiye'nin işgücü piyasasının kadın emeği ihtiyacı ile kendi cemaatlerinin Türkiye'de yaşaması da etkili faktörler olmuştur. Bunları ele alırken Türkiye'de Ermenistanlılar hakkında yapılan araştırmalardan yararlanmanın yanı sıra Türkiyeli Ermenilerin çıkardığı Agos Gazetesi'nden iki gazeteciyle yapılan görüşmelerden de yararlanılacaktır.

2.3.1. Ermenistan'ın Ekonomik ve Siyasi Durumunun Etkisi

Ermenistan SSCB'nin dağılmasının ardından federatif yapı içerisinde 1991'de bağımsızlığını ilan ederek uluslararası arenada bağımsız bir devlet olarak yerini almıştır. Ancak Ermenistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra sosyoekonomik ve siyasi sorunlarla baş başa kaldı. Yetmiş yıldır sosyalist rejim altında yaşayan insanlar için artık rejim değişmiş ve değişen rejime adapte olma süreci başlamıştı. Fakat Ermenistan bağımsızlığını ilan etmeden önce Ermenistan'ı toplumsal ve ekonomik olarak etkileyen bir deprem meydana geldi.

1988'de meydana gelen Spitak Depremi'nde Spitak kentinin yerle bir olmasıyla birlikte Ermenistan'ın Gümrü, Vanadzor gibi şehirleri de depremden büyük ölçüde etkilenmiştir. Bu deprem sonucunda 25 bin kişi hayatını kaybederken 530 bin kişi evsiz kalmıştır. Bu deprem sonucunda ülke sanayisinin yüzde 40'ının devre dışı kalmasından kaynaklı olarak Ermenistan ekonomisi de olumsuz etkilenmiştir. Ayrıca bu depremin toplum üzerinde yarattığı travmanın da etkisiyle Ermenistan'ın toplumsal hafızasında önemli yere sahiptir. Depremin üzerinden uzun zaman geçmesine rağmen depremden büyük ölçüde etkilenen şehirlerden biri olan Gümrü'deki insanların prefabriklerde zorluklarla yaşamaya devam etmesinin yanı sıra depremin insanların hayatları üzerinde yarattığı travmatik etkiler de hala devam etmektedir.¹⁶ Bu depremin bir diğer sonucu da insanların hayatlarını devam ettirebilmeleri için önce Erivan'a ardından da Erivan'ın da ekonomisinin de kötüye gitmesiyle birlikte dış ülkelere göç etmeleridir. Ermenistan'dan Türkiye'ye göç eden kadınların da ağırlıklı olarak deprem bölgelerinden gelmiş olması; 1988 Spitak Depremi'nin Türkiye'ye göç kararı almalarında etkili olan en önemli faktörlerden biri olduğunu gösterir.

1988 Spitak Depremi'nin yanı sıra Ermenistan ekonomisinin kötüye gitmesinin altında yatan nedenlerden bir diğeri ise Ermenistan'ın coğrafi konumu itibarıyla

¹⁶Erhan Arık, "Depremden 23 Yıl Sonra Gümrü'deki Hayatı Fotoğrafladı.", Agos Gazetesi, 7 Aralık 2012, (Çevrimiçi), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/3553/depremden-23-yil-sonra-gumrudeki-hayati-fotografladi>, 15 Mart 2019

denize kıyısının olmaması, Türkiye ve Azerbaycan ile yaşadığı siyasi sorunlar sonucunda bu ülkelerle sınırının kapalı olması ve diplomatik ilişkilerinin olmamasından kaynaklı olarak ekonomik alanda da yaşanan ilişkisizlik, Ermenistan ekonomisine zarar vermişti. Diğer komşularından biri olan Gürcistan ise bağımsız bir devlet olduktan sonra ülke içerisinde siyasi sıkıntılar yaşamaktaydı. Bunun sebeplerinden biri ise Rusya'nın kurduğu Egemen Devletler Birliği'ne Gürcistan'ın katılmayı reddetmesi ve bunun üzerine Rusya'nın Gürcistan'daki iç karışıklıkları körüklemeye çalışmasıdır: "Gürcistan'a savaş açan Osetyalılara askeri yardımda bulunarak bunun yanı sıra Abhazlar gibi diğer Müslüman azınlıkları da hükümete düşman etmişti" (Bournoutian, 2016: 325). 1991-1993 yıllarında Gürcistan'da iç savaşın patlak vermiştir. Ermenistan'ın sınır olduğu ülkelerden zaten ikisiyle ilişkisizliği söz konusu iken bir yandan da Gürcistan'da iç savaşın yaşanması Ermenistan ekonomisini zor durumda bırakmıştır. Ermenistan ekonomisinin kötüye gitmesinin bir diğer sebebi ise Azerbaycanla yaşadığı "Karabağ Sorunu"ydü. Çünkü 1988-1994 yıllarında Karabağ'da yaşanan savaşın ardından Azerbaycan Ermenistan'a ekonomik ambargo uygulayarak boru hattını denetim altına alıp Ermenistan'a verdiği gazı kapatmıştı. Bundan kaynaklı olarak Ermenistan'da enerji krizi yaşandı. Bunun yanı sıra serbest piyasa ekonomisine geçişle birlikte sanayi odaklı bir ekonomiye sahip olan Ermenistan'da enflasyon yükselmiş ve buna bağlı olarak paranın değeri düşmüştü. Bununla birlikte ülke sanayisinin de olumsuz etkilenmesi sonucunda fabrikalar kapanmış ve ülkede işsizlik artmıştır. Bunun sonucunda da ülke yoksullaşma sürecine girmiştir. Bournoutian, Ermenistan'ın kötüleşen ekonomisinin ekonomik ve toplumsal etkilerini şu şekilde aktarmıştır:

"1991-1993 arasında gayri safi milli hasıla yüzde 60 düşmüştü. Özellikle petrol ve gaz bulunmuyordu. Bilhassa 1992-1993 kışı çok sertti. Medzamor nükleer santrali hala kapalıydı; dolayısıyla okullar, işyerleri, fabrikalar ve hastaneler, ısı ve elektrik yetersizliğinden dolayı kapalı kalmak zorundaydı. Isınmak için kitaplar, ağaçlar yakılıyordu. ABD, Avrupa ve Ermeni diasporasından gelen yardımların büyük faydası oldu. Fakat yine de çocuklar ve yaşlılar arasında ölüm oranı yüksekti. Buna karşılık doğum oranları düşmüştü. Yabancı yardımların yanı sıra İran ve Türkmenistan'dan alınan petrol, enerji krizini hafifletti. 1992-1993'te yaşanan kriz bir daha tekerür etmedi" (Bournoutian, 2016: 325).

Ermenistan'da yaşanan ekonomik sıkıntıların sebeplerinden biri de sadece sınır olduğu ülkelerle yaşadığı siyasi ve ekonomik sorunlardan kaynaklı değildi bunun yanı sıra Ermenistan ekonomisinin, SSCB döneminde Sovyet ekonomisine olan bağımlılığıydı. Bu yüzden bağımsız olduktan sonra dahi sınır olduğu Azerbaycan ve Türkiye'yle yaşadığı sıkıntılar, Ermenistan'ı ekonomik sıkıntıların kısılcığında bırakmasına neden olmuştu. Suny'nin ifadesiyle

"Ermenistan, Sovyet nüfusunun yüzde 1.1'ini oluşturuyor, SSCB'nin ulusal materyal üretiminin sadece 0.9'unu üretiyor. (sanayide yüzde 1,2,tarımda 0,7), devlet bütçesi gelirlerinin yüzde 1,4'ünü de ihraç ediyordu. Sovyet ekonomisiyle son derece bütünleşmişti. İhracatının neredeyse tamamı Sovyetler Birliği'nin diğer cumhuriyetlerine akıyor; ithalatı da kardeş cumhuriyetlerden geliyordu" (Suny, 2015: 386).

SSCB dağıldıktan sonra bölgedeki gücünü korumaya çalışan Rusya, bağımsızlığını ilan eden ülkelerin ekonomileri için hala önemli bir aktördü. Öyle ki 1998'de Rusya'da yaşanan ekonomik krizden Ermenistan ekonomisini olumsuz etkilemişti çünkü bu kriz Ermenistan'ın en büyük ticaret ortağını vurmuştu (Bournoutian,2011: 332).

Ekonominin kötüleştiği ve birçok fabrikanın kullanamaz hale geldiği bu dönemde Ermenistan'da ortaya çıkan karaborsayla birlikte bu süreçten kar elde etmek isteyen ve güç elde etmeye çalışanlar da oldu:

"O sistem dağıldıktan sonra buna benzer birçok yer birdenbire atıl kaldı. Atıl kaldığı anda hemen türeyen kimi bileği güçlü eli silahlı arkası olan ruhunda kabadayılık olan adamlar bir şeylere sahiplik ettiler gasp ettiler. Gasp ettiklerinde bu yasal bir gasp olmadığı için gaspın yasalı olur mu diye sorabilirsin ama anormal bir durum olduğu için anında talan ettiler hemen o bütün donanımları, makine aparatını hurda demir

olarak Türkiye ve İran'a sattılar. Kamyonlarla aylar boyunca bu malzeme hurda demir olarak taşındı." (Ağos Gazetesi- Görüşmeci-1)

Bileği güçlü ve eli silahlı olan insanların Ermenistan siyasetinde söz sahibi olmaya başlaması hatta ülkeyi yönetenlerin de yolsuzluk ve vergi kaçakçılığına bulaşması da Ermenistan'daki dış göçü teşvik eden durumlardan biri olarak nitelendirilebilir. Kısaca 1988-1995 yıllarında Ermenistan'ın serbest piyasa ekonomisine geçişi sürecinde yaşanan ekonomik sıkıntılar ile Azerbaycanla olan Karabağ Savaşı sonucunda komşusu olan Türkiye ve Azerbaycan'ın sınırını kapatması ve uygulanan ekonomik ambargonun Ermenistan ekonomisine verdiği zararlar birlikte 1988 Sputnik depremiyle Ermenistan'ın Yerevan'dan sonra en büyük iki şehri olan Gümrü ve Vanadzor'un yerle bir olmasıyla birlikte insanların evsiz kalması sonucunda büyük göç dönemi başlamıştır. Fakat 1995-2000 yıllarında Azerbaycanla olan ateşkes sürecinin ardından Ermenistan, ekonomik anlamda da bir istikrar sürecine girmiştir. Bu sürece girmesinde 1998'de iktidara gelen Koçaryan hükümeti politikaları etkiliydi. Çünkü Azerbaycanla yapılan ateşkesle birlikte savunma harcamalarının azalması sağlanmıştı. Bunun da etkisiyle 2001 yılından itibaren ekonomi gelişme göstermeye başlamış ve göç yavaşlamıştı (Bournoutian, 2011: 335). 2002-2007 yıllarında Ermenistan ekonomisi tekrar kötüleşmiştir. Bu dönemde yaşanan ekonomik kriz sonucunda 2000-2010 yılları arasında tekrardan göç akışlarının başlamıştır. Çünkü yaşanan küresel ekonomik kriz, Ermenistan ekonomisini de olumsuz etkileyerek "Ermenistan'daki hanelerin yaklaşık % 33'ü krizden etkilenmesine neden olmuştur (Manasyan-Poghosyan, 2012: 4). "2002-2007'de göç edenlerle ilgili yapılan Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu 'nın desteğiyle ARMSTAT'ın Ermenistan Dış ve İç Göç Üzerine Yapılan Anket Raporu¹⁷'nda göç etme sebeplerine ilişkin olarak %40'ı iş imkanının olmamasından, %32.5'i ise yeterli kazancının olmamasından kaynaklı olarak yaşam standartlarının yetersiz hale geldiğini ileri sürmüşlerdir (ARMSTAT, 2008: 50). Bunun altında yatan sebeplerden biri de 2008'deki Rusya-Gürcistan Savaşı'nda sınırın kapanmasının getirdiği sorunlar

¹⁷ ARMSTAT, Report on Sample Survey on External and Internal Migration in RA, 2007, https://www.armstat.am/file/article/rep_migr_08e.pdf, 20 Mart 2019

ile savaş sırasında Ermenistan'ın dış dünya ile bağlantısı olan Gürcistan'ın Poti ve Batum limanlarının kullanılamaz hale gelmesi ve Rusya ile tek ticaret yolu olan Rusya-Gürcistan sınırlarının kapanması sonucu Ermenistan'da hem temel ihtiyaçların karşılanmasında hem de enerji temininde ciddi sıkıntı yaşanmıştır (Ozinian, 2009: 23-24). Ermenistan ekonomisinin kötüleşmesi karşısında göçmenlerden gelen döviz, Ermenistan ekonomisi için oldukça önemlidir. Hatta 2009 krizi yaşandıktan sonra Ermenistan ekonomisine katkıları bakımından "göçmen işçilerin dövizleri, Ermenistan'ın gayrı safı milli gelirini biraz arttırarak 2010'da 3300 dolara, 2012'de 3720 dolara yükseltmiştir (şahbaz, 2014: 188). Göçmen işçilerin dövizleri sadece kriz sonrası dönemlerde değil, g  n ilk başladığı yıllardan itibaren Ermenistan ekonomisi için önemli olmuştur:

"Bütün hükümetler için yurtdışından gelen para caziptir. Ermenistan hükümeti için de caziptir hatta Ermenistan için belki de ekstra caziptir. Çünkü ülkede doğru dürüst bir üretim yoktu. Bütün ekonomi hizmet sektörü üzerinden dönüyordu. Böyle bir yurtdışından kaynak aktarımı onlar için çok değerliydi. Bu yüzden de dış g  yöneticileri rahatsız etmiyordu ama toplumu çok rahatsız ediyordu herkes büyük bir trajediye tanık oluyordu ailelerin otogardan denkleriyle beraber yurt dışına çıkma manzarasını gördükçe insanların içi kan ağlıyordu ki Ermenistan ne olacak Ermenistan'ın içi boşalıyor diye." (Ağos Gazetesi, Görüşmeci-1)

Ermenistan hükümeti için g , döviz getirici rolünden kaynaklı olarak önemli olmasının yanı sıra aileleri göç eden Ermenistanlılar içinse g , hem sosyokültürel açıdan hem de psikolojik açıdan yıpratıcı bir süreçti. Bu yıpratıcı süreçlerden biri de g  n, kadınların hayatları üzerindeki etkisiydi. Bu durum kadınların göç kararında toplumsal cinsiyet faktörünün etkisi başlığı adı altında daha detaylı ele alınacaktır.

Ermenistan'ın siyasi ve ekonomik durumunun halkın yaşam koşullarını ve hükümete olan inancını olumsuz etkilemesiyle g  etmelerine neden olan bu süreci tersine etkileyebilecek önemli bir güncel gelişme yaşanmıştır. Ermenistan'da hükümet değişmiştir. Nisan 2018'de Serj Sarkisyan'ın başbakan seçilmesinden sonra halkın muhalefetiyle başlayan süreç, muhalefet lideri Nikol Paşinyan'ın önderliğinde başlayan sivil itaatsizlik eylemleriyle birlikte bir halk hareketine dönüşerek Kadife

Devrim ilan edilmiştir. Bu eylemler sonucunda Serj Sarkisyan istifa ederek Nikol Paşinyan başbakan seçilmiştir. Ermenistan'ın bağımsız bir devlet olarak kurulmasından bu yana iktidarda olan Cumhuriyetçilerin halk hareketiyle iktidardan gitmeleri, Ermenistan'da meşruiyetin sağlanması noktasında önemlidir. Ayrıca Ermenistan'da 2015 yılında yarı başkanlık sisteminden parlamenter sisteme geçilmiştir. Paşinyan'ın başbakan seçilmesinin ardından izlediği politikalarla baktığımızda; iktidarda söz sahibi olan insanların hatta ülkenin iki eski devlet başkanı olan Koçaryan ve Sarkisyan'ın da karıştığı iddia edilen yolsuzlukları açığa çıkarmak için "yolsuzluk operasyonları"¹⁸na girişmesi ve bu operasyonlar sonucunda yapılanları ifşa edip yolsuzluğa karışan bu kişilerin yetkilerini elinden alması önemli bir adımdır. Ayrıca Paşinyan'ın taktik istifasının ardından seçime girdiği ittifakın halkın seçimiyle mecliste %70 çoğunluğu sağlaması ve Cumhuriyetçilerin barajın altında kalmasıyla birlikte meşruiyet sağlanmıştır. Sağlanan meşruiyetle birlikte Paşinyan'ın göçe sebep olan ekonomik ve siyasi durumları değiştirmeye yönelik politikaları ile Ermenistan'da yaşamaya dair bir gelecek vaad etmesi ihtimali Türkiye'deki Ermenistanlıların geri dönme umudunu doğurabilir.

2.3.2. Ermenistan'ın Sosyokültürel Yapısının Etkisi: Toplumsal Cinsiyet Faktörü

Sistemin dağılmasıyla birlikte ESB ülkelerinde ortaya çıkan ekonomik ve siyasi bunalım sonucunda yaşanan aile içi şiddet, eşlerin alkol sorunu, boşanma ve başka ailevi sorunlar, kadınların göç kararı almalarını etkilemişti (Kalfa, 2008: 143). Çünkü SSCB'nin dağılması ve yaşanan deprem sonucunda Ermenistan'da yaşanan ekonomik ve siyasi sıkıntılar, Ermenistan'daki aile hayatını olumsuz etkilemişti. Ailelerin dağılmasına sebep olan durumlardan biri de erkeklerin Rusya ve diğer ESB ülkelerine çalışmak için gitmeleri ve çalıştıkları ülkede yeni aileler kurarak kendi ülkelerine geri dönmemeleridir. Uluslararası İşçi Örgütü'nün Ermenistan da İş ve

¹⁸ Alin Ozinian, Ermenistan'da Yolsuzluk Operasyonları, Agos Gazetesi, 12 Temmuz 2018, (Çevrimiçi), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/20961/ermenistanda-yolsuzluk-operasyonlari>, 21 Mart 2019

Aile İlişkilerine ilişkin Raporu'nda erkek göçüyle birlikte gittikleri ülkeler de paralel aileler kurmaları"ndan bahseder (ILO, 2010). Benzer şekilde;

"Erkekler dile hakim oldukları için başta Rusya olmak üzere bütün eski sosyalist ülkeleri tercih ettiler mesela Polonya'ya da gittiler. Bu erkeklerin gidişinde çoğunlukla da bazı sosyal felaketler de yaşandı. Adam yurtdışına gittikten sonra ailesini de ihmal etti, eşini ihmal etti orda belki de bazı kendince 35 yaşında 40 yaşında bir adam yeni açılımlar buldu. Slav kadınlarla tanıştı falan."(Agos Gazetesi, Görüşme-1)

Yaşanan bu sosyal felaket sonucunda Ermenistan'da boşanma oranları da yükselmeye başlamıştır. ARMSTAT'ın 2008 yılı *The Demographic Handbook of Armenia*¹⁹ 'daki Ermenistan'ın total boşanma verilerine baktığımızda 1992-2007 yılları arasındaki istatistiki verilerde en yüksek boşanma oranı 1992 ve 1994 yıllarındadır. Bunun yanı sıra bu oran 1995-2000 yılları arasında tekrar düşmüş ve 2002-2007 yılları ise tekrar yükselmiştir. Boşanma oranlarının en yüksek olduğu yerler ise Yerevan, Lori ve Shirak bölgesidir. 2003-2007 yılları arasında boşanma oranları Lori ve Shirak bölgesinde tekrar yükselmiştir. Hatta Lori bölgesinde 2003 yılına kıyasla 2007 yılında boşanma oranı iki katı kadar artmıştır. Bir önemli veri de 10 yıl ve üzeri olan evlilikler de boşanma oranı en fazladır. Özellikle 20 yıl ve üstü evliliklerde boşanma oranı 2000 yılında %21.9, 2007 yılında ise %30.3'tür (ARMSTAT, 2008: 97-105). Bu oranlarda cinsiyet dağılımına ilişkin bir veri olmasa da Ermenistan'da göçün başladığı dönem ile boşanma oranlarının en yüksek olduğu dönem aynıdır. 2018 yılı yani son dönem boşanma istatistikleri²⁰ne baktığımızda 2011-2014 yıllarında bu oran yükselmiş ve 1992 yılından bu yana yapılan istatistiklerde 2014 yılı en yüksek boşanmanın olduğu dönemdir. 2014 yılı boşanma oranının en yüksek olduğu bölge ise Lori ve Shirak bölgesidir. Yine benzer şekilde 2014 yılında 20 yıl ve üzeri evliliklerde boşanma oranı %31.3'e yükselmiştir (ARMSTAT, 2018: 111-121). Bu verilerden yola çıkarak Yerevan'dan sonra 1988 Spitak Depreminden en fazla etkilenen bölgeler olan Lori ve Shirak bölgesinde uzun

¹⁹ 2008 yılında Ermenistan Ulusal Devlet İstatistik Kurumu'nun Nüfus İstatistikleri'ndeki Boşanma ve Evlenme oranlarında 1992-2007 yıllarına ilişkin verilere bakınız: ARMSTAT, *The Demographic Handbooks*, 2008, (Çevrimiçi), https://www.armstat.am/file/article/demos_08_6.pdf , 23 Mart 2019

²⁰ ARMSTAT, *The Demographic Handbooks*, 2018, (Çevrimiçi), https://www.armstat.am/file/article/demog_2018_6.pdf, 23 Mart 2019

sürekli evliliklerde boşanma oranının yüksek olması, SSCB'nin dağılmasının ve 1988 Spitak Depremi'nden bu yana Ermenistan'da yaşanan ekonomik, siyasi ve toplumsal anlamda yıpratıcı sürecin etkilerinin hala devam ettiği Lori ve Shirak bölgelerinde yaşayan ailelerin bu süreçten daha fazla zarar gördüğünün ve daha çok bu ailelerin dağılma sürecine girdiğinin göstergesidir. Bu yıpratıcı süreçte 1988 depreminde eşlerini kaybeden kadınlar ile yurtdışına çalışmaya giden erkeklerin geri dönmemesi ve paralel aileler kurmalarıyla birlikte Ermenistan'da kalan kadınlar ve çocuklar ekonomik ve siyasi bunalımın yükünü tek başlarına taşımışlardır. Bütün bunlardan kaynaklı olarak kadınlar göç kararı alarak ailelerine bakma yükümlülüğünü üstlenmişlerdir. Türkiye'ye göç eden Ermeni kadınların da çoğunluğu da önceden belirttiğimiz üzere daha çok deprem bölgesinden gelen orta yaşlı kadınlardır. Türkiye'ye gelen kadınlarla ilgili olarak Körükmez'in ifadesiyle;

"(...) Özellikle 40 yaş üstü olanların hemen hepsi dul veya boşanmış olduklarını söylemektedirler. Boşanma veya eşlerinin neden vefat ettiği sorulduğunda verilen cevaplar iki kategoride toplanabilir: Deprem veya savaş sırasında eşlerinin hayatın kaybetmesi; eşlerinin başka bir ülkeye çalışmak için göç etmiş ancak daha sonra göç ettikleri ülkelerden dönmemeleri ve/veya orada yeni bir aile kurmaları sebebiyle boşanma sebeplerini oluşturmaktadır" (Körükmez, 2012: 58).

Bunun yanı sıra 2014 yılında en yüksek boşanma oranının yükselmesi üzerine yapılan değerlendirmelere baktığımızda Tert.am'ın 17.10.2014 tarihli haberine göre Uluslararası Psikologlar ve Avukatlar Birliği'nin başkanı Khachatur Marozyan, Tert.am'a yaptığı açıklamada "Maddi koşulları ve göçü boşanmanın başlıca nedenleri olarak göstererek ailelerin çoğu zaman gerekli yaşam standartlarını sağlayamadıklarını belirtti. Çalışma ve Sosyal İşler Bakanlığı sözcüsü Anush Danielyan da sosyoekonomik faktörleri ana nedenler olarak göstererek "Büyüme eğilimi 1980'lere dayanıyor" dedi.²¹ Buradan da anlaşılacağı üzere uzmanların da yaptığı açıklamadan yola çıkarak Ermenistan'daki boşanma oranları Ermenistan'ın ekonomik durumu ve buna bağlı olarak meydana gelen göçten dolayı arttığını ileri

²¹Armenian Specialists Propose Measures to Cut Divorce Rate, Tert.am, 17 Ekim 2014, (Çevrimiçi) <https://www.tert.am/en/news/2014/10/17/divorce-armenia/1325316>, 30 Mart 2019

sürmüşlerdir. Bunun yanı sıra yine aynı haberde bunların etkili faktörler olduğunu ama meselenin farklı boyutlarına değinen bir pedagoga sosyolog da vardı. Pedagog Armine Davityan meselenin toplumsal cinsiyet boyutuna değinerek kadınlara daha fazla özgürlük veren bir yaklaşımının benimsenmesinin boşanma sorunun çözümüne katkıda bulunacağından bahseder. Çünkü Ermenistan'da sosyalist rejim döneminde kadının kamusal alana çıkmasıyla birlikte Bournatian'ın ifadesiyle "kadının geleneksel konumu değişiyor, bu da Ermeni erkekleri çoğunlukla memnun etmiyordu. Kürtaj ve boşanmalar yaygınlaşmış, kadınlar iş hayatında daha görünür olmuşlardı" (Bournoutian, 2016: 268). Çünkü Ermenistan'da sosyalist rejim döneminde kadınlar her ne kadar kamusal alanda görünür olsa da eğitim seviyeleri yüksek ve çalışma hayatında aktif yer alsalar da ataerkil bir aile yapısından kaynaklı olarak özel alanda ezilmeye devam etmekteydiler:

"1980'de Ermeni nüfusunun yaklaşık dörtte üçü (yüzde 71,3) lise ya da üniversite mezunuydu. 900 bini aşkın sayıda kişi, ikinci bir dil olarak Rusça konuşuyordu.(...) Ermenistan'daki doktorların üçte ikisinden fazlası, öğretmenlerin yarıdan fazlası kadındı. Geleneksel Ermeni erkeklerinin ataerkil tavırlarına sürekli meydan okunsa da, kadınlar bu tavrı alt etmekten çok uzaktı. Cumhuriyetteki en yüksek siyasi mevkilere, çok az sayıda kadın ulaşmıştı; "kültürel devrim" hala erkeklerin egemen olduğu, kadınların şu kötü şöhretli "çifte vardiya" çalıştığı hanelere girememişti" (Sunny 2015, 294).

Ermenistan'daki boşanma oranlarının yanı sıra evlilik oranlarındaki yaş ortalamasına baktığımızda genç yaşta evliliklerin oranı da yüksektir. 1992-2007 yıllarında kadınların evlilik yaş ortalaması 22 ile 25 arasındadır. 2007-2017 yılları arasında ise yaş ortalaması yükselerek 25 ile 27 yaş arasında seyretmiştir. Bunun yanı sıra evlendikten sonra eşlerinin aileleriyle birlikte yaşadıkları geleneksel geniş aileler de mevcuttur:

"Bugün 50-60 yaşlarında insanlar 20li yaşlarında evlendirilirlerdi. 25 yaşına gelmeden burda okumak buna bir engel olmazdı sosyal doku itibariyle çünkü hem mesleğe gidip hem çocuk doğurup evde dediğim gibi 40lı yaşlarında bir kaynana vardır bebeğin bakımını ona bırakabilirsin falan. Dolayısıyla bağımsız bir ev kurma kavramı da

yoktu. Genellikle evlenen kadınlar kocasının evine taşınıyorlardı. Sosyal yapı zaten biraz bizim Anadolu kültürü dediğimiz geleneksel kültürle çok barışıktı. Şehirde de yaşasalar çağdaş bir eğitim de alsalar o saikler hala kaybolmamıştı." (Agos Gazetesi, Görüşmeci-1)

Ermenistan'da yaşanan siyasi ve ekonomik sıkıntılar sonucunda 1988 Depremi'nde ve Karabağ Savaşı'nda eşlerini kaybeden kadınların ekonomik zorluklarla baş başa kalmaları ve erkeklerin çalışmak için dışarıya göç etmesi ile birlikte paralel aileler kurarak geri dönmemeleri sonucunda kadınların zorlu yaşam koşullarıyla mücadele etmek için yani evi geçindirmek ve çocuklarına bakmak için göç etmeyi tercih etmelerine neden olmuştur. Erkeklerin göç etmediği hanelerde de yaşanan ekonomik sıkıntıların aile içi ilişkileri zedelemesinin etkisiyle göç eden kadınlar da vardı. Ozinian'ın çalışmasında Türkiye'ye göç eden Ermenistanlı kadınların içerisinde evli olan kadınların bazılarının Türkiye'ye geldiklerinden beri eşleriyle iletişim kurmadıklarını ileri sürmüştür (Ozinian, 2009: 20). Bunda Ermenistan'daki geleneksel ataerkil aile yapısının yarattığı çekincelerden kaynaklı olarak boşanma kararı alamamaları etkili olabilir.

Ermenistanlı kadınların göç kararı almalarında etkili olan faktörlere baktıktan sonra kadınların neden Türkiye'yi bir varış ülkesi olarak tercih ettikleri sorusu gündeme gelmektedir.

2.3.3. Türkiye'nin Göç Politikasının ve İşgücü Piyasasının Etkisi

Türkiye'nin göç tarihine baktığımızda cumhuriyetin kuruluşundan itibaren 1934 İskan Kanunuyla beraber "göç" bir nüfus politikası aracı olarak kullanılarak nüfusu Türkleştirmek hedeflenmiştir. Ancak 1960'lı yıllarda Almanya'ya işgücü göçüyle birlikte Türkiye dışarıya göç veren bir ülkeye dönüştürmüştür. 1980 darbesinin ardından siyasi karışıklıklar sonucunda dışarıya göç vermeye devam etmiştir. Fakat 1990 sonrası Türkiye, göç politikalarında liberal bir tutum benimseyerek kapılarını dışarıya açmıştır. Bu dönemde uygulanan vize kolaylığı ve Türkiye'ye coğrafi yakınlığın da etkisiyle çevre ülkelerden turistler gelmeye

başlamıştır. Bu göçün başlaması, sadece Türkiye'nin göç politikasında benimsediği liberal tutumdan kaynaklı değildir aynı zamanda Türkiye, sınır olduğu ülkelerdeki değişen tarihe de tanıklık etmiştir. Öyle ki bu tanıklık, ülke sınırlarına göçmen akının başlamasına ve dışarıdan göç alan bir ülkeye dönüşmesine neden olmuştur. 1990lı yıllarda Irak'taki Körfez Savaşı ve SSCB'nin çöküşüyle birlikte bağımsızlığını ilan eden ülkelerden biri olan ve aynı zamanda Türkiye'nin de sınır komşusu Ermenistan'da ekonominin çökmesiyle birlikte diğer ESB ülkelerinden de Türkiye'ye göçü başlatmıştır. Ermenistan'dan Türkiye'ye göçün nedenleri de benzer şekilde Türkiye'nin coğrafi olarak yakın olması, ulaşımın ucuzluğu ve vize kolaylığıdır. Bunun yanı sıra bir diğer faktör de Ermenistan'ın komşu olduğu ülkelerin de ekonomik durumunun da kötü olmasıdır:

Türkiye yakın bir ülke yani ekonomik durum sorunundan kaçılabilcek ilk ülke ya burası ya da Rusya. Gürcistan zaten ekonomik olarak daha kötü durumda. " (Agos Gazetesi, Görüşmeci-2)

Bunun yanı sıra komşusu olan Azerbaycanla da yaşanan siyasi sorunlardan kaynaklı olarak Ermenistan-Azerbaycan sınırı kapalıdır. Bu göçün bir diğer boyutu da Ermenistan'da ekonomik olarak daha kötü durumda olanların, geliş masraflarının düşüklüğünden kaynaklı olarak Türkiye'yi tercih etmesidir. Ekonomik olarak birikimi olanlar ise Avrupa'ya gitmeyi tercih etmişlerdir.

Sovyetler Birliği döneminde biraz birikimi olanlar, akrabaları olanlar falan ailece göç etmeyi de seçtiler. Mesela adam oturduğu evi ABD'ye beş kişilik bir ailenin bileti kaç para tutuyorsa o parayı sattı ve kalkıp gitti böyle örneklerde yaşandı. (Agos Gazetesi, Görüşmeci-1)

1990 sonrası tüm ESB ülkelerinden gelenlerde olduğu gibi Ermenistanlı kadınlar da sınırda aldıkları 30 günlük turist vizesiyle Türkiye'ye giriş yapmışlardır. Turistlerin gelişine yönelik olarak Erder'in ifadesiyle "uzun süredir kapalı olan ve

ulusalcı ideolojilerle beslenmiş olan Türk kamuoyunun turist olan yabancılara alıştırılması için "Turist döviz getirir, döviz refah" gibi sloganlarla kampanyalar yapıldı" (Erder, 2007: 21). Yani ESB ülkelerinden Türkiye'ye göçün ilk dönemlerinde turistlerin döviz getirici rollerinden kaynaklı olarak göç teşvik edildi. Ancak gelenlerin çoğunun turist olarak gelmedikleri, vize sürelerini aşmaları ve Türkiye'ye çalışmak için geldiklerinin farkedilmesinin ardından Erder'in nitelemesiyle "sözde turistler" (Erder, 2007: 23) oldukları anlaşılmıştır. Sözde turistlerin göçünün gittikçe kayıtdışı bir boyut kazanmasıyla birlikte Türkiye, esnek vize rejimine dayalı göç politikasını değiştirerek düzensiz göçle mücadeleyle yönelik politikalar geliştirmiştir. Bu süreci teşvik eden aynı zamanda Avrupa Birliği'ne (AB) uyum süreciydi. Bunun yanı sıra düzensiz göçün sonucu olan insan ticareti ve insan kaçakçılığı meselelerinin de Türkiye'de gündemin üst sıralarında yer almasıyla birlikte 2001'den itibaren bu göçle mücadele etmek için etkili sınır kontrolleri ve daha ağır cezaların uygulanmasıyla birlikte daha sıkı bir göç rejimine girmiştir. Bu süreçte Türkiye; hukuki, idari ve teknik yapılarını islah ederek göç ve iltica sistemini AB müktesebatına uyumlaştırmak için değiştirmeye aktif olarak gayret etmiştir. (İçduygu vd., 2012: 12) Sıkı bir göç rejimine girerken Türkiye, düzensiz göçü denetlemek adına yasal mevzuatta da değişiklikler yapmıştır. Bu değişikliklerden en önemlileri Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu'nda ve Vatandaşlık Kanunu'nda yapılan değişiklikler ile Yabancıların Çalışma İzinlerine İlişkin Kanun'un çıkarılmasıdır. Vatandaşlık Kanunu'nda yapılan değişiklikler ile düzensiz göçmenlerin sahte evlilikler yoluyla vatandaşlık alımı zorlaştırılmıştır. 2003'te çıkarılan Yabancıların Çalışma İzinlerine İlişkin Kanun'un 21. Maddesine göre kayıtdışı işçi çalıştırmaya yönelik olarak hem işverene hem de işçiye para cezası kesilecektir.²² Ayrıca bu yasada çalışma izni verilmesinin işverenin insiyatifinde olması da düzensiz göçmenlerin Türkiye'de yasal olarak kalmalarını engelleyen bir

²²"18 inci maddeye göre bildirim yükümlülüğünü süresi içinde yerine getirmeyen bağımsız çalışan yabancı ile yabancı çalıştıran işverene her bir yabancı için ikiyüzelli Türk Lirası idarî para cezası verilir. Çalışma izni olmaksızın bağımlı çalışan yabancıya beşyüz Türk Lirası idarî para cezası verilir. Çalışma izni bulunmayan yabancıyı çalıştıran işveren veya işveren vekillerine her bir yabancı için beşbin Türk Lirası idarî para cezası verilir. Bu durumda, işveren veya işveren vekili yabancının ve varsa eş ve çocuklarının konaklama giderlerini, ülkelerine dönmeleri için gerekli masrafları ve gerektiğinde sağlık harcamalarını karşılamak zorundadır." Bkz: Yabancıların Çalışma İznine İlişkin Kanun, 2003, (Çevrimiçi), <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4817.pdf>, 1 Nisan 2019

durumdur. Bu yasanın çıkarılmasında Erder'in de ileri sürdüğü üzere işçi sendikalarının yabancı işçilerin istihdamının ücretleri düşürücü bir etki yarattığı ve örgütlü işverenlerin de haksız rekabete yol açtığı gerekçesiyle yabancı işçi istihdamının önlenmesine yönelik taleplerini de dikkate alınarak bu yasa tasarısı hazırlanmıştır (Erder, 2007: 60-61-62) 2003 yılı öncesinde ise Türkiye'nin 1990 yılı öncesi katı sınır politikaları ve milliyetçi düşüncelerden kaynaklı olarak Türk vatandaşı olmayanlar ve Türk soylu olmayanlar bazı mesleklerde çalışamıyorlardı. Bu yasalar, Lordoğlu'nun ifadesiyle Türkiye'de 2003 yılına kadar uygulamada kalan bazı mesleklerin icra edilmesi için Türk vatandaşlığı koşulu aranmasına ilişkin yasa"(11.6.1932 tarih ve 2007 sayılı kanun) ile 1981 tarihli ve 2527 sayılı "Türk soylu yabancıların Türkiye'de meslek ve sanatlarını serbestçe yapabilmelerine, kamu ve özel kuruluş ve iş yerlerinde çalıştırılabilmelerine ilişkin yasadır (Lordoğlu, 2007: 100-101.)

Türkiye'nin vize uygulaması da sıkı göç rejimiyle birlikte değişmiştir. İlk olarak 1990'lı yıllarda sınırdan alınan 30 günlük vize ile her ay giriş çıkış yaparak yasal statüsünü korumaya çalışan göçmenler için 2012 yılında Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu'nda yapılan vize düzenlemesi²³yle artık bu mümkün olamamaktadır. Çünkü 180 gün içerisinde 90 gün kalma şartı getirilerek 90 günden fazla kalmak artık mümkün değildir. 90 günden fazla kalma durumunda sınır dışı edilerek 5 yıl Türkiye'ye giriş yasağı söz konusu olacaktır. Asıl önemlisi 90 gün Türkiye'de kaldıktan sonra geri kalan 90 gün de Türkiye dışında kalarak 180 günü tamamladıktan sonra ancak Türkiye'ye dönebilmektedirler. Bu vize uygulaması Türkiye'de çalışan Ermenistanlı kadınların önünde büyük bir engeldi çünkü eskiden "kaçak" duruma düşmemek için ayda bir giriş çıkış yaparak Türkiye'de çalışabilmekteydiler. Ancak şimdi 3 ay Türkiye'de kalabilmelerine karşılık 3 ay da Türkiye dışında kalma şartı aranıyordu. Bu durum işlerini kaybetmelerine neden olacaktı. 2003 yılında yabancılara çalışma izni veren yasanın çıkarılması ve 2012'deki bu vize uygulaması kayıtdışı göçü engelleme amacına hizmet etmek için

²³ Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu Madde 11'e göre "Türkiye'de doksan güne kadar kalacak yabancılar, vatandaşı oldukları veya yasal olarak bulundukları ülkedeki konsolosluklardan geliş amaçlarını da belirten vize alarak gelirler. Vizenin veya vize muafiyetinin Türkiye'de sağladığı kalış süresi, her yüz seksen günde doksan günü geçemez.", YUUK, 2013 "Çevrimiçi" <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6458.pdf>, 4 Mart 2019

çıkarılmıştır. Ama çalışma izninin işverenin inisiyatifinde olmasından kaynaklı olarak işverenlerin para cezasına çarptırılma ihtimallerine rağmen onlara yükleyeceği maliyetten ötürü çalışma izni vermemeleri ve yeni vize uygulamasının kendi ülkelerinde 3 ay kalma şartı getirmesiyle birlikte kendi işlerini kaybetmelerine neden olacağından Türkiye'den çıkış yapmamaları sonucunda kayıtdışı duruma düşmelerinden ötürü bu yasal düzenlemeler göçmen işçilerin haklarını korumak gibi bir amaca hizmet etmemekteydi. Bu yüzden göçmenlerin kayıtdışı kalmaları da çalışma iznini işverenin inisiyatifine bırakan Türkiye'deki yasal düzenlemelerden kaynaklıdır. Bu yasal düzenlemeden sonra Türkiye'ye giriş çıkış istatistiklerine baktığımızda Türkiye'ye giren Ermenistanlıların sayısında bir azalma söz konusudur. Fakat 2013 yılında sınır dışı etme konusunda yeni bir düzenleme yapılarak 6458 sayılı Yabancıları Uluslararası Koruma Kanunu'nun 102.Maddesi'nde idari para cezası uygulaması getirilmiştir. Güler, Moldovalı kadınların göç deneyimleriyle ilgili yaptığı çalışmasında bahsettiği üzere "Ülkelerine geliş ve geri dönüşleri de riskler taşıyor. Resmi kurumlarla ilişkileri Emniyet Müdürlüğü'nün Yabancılar Şubesi üzerinden kuruluyor, kazançlarının bir kısmını ülkeden çıkarken ceza olarak Türk devletine ödüyorlar. Aslında bu cezayı bir çeşit vergi olarak değerlendirmek mümkün" (Güler, 2014: 256).

Bunun yanı sıra yasal mevzuat nezdinde olumlu gelişmeler de olmuştur. Göçmen işçilerin ve ailelerinin haklarının korunması ve insan ticaretiyle mücadeleyle ilişkin uluslararası sözleşmeler ve anlaşmalar imzalanmıştır. Bunlar arasında Türkiye 1999'da imzaladığı *Göçmen İşçilerin ve Onların Aile Fertlerinin Haklarının Korunmasına Dair BM Sözleşmesi*'ni 2004'te onaylamıştır. *Tüm Göçmen İşçilerin Haklarının Korunmasına Dair Uluslararası Sözleşme* Ocak 2005'te yürürlüğe girmiştir. Türkiye'nin *İnsan Ticaretine Karşı Eylem Hakkındaki Avrupa Konseyi Sözleşmesi*'ni imzalaması önem taşımaktadır (İçduydu vd., 2014: 254-260). Bunun yanı sıra bir diğer önemli gelişmelerden biri de AB ile müzakere sürecinden kaynaklı olarak belli ülkelere getirilen vize muafiyeti anlaşmalarıdır. 1990 sonrası ESB ülkelerinden artan göçle birlikte ülkeye döviz getirmesi ve sınır ötesi ticari faaliyetleri arttırmak adına 2006 yılından itibaren Gürcistan-Türkiye vize uygulaması

kalktı²⁴,benzer şekilde 2011 yılından itibaren de Rus vatandaşlarını vizeden muaf tutmuştur. Fakat Ermenistan ile Türkiye arasında diplomatik ilişki olmadığı için uluslararası anlaşmaların yapılamamasından kaynaklı olarak vize muafiyeti gibi bir durum söz konusu değildir.

Kadınların Türkiye'yi tercih etmelerinin önemli nedeni Türkiye'deki işgücü piyasasının niteliğidir. Ermenistan'daki dış göç erkek ağırlıklı olmasına rağmen Ermenistan'dan Türkiye'ye olan göç ise tam tersidir. Erkekler Türkiye'deki işgücü piyasasından kaynaklı olarak iş bulamazken kadınlar işgücü piyasasında kadın emeği ağırlıklı işlere olan ihtiyaçlardan kaynaklı olarak iş bulabilmektedirler:

Çalışmak için yurtdışına gidenler de kadınlar ve erkekler farklı yollara gittiler. Erkekler Rusya'ya gitmeyi çoğunlukla benimsediler. Rusya'nın en büyük avantajı kendileri için dil sorununun yaşanmayacak olmasıydı Ermenistan'da herkes Rusça konuşur çünkü. (...) Bunlar ağırlıklı olarak inşaat işi falan gibi yerlerde amelelik gibi işler yapmaya gittiler. Buna karşın Türkiye'ye doğru yoğunluklu olarak bir kadın işgücü göçü yaşandı. Çünkü Türkiye'ye gelen kadınların ilk etapta gelir gelmez en çok yaptıkları işler ya bakıma muhtaç hasta bakımı üstlenmekti ya yeni doğan bebek bakımı üstlenmekti annesi çalışmak zorunda bebeği bırakacak kimsesi yok. Buna ev temizliği falan filan gibi işleri de ekleyebilirsiniz ağırlıklı olarak ev içi işlerde çalışıyorlardı. (Agos Gazetesi, Görüşmeci-1)

Bu durumun bir diğer sebebi de sadece Türkiye'de değil dünyada da ev içi hizmetlerin küreselleşmesinin söz konusu olmasıdır. Yani dünyada kadın emeğine artan bir talep söz konusudur. Türkiye'deki bakım hizmetlerine yönelik devlet politikalarındaki yetersizlikler ile kadınların işgücüne katılımıyla birlikte orta sınıf ailelerin çocukları ve ailelerindeki yaşlıları için artan bakım emeği ihtiyacının etkisiyle göçmen kadınlar daha çok hizmet sektöründe istihdam edilmektedir. Yapılan çalışmalarda da Ermenistanlı kadınların çoğu ev ve bakım işlerinde kayıtdışı çalışmaktadır. Ozinian'ın çalışmasında "Türkiye'deki Ermenistanlı göçmenlerin %72 si ev işlerinde, %18'i bakıcı, %6'sı tezgahçılık gibi işlerde çalışmaktadırlar"

²⁴"Gürcistan- Türkiye Vize Uygulaması Kalktı", Hürriyet Gazetesi, 10 Şubat 2006, (Çevrimiçi), <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/gurcistan-turkiye-vize-uygulamasi-kalkti-3916832>, 10 Nisan 2019

(Ozinian, 2009: 13). Göç kararında Türkiye'deki işgücü piyasasının cinsiyetçi yapısının kadınlara iş bulma olanağı sağlaması etkili iken ayrıca Ermenistan ekonomisindeki durum da kadınların göçünü tetikleyici nedendir. Çünkü Ermenistan'da da 1990'dan bu yana piyasa ekonomisine geçişle birlikte yaşanan ekonomik sıkıntılarla birlikte kadınların işsizlik artmıştır. 2001'de ARMSTAT'ın yayımladığı rapor²⁵ da kadınların işsizlik oranı 1995-1998 yıllarında erkeklerin işsizlik oranının yaklaşık 3 katıdır. Yaş grubuna göre 1998'deki işsizlik oranına bakıldığında orta yaşlı kadınlarda işsizlik daha yüksektir. Ermenistan Türkiye'ye gelen kadınların çoğu da orta yaşlı ve hizmet sektöründe istihdam edilen kadınlardır. Türkiye'nin işgücü piyasasının cinsiyetçi yapısının yanı sıra göçün ilk başladığı dönemlere baktığımızda Türkiye'de enformelleşen bir ekonomi söz konusudur. 1990-2004 yılları arasında toplam istihdamın yaklaşık yarısı kayıtdışıdır (Tanyılmaz vd., 2007:143). Yani Türkiye'deki işverenler, sözde turistlerin gelişini kendi karlarını arttırmak adına bir avantaja çevirmişlerdir. Çünkü göçmen işgücü çalıştırmak demek aynı zamanda yasal haklarını vermeyerek ucuz işgücü istihdam etmek demek yani işveren için kar maksimizasyonu olarak görülen sözde turistler, Türkiye'de büyüyen kayıtdışı ekonomiden kaynaklı olarak iş bulabilme imkanları oldukça yüksektir. Enformelleşen ekonomiden kaynaklı olarak yabancı işgücü talebi de artmaktadır bu da göç kararını etkileyen bir diğer sebeptir. Fakat 2003 yılındaki çalışma izinlerine ilişkin kanunla birlikte kayıt dışı işgücü istihdamını engellemek adına işverenlere cezai yaptırımların getirilmesi düzensiz göçün bir nebze de olsa azalmasına neden olmuştur. Çünkü bu yasayla birlikte göçün ilk dönemlerine ilişkin düzenli göçmen sayısına ulaşamamakla birlikte göçün son dönemlerine ilişkin istatistiklerde çalışma izni alarak düzenli göçmen haline gelenler de vardır. (Türkiye'deki Ermenistanlıların Çalışma İzni İstatistikleri 2013-2017 bakınız.) Ama yapılan çalışmalardan da görüldüğü üzere çoğu kayıtdışı olduğu için Ermenistanlı kadınların içerisinde düzenli göçmenlerin oranı hakkında herhangi bir bilgi söz konusu değildir.

²⁵ ARMSTAT, Statical Yearbooks of Armenia, 2001, (Çevrimiçi), <https://www.armstat.am/file/doc/99452268.pdf>, 15 Nisan 2019

Ermenistanlı kadınların Türkiye'ye göç etmesinde Türkiye'nin göç politikalarının ve işgücü piyasasının etkisinin yanı sıra bu göçü özel kılan Türkiye'de kendi soydaşlarının varlığıdır.

2.3.4. Ermenistanlı Kadınların Göçünde Türkiyeli Ermenilerin Rolü ve Onlara Yönelik Yaklaşımları

Türkiye'deki Ermenilerin yani Ermenistanlılar için Türkiye'de yaşayan soydaşlarının olması, Türkiye'ye göçü tetikleyen faktörler arasında olması noktasında literatürdeki tartışmalara baktığımızda; yapılan araştırmalarda Ermenistanlı kadınların Türkiye'ye ilk geldikleri zaman özellikle iş bulma sürecinde Türkiye'deki Ermenilerin rolü önemlidir. İlk yapılan çalışma olan Ozinian'ın çalışmasında Türkiyeli Ermenilerin, Ermenistanlıların iş bulma sürecini kolaylaştırdığını ve Türkiye'ye ilk geldiklerinde Türkiyeli Ermenilerle irtibata geçerek onların evinde çalıştıklarını ileri sürmüştür (Ozinian, 2009: 23). Taşçı da iki soydaş arasındaki ağ kurmanın ekonomik niteliğinden bahsederek Ermenistanlı kadınların, Türkçe öğrenene kadar Türkiyeli Ermenilerin evinde çalıştığından bahsetmiştir (Taşçı, 2010). Fakat Türkiye'ye göç etmeden önce Türkiye'de yaşayan Ermenilerin olup olmadığını bilmeleri konusu ise soru işareti taşımaktadır. Körükmez'in çalışmasında da Türkiye'deki Ermeni azınlığın varlığı konusunda Ermenistanlıların bilgi düzeylerinin göç öncesi değişiklik gösterdiğini fakat Ozinian ve Taşçı'yla benzer şekilde göçün ilk yıllarında Ermenistanlılar için Türkiye'deki Ermeni azınlığın varlığının tutunma sürecinde önemli bir role sahip olduğunu ileri sürmüştür. (Körükmez, 2012) Türkiye'ye ilk göç eden Ermenistanlıların Türkiye'de hala yaşayan Ermenilerin olup olmadığı konusunda bilgi seviyelerinin değişiklik göstermesinden kaynaklı olarak göçü tetikleyen bir faktörü olarak nitelendirilmesi soru işareti taşımaktadır. Fakat göç ettikten sonraki süreçte iş ve kalacak yer bulma noktasında Türkiyeli Ermenilerin önemli rol oynaması da ilk gelenlerden sonra göçe katılan insanlar için göçü teşvik edici bir faktör olarak görülebilir. Çünkü ilk gelenlerin Ermenistan'dan Türkiye'ye göçü teşvik edici bir rol oynamaları ve Türkiye'deki göç deneyimlerinden kaynaklı olarak bilgi aktarıcısı olmaları etkilidir. Ayrıca güncel

çalışmalara baktığımızda; İstanbul'da Ermeni azınlığın olmasının, Ermenistanlı kadınların İstanbul'a göç kararı almalarında etkili bir faktör olduğunu ileri sürenler de vardır: "Ermenistan'dan özellikle İstanbul'a doğru yaşanan bu göç akışını özel kılan, hali hazırda İstanbul'da bir Ermeni cemaatinin varlığıdır; zira bu durum Ermenistanlı göçmenlerin bir tür güven duygusu ile İstanbul'a gelmeyi tercih etmesinde rol oynamıştır" (Paksoy, 2017:103). En güncel çalışma olan Grigoryan'ın çalışmasında da göçü tetikleyen faktörlerden biri Türkiye'de Ermeni azınlığın varlığıdır. Türkiyeli Ermenilerin, gelen göçmenler için bir dayanak noktası ve kaynaklar sağlama noktasında önemli olduğunu ileri sürer (Grigoryan, 2018: 15). Kısaca Türkiyeli Ermeniler, gelen göçmenler iş bulması konusunda destek olarak ağ kurmalarını da sağlamaktadır. Bu yüzden göçü teşvik edici bir niteliği söz konusudur. Dil ortaklığı, hem Türkiyeli Ermeniler hem de Ermenistanlı Ermeniler için işçi-işveren ilişkisi nezdinde bir avantaj olabilmektedir. Bunun yanı sıra bazı sektörlerde Ermenilerin yoğunlaşmış olması, Taşçı'nın tabiriyle etnik ekonominin varlığı da bu alanlarda da iş bulabilmelerini sağlamaktadır. *Agos* Gazetesi'nden bir gazeteciyle yapılan görüşmede benzer şekilde;

Burda yaşayan Ermeni cemaatinin bir etkisi olabilir çünkü en azından İstanbul'a gelenler ilk geldikleri zamanlar genel olarak Ermenilerle temas ettiler, Ermenilerin yanında çalışma alanı buldular. Bu anlamda burdaki Ermenilerin etkisi olduğunu söyleyebiliriz. (*Agos* Gazetesi, Görüşmeci-1)

İki soydaş arasında gelişen işçi-işveren ilişkisi yani iki soydaşın iş hayatındaki karşılaşma ve birbirini tanımlama süreci farklı bir boyuta da evrilmiştir. Bu tanıma sürecinde işçi-işveren ilişkisinin bir sınıf farkı yarattığı ve bundan kaynaklı olarak da dil öğrendikten sonra Türk işverenlerle çalışmayı tercih ettikleri de ileri sürülmüştür (Ozinian, 2009: 23-24-25; Muradyan, 2014: 38-39-40). Fakat işçi-işveren ilişkisi konusunda farklı yorumlar da söz konusudur. Paksoy ise bu anlatının tersine görüşme yaptığı kişilerin anlatılarından elde ettiği bulgulardan yola çıkarak işçi işveren ilişkilerinde "Ermeni olma"nın yani etnik ve dini bağların bir birliktelik

duygusu yarattığından ve Ermenistanlı kadınların Ermenilerle çalışmayı bir görev bildiklerini ileri sürmüştür (Paksoy, 2017: 108).

Ermenistanlı kadınlar için Türkiye'deki Ermeni azınlık kurumları da önemlidir. İstanbul'da Ermeni Patrikhanesinin varlığı, kiliselerinin, okullarının, hastanelerinin, gazetelerinin varlığıdır. Türkiye'deki Ermeni kurumlarının varlığı yaşadıkları sorunlar karşısında başvurdukları bir mekanizma olmasının yanı sıra göçmen ailelerin çocuklarının eğitimi için Ermeni okullarının varlığı da önemlidir. 2011 yılında devletin çıkardığı Misafir Öğrenci Yönetmeliği ile birlikte Ermenistanlı ailelerin çocukları artık Ermeni okullarında eğitim görebilmişlerdir.

Türkiyeli Ermenilerin, Ermenistanlı kadınların göç etmelerinde teşvik edici bir rol oynamasından bahsettikten sonra Türkiyeli Ermenilerin tarihi başlığı adı altında ne zamandan beri Anadolu'da yaşadıklarından, Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde devlet tarafından yasal olarak nasıl tanımlandıklarından ve hangi hakların tanındığı hangi hakların kısıtlandığından bahsetmenin yanı sıra Türkiye'deki Ermenistanlılar için de önemli olan Türkiyeli Ermenilerin cemaat kurumlarından da kısaca bahsedilecektir.

2.3.4.1. Türkiyeli Ermeniler: Tarihsel Arka Plan ve Kurumlar

Ermeniler, Anadolu'nun kadim halklarından biridir. Tarihi Ermenistan'ın oluşumu İ.Ö 6.yüzyılda Urartu Krallığı'nın gerilemesine dayanır (Bournoutian, 2016: 26). Ayrıca Ermeniler, Hristiyanlığı devlet dini olarak kabul eden ilk halktır. Ermeniler tarihten bu yana Perslerin, Bizanslıların ve Osmanlı Devleti'nin tebası haline gelmiştir.

Ermeniler, Osmanlı döneminde Fatih Sultan Mehmet'in 1453 yılında İstanbul'un fethetmesinden sonra kurulan Millet Sistemi içerisinde tanımlanmışlardır. Bu sistemin işleyişini sağlayan, üç tebaayı (Ermeni, Rum, Yahudi) temsil eden ve tebanın yönetimini üstlenen padişahın yetki verdiği aktörler de vardı. Bu aktörlere baktığımızda İstanbul'da Rum ve Ermeni Patriklikleri ile Yahudi Hahambaşılığıdır.

Ermeni patriklik makamı, Osmanlı döneminde Millet Sistemi içerisinde Ermeni tebaasının siyasi ve ruhani anlamda temsilciliğini yani milletbaşılığını üstlenen en önemli kurumdu. Patrikhane, Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethetmesinden sonra 1461 yılında Samatya'da kurulmakla birlikte patrik, Ermeni cemaatinin ruhani ve siyasi önderliği üstlenmesinin yanı sıra Ermeni cemaatinin sivil önderliğini de üstlenmiştir (Özdoğan, v.d., 2009: 52-53). Ayrıca Patrikhane 1641 yılında Samatya'dan Kumkapı'ya taşınmıştır. Fakat patriğin yetkileri değişen tarihsel ve siyasi süreçlere bağlı olarak farklılık arz etmiştir. Ayrıca Ermeni cemaatinin resmi önderliğini üstlenen patrik olsa da amiralar sınıfı da Ermeni cemaati için önemlidir. Amiralar; servet sahibi olan, sarayda önemli mevkilere sahip olmalarından ötürü belirli imtiyazlara²⁶ sahip olan ve yeri geldiğinde padişahlara borç verecek kadar zenginliğe sahip bir sınıftır. Bournoutian'ın altını çizdiği üzere "Servetleri ve saraydaki konumları hasebiyle Ermeni milletini ilgilendiren meselelerde ve patrik seçiminde söz sahibiydiler" (Bournoutian, 2016: 139). Servetlerini, Ermeni cemaatinin kültürel anlamda ilerlemesi ve siyasi, dini ve toplumsal sorunlarını çözmek amacıyla kullanmaları cemaatin sivil önderliğini üstlendiklerini de gösterir. Yani amiralar sınıfı; "(...) ayrıca cemaatlerine karşı servetlerini ortaya koyan ve dindarlıklarına tercüman olan ödevlerini yerine getirirler: dini vakıflar(kiliseler, düşkün yurtları, hastaneler, çeşmeler, mezarlıklar), bilim ve sanat hamiliği(okullar, Avrupa'ya gönderilmiş Ermeni öğrenciler için burslar, kitap11 yayımlama), insanseverlik" (Ter Minassian, 2006: 96). Günümüzde de aktif olan Ermeni hastane ve okullarının kurulması ve yapımında amiralar sınıfı önemli rol oynamıştır. Surp Pirgiç Ermeni Hastanesi'nin kurulmasının öncülüğünü yapanlar da amiralar sınıfından olan Artin Bezciyan ve binanın yapımında rol oynayan mimar Garabed Balyan'dır. Bunun yanı sıra patrik seçiminde söz sahibi olmaları sadece sivil anlamda değil siyasi anlamda da Ermeni cemaati üzerinde bir iktidar sahibi olduklarını gösterir.

Yaratılan Millet Sistemi'nin işleyişini sağlayan sadece padişahın verdiği yetkiyle Ermeni cemaatinin milledaşılığını üstlenen patriklik makamı değildir aynı

²⁶ Amiralar sınıfından olan Dadyan ailesi üzerinden örnek veren Ter Minassian, amiraların imtiyazlı zimmiler olarak vergi ödemekten muaf, kavuk takma ve kürklü manto giyme, İstanbul sokaklarında ata binme imtiyazına sahip olduklarını ileri sürmüştür (Ter Minassian, 2006: 105)

zamanda bu sistemin işleyişinde padişahın, Millet-i Hakime (Müslümanlar) ile Millet-i Mahkume (gayrimüslimler) arasında çizdiği hukuki sınırlar da önemlidir. Bu hukuki sınırlar ise imtiyaz sahibi olan üç büyük cemaat (Rum, Ermeni, Yahudi) için tanınan kısmi özerkliklerle çizilmiştir. Tanınan kısmi özerklikten kaynaklı olarak da yarı otonom statüdedirler. Tanınan haklar çerçevesinde kısmi özerkliklerine baktığımızda; dini, kültürel ve özel hukuk alanında özerklikleri vardır. Dini özerkliklerine baktığımızda; ibadet ve ayin serbestliği, ibadet yerlerinin dokunulmazlığı gibi hakların tanınmasının yanı sıra eğitim, sosyal güvenlik, nüfus, sağlık ve yardımlaşma gibi işlerin millet teşkilatlarınca yürütüldüğü toplumsal ve kültürel anlamda tanınan özerklikler ile gayrimüslimler arasında nikah, miras ve vasiyetlerle ilgili işlerin millet teşkilatlarınca yürütüldüğü ve bu konuyla ilgili kararlarının devlet organlarınca uygulandığı cemaat mahkemelerinin olması da özel hukuk alanındaki özerkliklerini gösterir. Gayrimüslimlerin bu haklarının yanında askerlik çağındaki gayrimüslimlerin, cizye vergisi ödemesi gibi yükümlülükleri de vardı (Okutan, 2009: 32). Özel hukuk, din ve kültürel alanda elde edilen özerkliklerin yanı sıra tıpkı askerlik çağındaki gayrimüslimlerden vergi alınması gibi yeni ibadethaneler inşa edememeleri, kendi aralarındaki davalar dışında tanıklıklarının geçersizliği, sokaktaki giyimlerine, evlerine ilişkin olarak dini, hukuki ve toplumsal alanda kısıtlamalar da söz konusuydu (aktaran Özdoğan vd., 2009: 114-115).

18.yüzyılda yayılmaya başlayan ulusçuluk akımı ve imparatorluğun dağılma sürecine girmesi sonucunda dış güçlerin müdahalesine açık hale gelmesinin etkisiyle Millet sistemi çerçevesinde üç büyük cemaate tanınan haklara ilişkin önemli değişikliklere gidilmiştir: 1839 Tanzimat Fermanı, 1856 Islahat Fermanı ve 1863 Ermeni Nizamnamesi ile diğer iki büyük cemaatte olduğu gibi Ermenilere tanınan haklar genişlemiştir. Bu sürecin temelinde yatan ise Osmanlı Devleti'nin heterojen yapısını korumak adına "Osmanlılık" üst kimliğinin birleştiriciliği adı altında başta Tanzimat ve Islahat Fermanlarını yayımlayarak her dinden tebaanın eşitliği prensibi adı altında belli hak ve güvenceler tanınmasıdır: Yerasimos'a göre, "hattı hümayunun göz önüne serdiği izlenim Osmanlılar denen Müslüman egemen bir sınıfın yönetiminde bir Hristiyan azınlıklar topluluğunda meydana gelen ve 'Osmanlılık' denen muğlak bir ortak milliyet duygusu etrafında birleşmiş bir

imparatorluğun izlenimidir” (aktaran Okutan, 2009: 39). Ayrıca bu fermanla birlikte her dinden tebaanın eşitliği prensibinin benimsenmesi aynı zamanda millet sisteminin çözülmesinin de göstergesidir çünkü Millet-i Mahkume ile Millet-i Hakime arasında çizilen hukuki sınırlar aşındırılmaya başlamıştır. Tanzimat Fermanı Osmanlı tebaasının yaşamını, malını, mülkünü ve ırzını güvence altına alırken Islahat Fermanı'nda da bu güvence devam ederken Tanzimat Fermanı'ndan farklı olarak daha geniş haklar tanımıştır. Turan'ın ifadesiyle "Eşitlik ilkesine yapılan vurgu Gülhane Hatt-ı Humayun'a göre daha belirgindi. Bu eşitlik vurgusundan ne anlaşılması gerektiği ise Osmanlı vatandaşlığı temelinde adalet, vergiler, sivil ve askeri okullara kabul, kamu görevleri alma ve toplum içinde saygınlık gibi hemen her alanda ayrıntılı biçimde sıralanmıştı” (Turan, 2014: 380-381). Fermanlarla birlikte Osmanlılık üst kimliğini pekiştirme amacı, 1863'te yürürlüğe giren Ermeni Nizamnamesiyle birlikte daha da görünür hale gelmiştir. Bu Nizamname'nin oluşturulmasında etkin rol oynayan Batıya eğitim amacıyla giden genç Ermenilerdir. Bu nizamnameyle birlikte Patriğin milletbaşı olma statüsü devam etse de sekülerleşmeyle birlikte sivil girişimleri kısıtlanmıştır. Çünkü Nizamnameyle birlikte kurulan Umumi Meclis'in üyelerinin çoğunluğunu sivillerin oluşturması ve üyelerin çoğunluğunun halkın oylarıyla seçilmesi sekülerleşme ve modernleşme noktasında önemli bir adımdır. Fakat Umumi Meclis'in kapatıldığı dönemler de olmuştur. "1863'ten Cumhuriyet rejiminin kuruluşuna kadar geçen süreçte, Osmanlı devletince tamamen ilga edildiği 1916-1918 yılları dışında, genelde bu nizamname/anayasa yürürlükte kalmış, ancak siyasi ortamdaki gerginliklerin etkisiyle bazı dönemlerde (1866-1869, 1891-1908) devlet müdahalesi ile askıya alınması ve/veya Umumi Meclis'in kapatılması söz konusu olmuştur (Özdoğan vd., 2009: 130). Bu meclisin dönemsel olarak kapatılmasında ise etkili olan sebeplerinden biri tepeden inme bir biçimde gerçekleştirilen Osmanlı Modernleşmesiyle birlikte "ulusçuluk" akımının Türklerden önce gayrimüslimlerde yayılmaya başlamasıdır. Bunun sebebi ise gayrimüslimlerin ekonomik hayata hâkimiyeti ve dış ticaretteki rollerinden kaynaklı olarak Batı ile dış ilişkileridir. Bu süreç gayrimüslimler içerisinde Ermenilerin ve Rumların ulusçuluk fikrinin etkisiyle bağımsızlık talep ederek örgütlenmelerine neden olmuştur. Ermenilerin örgütlenmesinde etkili olan olaylardan biri ise 1878 Berlin Kongresi'nde Ermeni ıslahatı ilgili maddelerin yerine getirilmemesidir. Çünkü

bu dönemde Doğu Anadolu'daki Kürt aşiretlerinin baskısı altındaki Ermenilerin sesi hem devlet hem de İstanbul'daki Ermeniler tarafından duyulmamaktaydı. Bundan kaynaklı olarak da bu baskının önüne geçebilmek için farklı aktörler devreye girmiştir. Bunlardan biri de Anadolu'daki Ermenilerin siyasallaşması için örgütleyen Rus İmparatorluğu'nun parçası olan Ermenilerin kurduğu Hınçak ve Taşnak partileridir. Bu örgütlenmeler sonucunda Anadolu'da Ermeni İsyanları patlak vermiştir. Ayrıca isyanların yanı sıra İttihat Terakki dönemiyle birlikte Türkçülük akımı yayılmaya başlaması Osmanlılık üst kimliğinin kapsayıcılığını yitirmesine neden olmuştur. Kısaca 1908'de II.Meşrutiyetin ilanı ile değişen hükümet döneminden 1915'e kadar olan süreç, Türkiyeli Ermeniler için tıpkı Umumi Meclisin kapatılmasında olduğu gibi tersine dönmüştür. Bütün bu süreçlerin etkisiyle Birinci Dünya Savaşı'nda isyanlara katılan ya da katılmayan ayrımı yapılmadan İstanbul'daki Ermeni aydınlarının sürgünüyle ve öldürülmesiyle başlayan süreç; Anadolu'daki Ermenilerin 1915'te tehciri ile sona ermiştir. 1915 Ermeni Tehciri'ni nüfusun homojenleştirilmesi politikasının önemli bir ayağı olarak gören Aktar'ın da tabiriyle “Özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasında, Anadolu’nun her bölgesindeki Osmanlı Ermenilerinin tehcir ettirilmeleri ve bu insanların önce Suriye’ye daha sonra Ermenistan’a ve en sonunda da bir kısmının Yunanistan’a göç etmeleri Anadolu’nun gayrimüslim azınlıklardan arındırılma sürecinde bir dönüm noktası olarak kabul edilir” (Aktar, 2000: 23). Tehcir edilen Ermenilerin çoğu kadın ve çocuklardan oluşmakla birlikte sürgün edilen Ermenilerle ilgili neler yapılacağına ilişkin çıkarılan *Harb ve Olağanüstü Siyasi Zorluklar Dolayısıyla Nakilleri İcraedilen Ermenilerin Yerleşmesi, Beslenmesi ve Sair İhtiyaçlarıyla ilgili yönetmeliğin 3.maddesindeki* "iskan bölgelerine giden Ermenilerin can ve mal güvenliğinin, yiyeceklerinin valiliklerce sağlanacağı" (aktaran Onaran, 2010: 50) beyanına rağmen sürgün sırasında ve sonrasında Ermeniler ya hayatını kaybetmiştir ya da öldürülmüştür. Talat Paşa'nın 1 Kasım 1918'de İttihat ve Terakki Kongresi'nde söyledikleri sözler de tehcir sırasında öldürülen Ermenilere ilişkindir: "Birçok yerlerde çoktan beri teraküm etmiş olan düşmanlıklar bu vesile ile infilak ederek kat'iyen arzu etmediğimiz suistimallere sebep olmuştur. Birçok memurlar haddinden ziyade zulüm ve şiddet gösterdiler, birçok yerlerde bi-gayr-i hak birtakım masumlar

da kurban oldular. Bunu itiraf ederim" (aktaran Okutan, 2009: 61). 1915'le birlikte Ermeni nüfusunun erimesi, 1927 nüfus sayımlarına da yansımıştır. "1914 verilerine göre Osmanlı Devleti'nin toplam nüfusunun yaklaşık yüzde 7'sini oluşturan Ermenilerin Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra yapılan ilk nüfus sayımında (1927) toplam nüfusa oranı binde 5 dolayındadır" (Özdoğan vd., 2009: 156). Türkiyeli Ermenilerin yaşadığı bu travma günümüzde kuşaklar boyunca farklı stratejilerle aktarılmaya devam eden toplumsal ve bireysel aile hafızasından kaynaklı olarak kimliklerinin en önemli parçasını oluşturmaktadır: "Tehcir, Ermenilerin bireysel ve kolektif belleklerdeki en baskın travması olarak seçilmiştir ve kolektif belleğin oluşumunda ve aktarımında da en belirleyici rolü oynamaktadır." (Kaymak, 2017 :2-3)

Osmanlı İmparatorluğunun yıkılmasının ardından Cumhuriyet rejiminin kurulmasıyla birlikte tek partili hayata geçiş süreci başlamıştır. Bu dönemde tehcirden sonra Anadolu'da kalan Ermeniler ise Müslümanlaştırılmış²⁷tır ve kendi kimliğine mensup yaşayan Ermenilere ise Cumhuriyet döneminde Lozan Antlaşmasıyla (1923) birlikte azınlık hakları tanınmıştır. Sadece Ermenilere değil üç büyük cemaate mensup olan gayrimüslim vatandaşlara azınlık hakları tanınmıştır. Lozan Antlaşmasıyla azınlıklara tanınan haklara baktığımızda;

"Dolaşım ve göç etme konusunda Türk uyruklarına tanınan özgürlük (Md.38/3); Müslümanların yararlandığı aynı medeni ve siyasi haklardan yararlanma hakkı (Md.39/1); giderlerini ödeyerek her türlü kurum (vakıf, okul vb.) kurmak,yönetmek ve denetlemek ve buralarda kendi dillerini kullanmak ve ayinler yapmak konularında eşit haklar (Md.40); önemli oranda oturdukları il ve ilçelerde, anadillerinde öğretim yapabilmeleri için, çeşitli bütçelerden (devlet, belediye vd.) hakkaniyete uygun pay alma hakkı (Md.41/1 ve 2); aile ve kişi statüleri konusunda gelenek ve göreneklerine saygı (Md.42/1); inançlarına aykırı davranışta bulunmaya ve hafta tatilinde [Lozan'ın imzası tarihinde bu tatil Cuma günüydü.] resmi işlemleri yerine getirmeye zorlanmama. (Md.43) (Oran, 2010: 73)."

²⁷ Ermenilerin Müslümanlaştırılması ilgili olarak Akçam *Ermenilerin Zorla Müslümanlaştırılması: Sessizlik, İnkâr ve Asimilasyon* adlı çalışmasında 1915-1918 döneminin zorla asimilasyon sürecinin işleyişinden bahsederken ilk olarak belirli kriterlere göre seçilen Ermenilerin zorla Müslümanlaştırıldığını, ikinci olarak özellikle 12 yaş ve altı çocuklar ya yetimhanelerde toplanıp ya da Müslüman evlere dağıtılarak Türk-İslam kültürüne göre yetiştirildiğini, üçüncü olarak kadınlar ve özellikle genç kızlar zorla Müslüman yapıldıktan sonra Müslüman erkeklerle evlendirildiklerinden bahseder. (Akçam, 2017: 12)

Lozan Antlaşması'yla birlikte Milletler Cemiyeti (MC) güvencesi altına alınan azınlık hakları, Türkiye Cumhuriyeti'nin değişen iktidarıyla birlikte dönemsel olarak antlaşmanın belli maddeler uygulanmamıştır ve hakları kısıtlanmıştır. 40. maddenin uygulanmaması yani ruhban okullarının kapatılması, Ermeni okullarının müfredatına ve yönetimine yapılan devlet müdahaleleri buna örnektir. Ermenilerin Türk cumhuriyeti vatandaşı olması, eşit hak ve özgürlüklere sahip olmasına rağmen bu haklarının cumhuriyetin kuruluşundan bugüne defalarca kısıtlanması, Türkiye'deki vatandaşlık anlayışını sorgulatır. Lozan Antlaşması'nda tanınan hakların uygulanmaması süreci tek parti iktidarı dönemiyle başlayan ulusçuluk ideolojisinin devletin her kademesine yerleştirilmesi süreciyle paralel gider. Genel Sekreter Recep Peker'in Cumhuriyet Halk Fıkrası (CHF) Program açıklamasında (1931): “Bugünkü Türk Milleti siyasi ve içtimai camiası içinde kendilerine Kürtlük, Çerkezlik ve hatta Lazlık ve Pomaklık gibi fikirler telkin edilmiş olan vatandaşlarımızı kendimizden sayarız” (Parla, 1992: 110). Bu açıklamadan da hareketle Müslüman olup da Türk olmayan etnik grupları da “Türk” kabul etmiştir. Baskın Oran'ın da ifadesiyle “daha önce Osmanlılık üst kimliği adı altında Türk kimliği alt kimlik iken, ulusçuluk anlayışının etkisiyle üst kimlik Türk biçiminde değiştirilmiştir” (Oran, 2010: 156). Devlet, kendi ulusçuluğunu yani ideolojisini meşrulaştırmak adına ideolojik ve baskı aygıtlarını kullanacaktır. Bu aygıtlar Lozan Antlaşması'ndaki azınlık haklarına ilişkin maddelerin uygulanmasını engellemek adına da kullanılacaktır. İdeolojik ve aygıtlarını kullanarak devlet, Türkleştirme politikalarının eğitime, medyaya ve sosyal hayata nüfuz etmesine yol açacaktır. “Dil birliği adı altında uygulanan 1920’lerde ve 1930’larda yarı resmi Türk Ocakları liderliğinde “Vatandaş, Türkçe Konuş!” kampanyaları düzenlenmiştir. Sokaklarda gayrimüslimlere müdahale edilmiştir. 1940’larda bir milletvekili şöyle demiştir: “Evlerinde istedikleri dili kullanabilirler.. Fakat umumi yerlerde.. Ey vatandaş, eğer Türk vatandaşı isen, Türk diline saygı göster. Karşındaki Türkleri de rencide etme.” (Oran, 2011: 19) Yapılan bu ayrımcılık aynı zamanda Lozan Antlaşması'nın 40. maddesinin uygulanmamasıdır. Benzer şekilde Lozan Antlaşması'nın 39.Maddesi'nde "kamu hizmet ve görevlerine kabul edilmede sınırlama olmamasına” rağmen çıkarılan yasalarla belli mesleklere

girebilmek için Türk olmak şartı konularak tüm azınlıklarda olduğu gibi Ermeniler de iktisadi hayattan tasfiye edilmiştir. Tek partili dönemde Ermenileri iktisadi hayattan tasfiye etmek için çıkarılan bu kanunlara baktığımızda; "1924'te çıkarılan Avukatlık Kanunu uyarınca İstanbul Barosu'na kayıtlı tüm avukatların dosyaları "iyi ahlak" gibi öznel ölçütlere göre incelenmiştir. Bu arada Rum avukatların yüzde 75'inin, Ermenilerin ise yüzde 73'ünün mesleğe devam edemeyeceğine karar verilmiştir. Müslüman avukatlar arasında bu oran yüzde 47'dir. Böylece Rum ve Ermeni avukatların sayısı eskiye oranla dörtte bire inmiştir." (Oran, 2011: 19). Bunun ardından "18 Mart 1926 tarih ve 788 sayılı Memurin Kanunu'nun 4. Maddesi devlet memuru olmak için "Türk olmak" şartı aranır. 3 Mart 1926 tarihli ve 766 sayılı Hakimler Kanunu'nun 2. Maddesi 1. Fıkrasında Hakimlik sınıfına girebilmek için yani hakim olmanın ön koşulları arasında Türk olmak yer alır (aktaran Koraltürk, 2011: 43)

Tek parti döneminden itibaren 80'lere kadar olan sürece baktığımızda Ermenilere yönelik ayrımcılığın ve dışlayıcı politikaların sürekliliğine tanık olunmaktadır: "İkinci Dünya Savaşı sırasında 20 Kur'a Askerlik (1941) ve Varlık Vergisi (1942) uygulamaları, 1955'teki 6-7 Eylül Olayları ve 1973-1984 arasında ASALA örgütünün yurtdışındaki Türk diplomatlara yönelik şiddet eylemlerinin etkisiyle toplumda ve devlet katında Türkiyeli Ermenilere yönelik önyargıların artması öne çıkan dönemsel etmenler olmuştur (Özdoğan vd., 2009: 160). Varlık Vergisi, tıpkı azınlıkların memurluk hayatlarında tasfiyesinde çıkarılan yasalar gibi ekonominin Türkleştirilmesi sürecinin tamamlanmasında etkili olmakla birlikte II. Dünya Savaşı'nın ekonomik yükünün gayrimüslimlere yüklenmesine ve gayrimüslimlerin ekonomisine ağır darbe vurulmasına neden olmuştur. Bunun göstergesi ise vergilendirmede yapılan adaletsizliktir : "Gayrimüslim mükelleflerin toplam mükellefler içinde oranı yüzde 87, Müslüman mükellefler ise toplam mükellefleri ancak yüzde 7'sini oluşturmaktadır." Vergi borcunu karşılayamayanlar Aşkale ve Sivrihisar çalışma kamplarına götürülerek ağır koşullar altında çalıştırılmışlardır. 1942'de Başbakan Saraçoğlu Varlık Vergisi hakkında CHP grup toplantısında konuşurken Varlık Vergisi'nin ilk amacından saptırılarak II. Dünya Savaşı'nın yarattığı olumsuz koşullardan kurtulmak olmadığını asıl amacın milli

burjuvazi yaratmak olduğunu ileri sürmüştür. Barutçu'nun *Siyasi Anılar 1939-1954* adlı eserinde Saraçoğlu'nun CHP grup toplantısındaki sözleri: “Bu kanun aynı zamanda devrim kanunudur. Bize ekonomik bağımsızlığımızı kazandıracak bir fırsat karşısındayız. Piyasamıza egemen olan yabancıları böylece ortadan kaldırarak, Türk piyasasını Türklerin eline vereceğiz (Aktar, 2012: 148). Devletin sermayeyi Türkleştirmek adı altında azınlıkların mal varlıklarını satmaları gayrimüslimlerin devlete olan güvenlerini yitirmelerine sebep olmuştur. Çok partili hayata geçişle birlikte iktidara gelen Demokrat Parti döneminde meydana gelen 6-7 Eylül 1955 Olayları'nda ise Selanik'te Atatürk'ün evinin bombalandığı haberinin yapılmasıyla birlikte özellikle Rumlar olmak üzere Ermeniler ile Yahudilere ve onların evleri, işyerleri, kiliseleri, mezarlıklarına saldırıldığı şiddet eylemleri patlak vermiştir. Güven'in ileri sürdüğü üzere bu eylemler sonucunda kendini güvende hissetmeyen Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler göç kararı almıştır. Bu durum Türkiye'deki nüfus sayımına da yansımıştır. Devlet İstatik Entitüsü'nün 1960 Genel Nüfus Sayımı verilerine göre "Ermenice konuşan nüfusun sayısı 1955'te yaklaşık 70.000 kişi olarak verilirken, 1965'e geldiğinde bu sayı 56.376 olmuştur" (Güven, 2006: 339). Fakat Ermenice konuşanların sayısının azalması dışarıya bir göçün olduğu anlamına gelmeyebilir. Çünkü bu dönemde İstanbul'a göç eden Ermenilerin çoğunluğu Ermenice konuşmayı bilmemektedir. Ayrıca Ermeni kimliğini saklayan insanların varlığı da söz konusudur.

Ve bu dönemsel etmenlerin toplumsal sonucu olarak Türkiye'deki azınlık grupları içerisinde Ermenilerin de yurt dışına göç etmelerine neden olmuştur. Dış göçün yanı sıra 1950'lerde ve 1960'larda Anadolu'daki Ermenilerin İstanbul'a göç etmeye başladığı bir iç göç süreci de yaşanmıştır. En başta 1915 travmasının tetiklediği bu göç sürecini etkileyen diğer durumlar ise sayılarının az olmasıyla birlikte yaşadıkları yerlerde kilise bulunmadığı için dini pratiklerini yerine getirememeleri etkilidir (Özdoğan vd., 2012: 81). Dini pratikler Ermeni kimliğinin korunması için önemlidir. Benzer şekilde Ermeni okullarının olmayışı da diğer bir göç etme sebebidir. Beyleryan, Surp Haç Tıvverank okulunun Anadolu'da Ermeni dilinde ve kültüründe eğitim almaktan mahrum bırakılan Ermeni çocukları için 1950'lerde açıldığını ve Anadolu'da Ermenilerin göç etmelerinde ise yaşadıkları

yerlerde ötekileştirilmeleri ve kaçırılma hikayelerinin de etkili olduğunu ileri sürmüştür. İç göç, 1960 yılından sonra da devam etmiştir. 1966 Varto Depremi'nden etkilenen Ermenilerin göç hikayesi, Anadolu'da Ermenilere yapılan ayrımcılığın en önemli göstergelerinden biri olmakla birlikte dönemin patriğinin Anadolu Ermenilerinin İstanbul'a yerleştirilmesi noktasında yardımı ise önemlidir:

"Biz İstanbullu Ermeniler o zaman Varto'da da Ermeniler olduğunu idrakine vardık, o zamana kadar bir fikrimiz yoktu. Bu insanlar deprem yardımları dağıtılırken Kaymakamlığa başvuruyorlar. Kaymakam demiş ki siz Ermenisiniz gidin size Ermeniler yardım etsin. Bu yardımdan size bir şey düşmez. Onun üzerine o dönemin Patriği Şhinork Galotsin bu insanlara dedi ki buraya gelmeyi düşünürseniz kalkın gelin biz çaresine bakarız. Ve o insanlar kaç aile bilmiyorum ama kalabalık bir grup olarak topluca İstanbul'a geldiler. İstanbul'a geldiler ve Kumkapı Kilisesinin yanında o zaman harabe bir kilise vardı. Metruk bir yerd. Oraya yerleştirildiler. O Kilisenin içi kontrplaklarla falan oda oda bölündü her aile bir odaya girecek şekilde. Sonra onlara iş bulundu." (Agos Gazetesi, Görüşmecisi-1)

Anadolu Ermenilerin İstanbul'a göçü, İstanbullu Ermeniler arasındaki tarihten bu yana devam eden "taşra Ermenileri" bakışının yeniden canlanmasına neden olurken bir yandan da cemaat yapısını değişmesine neden olmuştur. Cemaat yapısını değişmesinin sebebi ise Yumul'un ifadesiyle "İstanbullu Ermenilerin yurtdışına göçleri sonucu, bugün kilise ve cemaat kurumlarının yönetimleri, büyük oranda Anadolu kökenli Ermenilerin eline geçmiştir" (aktaran Özdoğan vd., 2009: 340).

Türkiye'deki Ermenilerin cemaat yapısı, göç sonucunda heterojen bir yapı arz etmekle birlikte kendini cemaatin bir parçası olarak tanımlamayan insanlar da olduğu için Türkiyeli Ermenilerin toplum yapısı farklılık arz etmektedir demek daha doğru olacaktır. Ermenilerin Hristiyanlığı devlet dini olarak kabul eden ilk millet olmalarından kaynaklı olarak din, Ermeni kimliğinin en önemli parçalarından biridir. Mezhepsel olarak baktığımızda; günümüzde de çoğunluğunu Gregoryen Ortodoksların oluşturmalarına rağmen Osmanlı döneminde 18. ve 19.yüzyılda Katolikliğe ve Protestanlığa geçenler de vardır. Gregoryen Ortodoks Ermeniler, Kumkapı'daki Ermeni Patrikhanesi'ne bağlıdır. Bunun yanı sıra günümüzde Müslümanlaştırılmış Ermeniler de vardır. Ayrıca Müslümanlaştırılmış Ermeniler

arasında tekrar kendi inancına dönenler de vardır. Buna Dersim Ermenileri²⁸ örnektir. Anadilleri ise Batı Ermenicesidir. UNESCO'nun dünyada yok olmakta olan diller listesi arasında olmakla birlikte Ermenice konuşanların sayısı da azdır. Gündelik hayatta daha çok Türkçe kullanmaktadırlar. Bunda İstanbul'daki Ermenilerin çoğunluğunun Anadolu'dan gelen Ermenilerden oluşması, İstanbullu varlıklı Ermenilerin 1980'lerde Amerika, Fransa ve Kanada'ya göç etmiş olması ve Anadolu Ermenilerinin kendi memleketlerinde okulları olmadığı için kendi dillerini öğrenememeleri de etkilidir. Bu yüzden Ermeni kimliğinin önemli bir parçası olan dilin yaşayabilmesinde Ermeni okullarının rolü büyüktür. Fakat "Ermenicenin sosyal hayattaki gerilemesine paralel olarak, Ermeni okullarında da Ermenice öğrenimi günden güne zayıflamaktadır. Ermenice, sosyal iletişim aracı olmaktan çıkıp bir “ders dili” haline gelmiştir. Çocuklar Ermeniceyi sadece “öğretmenleriyle konuşacakları bir dil” olarak algılamakta, kendi aralarındaki iletişim ve etkileşim sırasında Türkçe kullanmayı tercih etmektedirler" (Özdoğan vd., 2012: 47). Eğitim dili olarak okullarda Ermenice kullanılmakla birlikte Türkçe dersi ile Türk kültürü dersleri Türkçe olarak okutulmaktadır. Ermenicenin sosyal hayatta gerilemesini engellemek adına Ermeni kültürünü öğrenmeleri ve kendi toplumları içerisinde yaşanan sorunları takip edebilmeleri nezdinde Ermenice yayınlar da önemlidir. Türkiyeli Ermenilere ait bir yayınevi ve Türkiyeli Ermenilerin çıkardığı üç gazete de vardır. En eski Ermenice gazete olan Jamanak ve Nor Marmara günlük olarak çıkmakla birlikte Ermenice yayınlanmaktadır. Agos gazetesi ise haftalık olarak 3-4 sayfası Ermenice büyük kısmı Türkçe olarak yayımlanmaktadır. Bir de Ermenice ve Türkçe kitaplar yayınlayan Aras Yayınları vardır. Coğrafi olarak ise Anadolu'daki Ermenilerin İstanbul'a göçünden kaynaklı olarak Anadolu'da yaşayan Ermenilerin sayısı azalsa da Anadolu'da yaşamaya devam eden Ermeniler de vardır. Hatay'ın Samandağı ilçesinde Vakıflı Köyü'nde yaşayan Ermeniler buna örnektir. Ayrıca yoğun olarak İstanbulun Bakırköy, Kurtuluş, Feriköy, Yeşilköy, Samatya, Kadıköy gibi semtlerinde kümelenmişlerdir.

²⁸ Dersim Ermenilerine ilişkin olarak bkz: Miran Manukyan, 12 Dersimli Ermeni Vaftizle Kimliğine Döndü, Agos Gazetesi, 14 Mayıs 2015, (Çevrimiçi), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/11579/12-dersimli-ermenii-vaftizle-kimligine-dondu>, 10 Haziran 2019

Türkiye'deki Ermeni cemaati kurumlarına baktığımızda; ilk olarak günümüzde Türkiyeli Ermenilere ait 42 kilise bulunmaktadır, 42 Kilise'nin 6'sı Anadolu'da, biri ise Girit'te bulunmaktadır.²⁹ Türkiye'deki Ermeni Patrikhanesi ise Kumkapı'da bulunmaktadır. Türkiye'deki Ermeni okullarına baktığımızda 14 ilköğretim okulu, 4 lise olmak üzere 18 eğitim kurumu mevcuttur. Kilise ve okulların yanı sıra bir de vakıfları mevcuttur:

"Günümüzde Apostolik, Katolik ve Protestan Ermenilere ait vakıfların toplam sayısı 51'dir ve bunlardan 46'sı İstanbul'da bulunmaktadır. Büyük çoğunluğu doğrudan kilise vakfı, bazıları ise kilise ve okul veya kilise ve mezarlık vakfı olarak çalışmaktadır. İstanbul'daki vakıflar arasında 2 hastane (SurpPırgıç ve SurpAgop) ve 2 yetimhane (Karagözyan ve Kalfayan) vakfı da bulunmaktadır. Medeni Kanun (1926) sonrasında kurulmuş sadece 2 vakıf mevcuttur: Türkiye Ermenileri Azınlık Okulları Öğretmenleri Yardımlaşma Vakfı (1965) ve Sağlık, Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardım Vakfı-SEV (1997)"(Özdoğan, v.d., 2012: 91).

Günümüzde Türkiyeli Ermenilerin yaşadıkları sorunlara baktığımızda; patrik seçimlerinde yaşadıkları sıkıntılar, okulların yaşadıkları maddi sıkıntılar ve Ermeni okullarında azalan öğrenci sayısı³⁰, Ermeni Kiliselerine ve Ermenilere yapılan ırkçı saldırılar önemlidir. Patrik seçiminde yaşadıkları sıkıntılara baktığımızda; patrik seçimine ilişkin olarak kalıcı tüzüklerinin olmayışı ve Patrik II. Mesrob Mutfyan'ın görevini yapamamasından kaynaklık olarak hükümetin atadığı patrik vekili olan Aram Ateşyan'ın atanması bu durumun kendi patriğini seçmek isteyen Ermeniler için antidemokratik bir uygulama olduğu gerekçesiyle muhalefetle karşılaşmaktadır. Mesrob Mutfyan'ın ölümünün ardından ise patrik seçim süreci başlamıştır. Son dönemde yapılan ırkçı saldırılara baktığımızda ise son dönemlerde kiliselere yapılan saldırılar önem arz etmektedir: Kadıköy'deki Surp Takavor Kilisesi'nin duvarlarına "bu vatan bizim" yazılarak kilisenin önündeki çöp konteynirinin boşaltılması³¹,

²⁹ Türkiye Ermenileri Patrikliği'nin internet sitesinde kiliselerin sayısı, bulundukları bölgeler ve tarihlerine ilişkin bilgiler için bakınız: Türkiye Ermenileri Patrikliği, (Çevrimiçi), <http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/surp-krikor-lusavoric-ermen-kilisesi-5-bolge-anadolu/>, 8 Temmuz 2019

³⁰Uygar Gültekin, Miran Manukyan, "Okullar Sorunlarla Açılıyor", Agos Gazetesi, 24 Ağustos 2017, Çevrimiçi, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/19227/okullar-sorunlarla-aciliyor>, 10 Temmuz 2019

³¹ "Kiliseye Yönelik İrkçi Saldırdan Sonra Kadıköy Belediyesi'nden Açıklama",

Balat'taki Surp Hreşdagabet Ermeni Kilisesi'nin duvarına İngilizce yazılan "sen bittin" tehdit mesajı³² buna örnektir. Bunun yanı sıra yakın zamanda Samatya'da oturan Ermenistan Ermenisi olan bir kadının maskeli kişiler tarafından "bu daha başlangıç" denilerek tehdit edilmesi ve bıçaklanarak saldırıya uğraması³³ da toplum içerisinde var olan Ermenilere yönelik ötekileştirici-düşmanlaştırıcı zihniyetin hala devam ettiğinin göstergesidir.

Türkiye toplumunun derinlerine işleyen Ermenilere yönelik ötekileştirici ve düşmanlaştırıcı zihniyetin Ermenistanlı Ermenilere de yansması aslında iki ülke arasındaki ilişkisizliğin yarattığı derin uçurumdan da kaynaklıdır.

2.4. Türkiye-Ermenistan İlişki(siz)liğinin Kısa Tarihi ve Kadın Göçüne Etkisi

1921 yılında Kars Antlaşmasıyla birlikte Sovyet Ermenistan'ı ile Türkiye sınırı çizildikten 70 yıl sonra SSCB'nin dağılmasıyla birlikte 1991'de Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinin ardından halkın seçimiyle iktidara gelen Levon Ter Petrosyan devlet başkanı olmuştur. Hükümet kurulduktan sonra Ermenistan'ın bir devlet olarak uluslararası arenada tanınmasıyla birlikte izleyeceği dış siyaset gündeme gelmiştir. Levon Ter Petrosyan'ın döneminde Türkiye, Ermenistan'ı bağımsız bir devlet olarak tanıyan ilk devletlerden biriydi ve aynı zamanda jeopolitik konumu itibarıyla Türkiye'yle sınırı olan komşu ülkelerden biriydi. İki ülke arasında ekonomik ilişkiler kurularak ilk adım atıldı:

Cumhuriyet Gazetesi, 28 Nisan 2018, (Çevrimiçi), http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/966563/Kiliseye_yonelik_irkci_saldiri_sonrasi_Kadikoy_Belediyesi_nden_aciklama.html, 10 Temmuz 2019

³² Balat'taki Ermeni Kilisesi'nin Duvarlarına Saldırı, Bianet İnternet Gazetesi", 25 Şubat 2019 (Çevrimiçi), <https://bianet.org/bianet/nefret-soylemi/205812-balat-taki-ermen-i-kilisesi-nin-duvarlarina-saldiri>, 10 Temmuz 2019

³³ "Ermenistanlı Kadın Samatya'da Saldırıya Uğradı", Agos Gazetesi, 31 Mayıs 2019, (Çevrimiçi), http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/966563/Kiliseye_yonelik_irkci_saldiri_sonrasi_Kadikoy_Belediyesi_nden_aciklama.html, 1 Haziran 2019

"Nisan 1991'de, Türkiye'nin Moskova büyükelçisi Volkan Vural'ın Yerevan'ı ziyaret etmesi, ardından Türkiye'nin Ermenistan Cumhuriyeti'ni tanıyan ilk ülkelerden biri olması (16 Aralık 1991) ve Ermenistan'ın 25 Haziran 1992'de imzalanan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne (KEİÖ) kurucu üye olarak davet edilmesi, bu süreçteki olumlu adımlar olarak sayılabilir" (Tekir, 2016: 97).

1993 yılında Ermenistan'ın Kelbecer'e girmesiyle birlikte yani Karabağ Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Türkiye, Ermenistan sınırını kapattı ve diplomatik ilişki kesildi. İlişkinin kesilmesine rağmen üçüncü bir ülkenin arabuluculuğuyla gizli görüşmeler yapıldı. Bunlardan ilki 1993 yılında Alparslan Türkeş ile Levon Ter Petrosyan'ın Paris'te başlayan gizli görüşmeleriydi. Bu görüşmeler 1997 yılında Alparslan Türkeş'in ölümüne kadar devam etti. Görüşmede Türkeş, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin gelişmesinin ön şartı olarak ateşkes ilan edilmesi gerekliliğinden bahsetti. Bunun yanı sıra Azerbaycan-Ermenistan arasında ateşkes ilan edilmesiyle birlikte bu gizli görüşmeler sürecinde Türkiye-Ermenistan arasında sınırın açılması, ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi ve bölgeye ilişkin projeler gündeme getirildi.³⁴ Bu görüşmede Türkiye'nin milliyetçi muhalefетinin en önemli isimlerinden Türkeş'in, Türkiye'nin Ermenistan'la olan sorunlarının çözümü için adım atması oldukça önemliydi. Fakat hem Alparslan Türkeş'in ölümü hem de Karabağ Sorunu'nun çözülmesini istemeyen Elçibey'in ateşkese yanaşmaması ile Ermenistan içerisindeki Levon Ter Petrosyan'ın dış siyasetine muhalefet de sorunun çözümünün sekteye uğratmasına neden olmuştur. Levon Ter Petrosyan, diplomatik ilişkinin kurulmasından ve normalleşme sürecine girilmesinden yana ılımlı ve esnek bir dış siyaset izlemiştir. Bournoutian'ın ifadesiyle;

"Der Bedrosyan'ın bir sonraki adımı, Ermenistan'ın hiçbir toprak talebinde bulunmadığı, aksine yakın diplomatik ve ekonomik ilişkiler arzuladığına dair Türkiye'ye güvence vermek oldu. Aynı mesaj Gürcistan, İran ve Azerbaycan'a da gönderildi. Ermenistan, ideolojik anlamda dogmatik bir bakış açısı benimsemektense, pragmatik ve esnek bir dış politika izlemek durumundaydı. Der Bedrosyan, Karabağ

³⁴ Can Dündar, "Türkeş Anıta Çelenk Koymayı Bile Düşündü.", Milliyet Gazetesi, 25 Nisan 2005, (Çevrimiçi), <http://www.milliyet.com.tr/yazarlar/can-dundar/turkes-anita-celenk-koymayi-bile-dusundu-113455>, 20 Haziran 2019

söz konusu olduğunda sorunun Ermenistan ve Azerbaycan arasında değil, Ermeni nüfusu ile Bakü arasında cereyan ettiğini bir kere daha yenilemişti. Bu diyalogla çözülmesi gereken insan hakları ve kendi kaderini tayin hakkı meselesiydi" (Bournoution, 2016: 323-324).

Türkiye-Ermenistan ilişkileri nezdinde tek sorun Karabağ değildir aynı zamanda 1915 Olayları'ndan kaynaklı olarak Ermenistan'ın Türkiye'den toprak talep edeceği ve tazminat isteyeceği konusudur. Fakat Ter Petrosyan bu konunun ilişki kurulmasını engellememesi adına böyle bir talep bulunmayacağına dair güvence vermiştir. İzlediği siyaset de Karabağ'ın otonom yapısından kaynaklı olarak iki ülke arasındaki ilişkileri etkilememesi gerektiğidir. Ama Azerbaycan ile Ermenistan arasında "Karabağ sorunu"ndan kaynaklı olarak yaşanan sıkıntılar, Demokles'in kılıcı gibi Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerini normalleştirme sürecini etkilemiştir. Levon Ter Petrosyan'ın normalleşme yanlısı siyaseti onun kendi iktidarını kaybetmesine neden olmuştur. Dink'in ifadesiyle "Levon Ter Petrosyan iktidarı, Türkiye'yle yürüttüğü yumuşak ilişkiler nedeniyle siyasi geleceğini dahi kaybetti" (Dink, 2012: 43). 5 yıl devlet başkanlığı yapan Levon Ter Petrosyan'ın 1998 yılında istifasıyla birlikte Robert Koçaryan 2008 seçimlerine kadar devlet başkanlığı yapmıştır. Bunun yanı sıra 1997 yılında Türkiye ve Ermenistan'dan iş adamları bir araya gelerek ilişkilerin normalleşmesi için ekonomik işbirliği yaparak Türk Ermeni İş Geliştirme Konseyi'ni (TABDC) kurmuşlardır.

Koçaryan döneminde ise Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde izlenen dış siyaset, Ter Petrosyan gibi sınırın açılması ve diplomatik ilişkinin kurulmasından yanaydı fakat Ter Petrosyan'dan farklı olarak daha sert bir siyaset izleyerek Karabağ konusundaki tutumu daha farklıydı. Ter Petrosyan siyasetindeki gibi uzlaşmacı ve sorunun çözümden yana tavır söz konusu değildi:

"1998 yılında Ermenistan devlet başkanı olan Karabağ doğumlu Robert Koçaryan ve onun çevresinde toplanan oligarkları tanımlamak için kullanılan 'Karabağ klanının' Ermenistan siyasetindeki etkinliğinden de bahsetmek gerekmektedir. Son başkanlık seçimlerini kazanan Sarkisyan'ın da dahil olduğu bu grup Karabağ'daki çözümsüzlükten siyasi çıkar elde etmektedir. Rusya ile yakın ilişkiler içerisindeki

Karabağ klanı, Karabağ'da çözümden ziyade statükonun korunması yolunda çalışmakta ve bu sayede iktidarını daha da sağlamlaştırmaktadır" (Görgülü, 2008: 10).

Koçaryan'ın Karabağ sorununa ilişkin statükocu tavrının yanı sıra ilişkilerin normalleşmesini engelleyen bir diğer durum ise soykırım iddialarının Avrupa parlamentolarında kabul edilmesi süreciydi. Bu süreçte ise Koçaryan'ın izlediği tutum, "bu iddiaları bir iletişim stratejisi olarak desteklemesidir" (Görgülü, 2008: 8). Ayrıca bu dönemde Başbakan Erdoğan ile Koçaryan'ın mektuplaşmaları önemlidir. Bu mektuplaşmalarda 1915'te yaşananları araştırmak için ve iki ülke arasındaki sorunların çözümü için ortak bir komisyon kurulması önerisi gündeme gelmiştir:

"2005 yılında diplomatik temaslar yeniden yoğunlaştı. Başbakan Erdoğan ve Cumhurbaşkanı Koçaryan arasındaki mektup trafiği bir diyalog izlenimi yarattı. Yeni bir canlanma aslında biri Türkiye, öteki Ermenistan'dan yapılan iki kamusal çağrı ile yeniden başlatılmıştı. Başbakan Erdoğan, Cumhurbaşkanı Koçaryan'a yazdığı mektupta 1915'te yaşanan tarihsel gelişmeleri ve olayları araştırmak için ortak bir komisyon kurulması çağrısında bulundu. Bu öneriyi, Cumhurbaşkanı Koçaryan'ın iki ülke arasında var olan tüm sorunların görüşülmesi, tartışılması ve bunların çözülmesi hedefiyle hükümetler arası bir komisyon kurulması önerisi izledi"(Gültekin Punsman, 2013: 4).

Fakat soykırımın Avrupa devletleri tarafından tanınması iki ülke arasındaki ilişkisizliği çıkmaza sokmuştur. Ama Ter Petrosyan gibi Koçaryan' da Türkiye'den toprak talebinde bulunmadıklarını ileri sürmüştür. Bu dönemde Türkiye tarafında sınır şehri olan Kars Belediye Başkanı'nın faaliyetleri oldukça önemlidir. Anavatan Partisi'nden Kars belediye başkanı Naif Alibeyoğlu'nun sınırın açılması için diyalog girişiminde bulunur. 2000 yılında Azerbaycan ve Ermenistan'ın katılacağı Kafkas Kültür Festivalini düzenler ve sınırın iki tarafındaki Kars ve Gümrü'nün kardeş şehir olması için çaba gösterir fakat aldıkları vizelerin usule uygun olmadığı iddiasıyla bu festivale katılan Ermenistanlı temsilciler sınır dışı edilerek bu diyalog girişimi engellenmiştir (Salomini, 2014: 83). Koçaryan, Türkiye ve Azerbaycan'la ekonomik

ilişkisini geliştirmek adına Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'na (KEİT) katılmıştır. Türkiye tarafında ise Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin geliştirilmesi için kültürel mirasın korunması bağlamında 2007 yılında Ahtamar Kilisesi restore edilmiş ve açılmıştır. Törene Ermenistan'dan Kültür Bakan Yardımcısı Gagik Gyurjyan'ın başkanlığındaki 19 kişilik heyet katılmıştır.³⁵ Bu durum Diasporayla ilişkiler için de önemli bir adımdı.

Koçaryan'dan sonra 2008'de iktidara gelen Serj Sarkisyan ve Abdullah Gül'ün devlet başkanlığı döneminde iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesi, sınırın açılması ve Karabağ sorunun çözülmesi için bir diyalog sürecine girilmiştir. Diyalog süreci ilk olarak Sarkisyan'ın Abdullah Gül'ü Ermenistan-Türkiye eleme maçına davet etmesiyle başlamıştır. İlk defa Türkiye'den bir Cumhurbaşkanı Erivan'ı ziyaret etmiştir. Ardından bu diyalog sürecini bir ileri aşamaya taşıyarak İsviçre'nin arabuluculuğunda 2009 yılındaki ülke Zürih protokollerini imzalamıştır. Zürih protokolleri imzalandıktan sonra Abdullah Gül'ün Serj Sarkisyan'ı Türkiye'deki Türkiye-Ermenistan maçına davetiyle birlikte karşılıklı futbol maçı davetleriyle başlayan diyalog girişimi, futbol diplomasisi olarak nitelendirilmiştir. Fakat futbol diplomasisi, Zürih protokollerinin onaylanmasına rağmen yürürlüğe girmemesiyle sona ermiştir. Yürürlüğe girmemesinin sebepleri ise futbol diplomasisinin Azerbaycan'da yarattığı ihanet algısından kaynaklı olarak ve Türkiye ekonomisinin Azerbaycan petrolüne ve gaz projelerine bağımlı olmasının etkisiyle protokollerde Karabağ ihtilafına değinilmemesine rağmen dönemin Başbakanı Erdoğan'ın Ermenistan, Karabağ'da birtakım tavizler vermedikçe normalleşme sürecinin ilerlemeyeceğini ileri sürmesi (Cheterian, 2014: 126) sonucunda iki ülke tekrardan ilişkisizliğe sürüklenmiştir. Ayrıca Türkiye, bu normalleşme süreci içerisinde Türkiye'deki Ermenistanlı göçmenleri koz olarak kullanarak süreç ilerlemezse Ermenistanlı göçmenleri sınır dışı ederiz açıklamasını yapmıştır.³⁶ Ermenistan tarafında ise Karabağ'ın tekrardan gündeme gelmesiyle birlikte protokollerin onaylanacağına dair umutların azalması, 2010'da Ermenistan'da Türkiye'ye karşı

³⁵ "Akdamar Kilisesi Açıldı", Hürriyet Gazetesi, 29 Mart 2017, (Çevrimiçi), <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/akdamar-kilisesi-acildi-6228293>, 21 Haziran 2019

³⁶"Erdoğan: "100 bin Ermeni Göçmeni Sınırdışı Edebiliriz.", BBC Haber Ajansı, 16 Mart 2010, (Çevrimiçi), https://www.bbc.com/turkce/haberler/2010/03/100316_bbc_erdogan_intw_update , 30 Haziran 2019

güvensizlik hissi yaratarak Ermenistan'da uzlaşma sürecini savunanlar arasında da Diaspora'nın görüşüne yakınlaşmaya başlamışlardır (Görgülü, vd., 2010: 20). Diaspora da Türkiye-Ermenistan ilişkileri konusunda tıpkı Azerbaycan gibi önemli bir aktördür. Diaspora Ermenilerinin kimliklerini şekillendiren soykırım anlatılarından kaynaklı olarak Türkiye-Ermenistan ilişkilerine bakış açıları "soykırımın kabul edilmesi" üzerinden şekillendiği için Ermenistan gibi uzlaşmacı bir tavırdan uzaktırlar. Fakat 2011'de Diaspora Ermenilerinin yardımlarının da sürece dahil olduğu Ermeni kültürel mirasını koruma projelerinden biri olan Ortadoğu'nun en büyük Ermeni Kilisesi olan Diyarbakır'daki Surp Giragos Ermeni Kilisesi'nin restore edilerek açılması önemli bir adımdır. Bunun yanı sıra Ermenistanlı çocukların MEB'e bağlı Ermeni okullarına gidebilmesi için 2011'de Misafir Öğrenci Yönetmeliği çıkarılmıştır. Fakat Ermenistanlı çocuklar okula gitseler dahi diploma alamayacaktır.

2018 yılında Ermenistan'daki Kadife Devrimle birlikte halkın iradesiyle iktidara gelen Nikol Paşinyan ise Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesinden yana olduğunu ve Karabağ sorunun barışçıl çözülmesini savunduğundan bahsetmiştir.³⁷ Tıpkı diğer devlet başkanları gibi Nikol Paşinyan'da sınırların açılmasından ve diplomatik ilişkilerin kurulmasından yana bir tavır sergilemektedir. Yani iki ülke arasındaki ilişkinin çözümsüzlüğe girmesine neden olan Karabağ Sorununun farkındandır ve Karabağ'a ilişkin olarak ise oradaki halkın kendi kaderini tayin etmesinin gerekliliğinden bahseder. Agos Gazetesi'nden Alin Ozinian'ın haberine göre, Nikol Paşinyan'ın Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'le Avusturya'da gerçekleştirdiği müzakerelerde de benzer bir tutum sergileyerek Karabağ'ın bir halk olarak kendi kaderini tayin etmesinin ve Karabağ'ın da müzakere masada oturmasının gerekliliğini dile getirmiştir. Paşinyan'ın Ermenistan'ı yöneten eski

³⁷ "Paşinyan'dan Türkiye Mesajı", CNNTURK, 10 Aralık 2018, (Çevrimiçi) <https://www.cnnturk.com/dunya/pasinyandan-turkiye-mesaji>, 30 Haziran 2019
"Türkiye ile Önkoşulsuz İlişkiye Hazırız", Agos Gazetesi, 11 Aralık 2018, (Çevrimiçi), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/21687/pasinyan-turkiye-ile-onkosulsuz-iliskiye-haziriz>, 30 Haziran 2019

devlet başkanlarından farklı olarak Karabağlı olmamasının ve halk desteğiyle iktidara gelmesinin Azerbaycan'la ilişkiler de Paşinyan için bir artı olabilmektedir.³⁸

İki devlet arasındaki ilişkisizliğe rağmen devletler dışında bu ilişkisizliğe karşı temastan yana olan sivil toplum örgütleri, akademisyenler de resmi olmayan diplomasiyi devreye sokmuşlardır. Türk ve Ermeni aydınlar Fransa'da bir araya gelerek *Günümüzde Ermeni Sorunu Üstüne Türk Ermeni Diyalogu* başlıklı sempozyumda buluşmaları, Ankara Üniversitesi ile Erivan Üniversitesi arasındaki sonucu getirilmeyen işbirliği girişimleri, Bilgi Üniversitesi'nde düzenlenen Ermeni Konferansı (Dink, 2012) bu girişimlere örnektir. Akademisyenlerin yanı sıra AB de iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesi için yapılan projeleri finanse etmiştir:

"AB'nin finanse ettiği Ermenistan-Türkiye sivil toplum diyalogunu destekleyen özellikle gençlere odaklanan, 'Youth in Action' uluslararası değişim programları ve SALTO eğitimleri gibi çeşitli projeler de bulunmaktadır. AB Ocak 2014'te Avrupa Birliği İstikrar Aracı'nın mali desteğiyle, iki ülkeden sekiz sivil toplum kuruluşundan oluşan konsorsiyum tarafından uygulanan Ermenistan- Türkiye Normalleşme Süreci Destek Programı'nı başlatmıştır " (Jaksa, 2014: 307).

Ermenistan-Türkiye Normalleşme Süreci Destek Programı'nın bir parçası olan Hrant Dink Vakfı'nın düzenlendiği Türkiye-Ermenistan Seyahat Fonu da Türkiye'de ve Ermenistan'da belirli temalar çerçevesinde araştırma yapmak isteyen insanları, akademisyenleri, sanatçıları, gazetecileri, sivil toplum örgütlerini, üniversite öğrencilerinin seyahat masraflarını karşılayarak iki ülke arasındaki teması resmi olmayan diplomasiyi devreye sokarak sağlamaktadırlar.

Resmi olmayan diplomasiinin akademisyenler ve sivil toplum örgütleri dışında en önemli sac ayağı ise Türkiye'ye göç eden Ermenistanlı göçmenlerdir. Sınır kapalı olmasına rağmen Ermenistanlı göçmenlerin Türkiye'ye çalışmak için gelişini ve bu gelişin iki halkın birbirini tanıma imkanı yaratmasıyla birlikte Türk tüccarların Ermenistan'da iş kurmaları, Aksaray'daki taksi şoförünün Ermenice konuşması gibi

³⁸Alin Ozinian, " Paşinyan Aliyev'le Görüşti: 'Karabağ Masada Olmalı Dedi.'", Agos Gazetesi, 5 Nisan 2019, (Çevrimiçi), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/22274/pasinyan-aliyev-ile-gorustu-karabag-masada-olmalı-dedi>, 30 Haziran 2019

örnekler vererek iki ülke arasındaki ilişkisizliğe rağmen iki halkın birbiriyle temas etmeye başlamasıyla gelişen gayriresmi diplomasiyi ifade etmek için "halk diplomasisi" tabirini kullanır. Gerçek ilişkileri halk diplomatları olan Ermenistanlı göçmenlerin geliştirdiğini ileri sürer:

"Asıl ve gerçek ilişkiyi gerçekleştirenler ise Ermenistan halkının kendisi oldu. Sayısı yılda on binlerle ifade edilen Ermenistan vatandaşının Türkiye'yi kendine bir ticaret kapısı olarak görmesi, eline bavul alanın Gürcistan üzerinden otobüslerle Karadeniz sahillerine, Akdeniz ve Ege sahillerine aması ya da Erivan'dan İstanbul'a uçaklarla taşınması aslında gerçek halk diplomasisinin de ta kendisi. Ticaret diliyle de olsa her iki halkın birbirlerini tanımaları, her iki halkı giderek birbirlerinin dillerini dahi öğrenmeye yöneltebiliyor. Öyle ki örneğin, Aksaray'da taksi şoförleri arasında Ermenistan Ermenicesiyle birkaç pratik cümle öğrenmeye çalışanlara sıkça rastlanabildiği gibi, Ermenistan'dan gelenlerin hemen hepsi zaten Türkçe konuşur hale gelmiş durumdalar. Ermenistanlıların yoğun ilgisine karşılık, Ermenistan'da iş açan veya çalışan Türk sayısı şimdilik çok az" (Dink, 2012: 13).

Ermenistanlı göçmenler, Dink'in ifadesiyle halk diplomasisinin aracı olarak resmi olmayan ilişkilerin sürdürülmesini sağlamalarına rağmen iki ülke arasındaki diplomatik ilişkisizlik, Ermenistanlı kadınların Türkiye'deki yasal konumlarını ve gündelik hayat pratiklerini etkilemektedir. Çünkü Ermenistanlı kadınların Türkiye'de yaşayan göçmenler olarak haklarını koruyacak, onları hakları konusunda bilgilendirecek ve Türkiye'de kalırken yaşadıkları sorunlar karşısında başvuracakları konsoloslukları yoktur. Bundan kaynaklı olarak onların yaşadıkları sorunlar karşısında haklarının korunması noktasında hukuk devre dışı kalmaktadır. Mesela Ermenistanlı kadınların Türkiye'de doğan çocukları, 2009 yılında yürürlüğe giren Türk Vatandaşlığı Kanunu'nun 8.maddesindeki "Türkiye'de doğan ve yabancı ana ve babasından dolayı doğumla herhangi bir ülkenin vatandaşlığını kazanamayan çocuk, doğumdan itibaren Türk vatandaşıdır"³⁹ beyanına rağmen Türkiye'de konsoloslukları olmadığı için yani Türkiye'de yabancı uyruklu çocukların doğum olaylarının yetkili kuruluşlara bildirecek bir devlet mekanizması olmadığından hem Türk vatandaşı hem

³⁹Türk Vatandaşlığı Kanunu, 2009, (Çevrimiçi),
<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5901.pdf>, 5 Mart 2019

de Ermenistan vatandaşı olamamaktadırlar. Kısaca ne kendi ülkesinin ne de Türkiye'nin vatandaşı olabilmektedirler. Ayrıca tıpkı Türkiye'de doğan Ermenistanlı çocuklar da olduğu gibi Ermenistanlı kadınların Türkiye'de hayatlarını kaybetmeleri durumunda ölüm olaylarını Ermenistan'da yetkili bir kuruluşa bildirecek konsoloslukları olmadığı için cenazelerini kendi ülkelerine gönderebilmeleri noktasında zorluklarla karşılaşabilmektedirler. Bunun yanı sıra pasaportlarının süresinin geçmesi ve pasaportlarını kaybetmeleri durumunda da onlara pasaport verecek ve pasaportlarını yenilemelerini sağlayacak konsoloslukları olmadığı için de Türkiye'de kayıtdışı kalmalarına sebep olmaktadır. Pasaportlarını kaybetmeleri durumunda ise yeni bir pasaport alamadıkları için de kendi ülkelerine geri dönememektedirler ve bu yüzden Türkiye'de kayıtdışı bir hayat sürmektedirler.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÖÇMEN KADINLARIN TUTUNMA HİKAYELERİ: ERMENİSTANLI KADINLARLA SÖZLÜ TARİH ÇALIŞMASI

Küreselleşen dünyada artan göç hareketleriyle birlikte uluslararası göç, sosyal bilimler alanında çalışılan önemli konulardan biri haline gelmiştir. Türkiye'de de 1990'lı yıllardan itibaren dışarıya açılma süreciyle birlikte ESB ülkelerinden gelen göçmen kadınlar, Türkiye'deki göç literatüründe önemli bir araştırma konusu olmuştur. Bu tez çalışması ise ESB ülkelerinden biri olan Ermenistan'dan Türkiye'ye göçü konu edinmiştir. Bu göçün kadın ağırlıklı bir göç olması ve iki ülkenin istatistiklerinde de genele göre daha düşük orana sahip bir göç olmasına rağmen kapalı sınırları aşarak göç eden Ermeni kadınların Türkiye'ye gelme ve kalma deneyimini dinlemek oldukça önemlidir. Çünkü kadınların göç deneyimini dinlemek, Türkiye'deki tarih yazımında göçmen kadınların deneyimini görünür kılmak ve kadınların kendi göç tarihlerini yazma sürecinde aktif rol oynadıklarını göstermek noktasında önemlidir. Bu tez çalışmasının amaçlarından biri de iki ülke arasındaki ilişkisizliğe rağmen kapalı sınırları aşarak Türkiye'ye gelen Ermenistanlı kadınları, iki ülke arasındaki ilişkisizliğin içinde "ilişki kurma" ya çalışan bir karşı tarih yazımında aktif rol oynadıklarını göstermektir.

Bu tez çalışmasında İstanbul'da yaşayan 15 Ermenistanlı kadınla sözlü tarih görüşmesi yapılmıştır. Kadınların göç deneyimlerini anlayabilmek için de birinci bölümdeki teorik ve kavramsal çerçeve ile ikinci bölümdeki bu göçün tarihsel perspektifi ışığında Ermenistan'dan Türkiye'ye gelen Ermeni kadınların kişisel kimlikleriyle mekanı nasıl deneyimledikleri sorunsallaştırılarak tutunma stratejileri ve direnme pratikleri anlatılacaktır.

3.1.Araştırma Yöntemi

Bu araştırmada 15 Ermenistanlı kadınla yarı yapılandırılmış sorular yönergesinde niteliksel araştırma yöntemlerinden sözlü tarih yöntemiyle

derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Bilimsel etik kurallara uygunluğu açısından gizlilik prensibinden dolayı görüşülen Ermenistanlı kadınların deşifrede isimlerinin yerine sadece yaş veya kendi kullanmak istedikleri rumuzu belirten bir kodlama sistemi kullanılmıştır.

Görüşmeler Mayıs-Temmuz ve Aralık-Ocak aylarında yapılmıştır. Araştırmacının İstanbul dışında yaşamasından ve yapılan görüşmelerin yetersiz kalmasından kaynaklı olarak yeniden görüşme yapabilmek için İstanbul'a Aralık-Ocak aylarında saha çalışması için gidilmiştir. Görüşmeler sadece İstanbul'da yapılmıştır. Çünkü Ermenistanlı göçmenler, Türkiye'de en çok İstanbul'da yaşadığı için görüşmecilere ulaşmak diğer şehirlere nazaran daha kolay olmaktadır. Araştırmacı Mayıs-Temmuz aylarında İstanbul'da bulunduğu sırada 1 aylığına hızlandırılmış Ermenice kursuna yazılmıştır. Araştırmacının Ermenice kursuna gitmesi, Ermenistanlı kadınların ilgisini çekmiştir ve görüşme sırasında bazı sorular Ermenice sorulmuştur. Araştırmacının Ermeni kimliğine sahip olmaması ve Ermenistanlı hiçbir tanıdığım olmadığı için görüşmecilere ulaşmak oldukça zor olmuştur. Görüşmecilere ilk olarak tanıdığı birkaç kişinin Ermenistanlıların işvereni olması ve Ermenistanlılarla beraber çalışması vasıtasıyla ulaşılmıştır. Daha sonraki süreçlerde tanıdığı Türkiyeli Ermeniler vasıtasıyla da görüşmecilere ulaşılmıştır ve Türkiyeli Ermeni tanıdıklarının araştırma sırasında yol göstericiliği ile Ermenistanlı göçmenlere ulaşmak daha kolay olmuştur. Araştırmacı İstanbul'da bulunduğu süre zarfında Pazar günleri Kumkapı ve Gedikpaşa'daki kiliselerdeki ayinlere ve bayramlarına katılmaya dikkat etmiştir. Bu vasıta ile da Kilisedeki Pazar ayinlerine gelen Ermenistanlılarla tanışmış ve görüşmeyi kabul edenlerle görüşmüştür. Ayrıca katılımcı gözlem yöntemiyle katıldığı ayinler sonrasında notlar alınmıştır ve yaşadıkları mekanları tanımak amacıyla yapılan keşif yürüyüşleri sırasında da notlar alınmıştır. Araştırma sırasında araçlar vasıtasıyla 30 kişiye ulaşılmasına rağmen kayıtdışı çalışmalarının ve Türkiye'de Ermeni olmanın verdiği tedirginlikten kaynaklı olarak görüşmeyi kabul etmemişlerdir. 15 kişiyle yapılan görüşmelerde de bu tedirginlik yansımıştır. Ses kaydı alınmasını istemeyen görüşmecilerden ses kaydı alınmamış ve görüşme boyunca notlar alınmıştır. Görüşme sonrasında da izlenimler kaydedilmiştir. Görüşme sırasında ses kaydı alınırken görüşmecinin hassasiyeti göz önünde bulundurularak kaydın durdurulması istendiğinde durdurulmuştur. Kayıt

yapılmayan görüşmelerde ise yaşadıkları korku ve tedirginlikleri daha rahat ifade etmişlerdir. Sadece bir görüşme tercümanla gerçekleştirilmiştir. Çünkü görüşülen kadınların hepsi Türkçe bilmektedir fakat yapılan ilk görüşmelerde bazı soruları, dilden kaynaklı olarak anlamadıkları fark edilmiştir. Bu yüzden sorular Ermeniceye çevirilerek, araştırmacı sorularını anlamadıklarını hissettiği zamanda onlara bu çevirileri göstererek daha rahat diyalog kurabilmiştir. Sonraki süreçlerde Türkiyeli Ermeni tanıdıklarının da dahil olduğu görüşmelerde anlaşılmayan sorularda onlar çevirmenlik yaparak araştırmacının işini epey kolaylaştırmışlardır. Sadece bir görüşme tercümanla gerçekleştirilmiştir. Caunce'ın ifadesiyle "oturumlar, konuşmacıların anadilinde gerçekleştirilebilirse muhtemelen daha eksiksiz, daha zengin daha doğal olur" (Caunce,2018:165). Tercümanla gerçekleştirilen görüşmede görüşülen kişinin duygularını ifade etmek için kullandığı kelimelerde göç ruhunu aktarma noktasında da daha verimli geçmiştir. Böylelikle kadınların anlatılarındaki duygu aktarımı ve göçün kelimelerine nasıl yansıdığını görebilmek, dildeki duyguları hissetmek noktasında anadilde yapılan görüşmeler daha önemlidir. Yapılan deşifrasyonlarda da anlatıcıların Türkçeyi kullanma noktasında aksanları ve anadillerinde kullandıkları kelimeler de değiştirilmeden yansıtılmıştır.

Araştırma sırasında Ermenistanlı kadınlara ulaşmak için gidilen mekanlar ise Kumkapı, Gedikpaşa, Laleli, Samatya ve Bakırköy'dür. Bunun yanı sıra Aksaray Emniyet Otogarı'na gidilerek İstanbul-Erivan arası yıllardır otobüs seferi düzenleyen M.A ile görüşme yapılarak Ermenistan'a yapılan otobüs yolculuğuna ve Ermenistanlı kadınlara ilişkin bilgi alınmıştır. Bunun yanı sıra *Agos* Gazetesi'nden iki gazeteciyle konuya ilişkin olarak görüşme yapılmıştır. Toplamda 18 kişi ile görüşme yapılmıştır.

Görüşme mekanları ise görüşmecilerin inisiyatifinde ve kendilerini güvende hissettikleri yerlerde yapılmıştır. Sadece 4 kişinin evinde görüşme yapılmıştır. Onlarda şu anda çalışmayan kadınlardı. Görüşmecilerin oldukça yoğun çalışmalarından kaynaklı olarak görüşme mekanları ya onların işverenlerinden izin alınarak çalıştıkları yerlerde yapılmış ya da izin günlerinde kafede yapılmıştır. Sadece izin günlerinde görüşülmüştür. Bazıları izin günlerinde de çalıştıkları için işverenlerinin tatile gittiği zamanlarda görüşülmüştür.

Araştırma sırasında araştırmacının Ermeni olmaması bir dezavantaj olsa da referans olan tanıdıkları vasıtasıyla bir güven ilişkisi kurulmuştur. Ayrıca ailesinin Bingöllü olması Muş ve Tunceli'den göçle gelmeleri, ailesinin Ermenilerle içiçe yaşaması ve Ermenilere ilişkin anlatılarla büyümesi onları rahatlatmıştır. Görüşülen Ermenistanlı kadınların nerdeyse tamamının kökleri Muş, Erzurum ve Van'dandı. Görüşme sırasında aynı toprağın insanı olmak ve anlatılarda da kültür benzerliğinin ortaya çıkması daha sıcak ilişkilerin kurulmasına yol açmıştır. Görüşmeler sırasında görüşmecilerden çoğu, araştırmacıyı isminden kaynaklı olarak ve sima olarak Ermenilere benzettiklerinden bahsetmişlerdir. Ermenistan'da Narine isminin kullanıldığından ve popüler olduğundan bahsetmişlerdir.

Sözlü tarih görüşmeleri sonrası yapılan deşifrasyonlarda kelimelerin bazen duyguları gösterme noktasındaki eksikliği, sessiz kaldıkları ve duygusallaştıkları anlarda deşifrasyon sırasında kayda yansıyan ses tonlamalarına dikkat edilerek cümlelerin sonunda parantez açarak duygusallaştıkları anlara dair deşifrasyon metninde notlar alınmıştır. Ayrıca Ermenistanlı kadınların Türkçe öğrenmelerine rağmen kullanacakları kelimeleri bulamadıklarında mimiklerle ifade ettikleri için deşifrasyon sırasında ifadelerini unutmamak için cümlenin sonunda mimiklerinden yola çıkarak ne demek istediklerine dair notlar alınmıştır. Sözlü tarih yaparken ses kaydıyla birlikte görsel iletişim araçlarının kullanılması görüşülen kişinin ifadesinin kaydedilmesi noktasında önemlidir. Özellikle göçmen kadınlara yapılan sözlü tarih çalışmalarında dilin noksan kaldığı noktada jest ve mimikler devreye girdiği için bu ifadelerin kayıt altına alınması elzemdir. Fakat genellikle göçmen kadınların içerisinde kayıtdışı olmalarının verdiği tedirginlikten kaynaklı olarak görüntülerinin kaydedilmesine izin vermemeleri ve etik kurallara bağlı kalınarak görüntü alınamadığı için deşifrasyon metninde dilin devreye girmediği anlardaki ifadeler not alınarak belirtilmelidir. Sözlü tarih, görüşülen kişi için olumlu ya da olumsuz anların yeniden yaşadığı bir hatırlama silsilesi olduğu için duyguların bu şekilde ifadesi görüşmenin ruhunu yansıtması açısından önemlidir. Çünkü sözlü tarih aynı zamanda görüşülen kişinin bellek ruhunun yansımasıdır.

Sözlü tarih, kadınların kimlik deneyimlerinin belleğiyle ilişkiliyken aynı zamanda kimliklerini deneyimledikleri mekanların belleğiyle de ilişkilidir. Tarihten

bu yana mekan belleğinin kadın bedenine çizilen sınırlarla ifadesi ve mahrem alanla özdeşleştirilmesi; evde yatılı çalışan Ermenistanlı kadınlar için özel alan-kamusal alan sınırının muğlaklaşmasıyla birlikte işverenlerinin mahremiyetlerini bilmelerini de beraberinde getirdiğinden kadınların anlatılarında bir sorun haline gelebilmektedir. Çünkü işverenleri olduğu için onları kötüleme tedirginliğiyle işverenleriyle ilişkilerinden daha çok olumlu bahsetme çabası söz konusudur. Bu çaba ise işçi-işveren ilişkilerindeki ezen-ezilen ilişkisini görmeyi engelleyen bir sürece neden olmaktadır. Bundan kaynaklı olarak kadınların sözlü tarih anlatıları daha farklı şekillenebilmektedir.

3.1.1. Sözlü Tarih ve Kesişimsellik: Kadınların Deneyimlerine Bakmak

Sözlü tarih; resmi tarihin yoksaydığı ve sessizleştirdiği insanların gündelik hayat deneyimlerinin dinlendiği, kayıt altına alındığı onların da tarihe tanıklık eden bir tarihsel özne olarak varlığının ortaya konduğu yani marjinalleştirilen insanların tarih sahnesine çıkarıldığı ve gündelik hayat deneyimlerini görünür kılmayı amaçlayan bir yöntemdir. Resmi tarihin batılı, beyaz, orta sınıf, erkek ve heteroseksüelliğin egemenliğinde yazıldığı bir dünyada sözlü tarih bu egemenliğe karşı direniş olarak geliştirilen alternatif bir tarih yazımıdır. Bu alternatif tarih yazımında; tarih sahnesinden dışlanan ve sessizleştirilen, bilgi kaynağı olarak görülmeyen kadınların deneyimlerinin de dinlenerek kayıt altına alınmasını sağlayarak kadın tarihi yazımında da önemli bir yöntem haline gelmiştir:

"Sözlü tarihin bize güç ilişkilerinin sınırında yaşayan ve çok azının hayatları kayıtlarla belgelendiği için sesleri gizli kalmış kişilerin tecrübelerine erişmemizi sağlamakta eşsiz bir gücü vardır. Bu gizli kalmış sesler en çok kadınların sesleridir ve bu nedenle kadın tarihini yaratmak için sözlü tarih çok temeldir. Fakat bunun yanı sıra, sendikada örgütlenmemiş işçiler, çok fakir olanlar, özürlüler, evsizler, göçmenler, dil ya da dinsel olarak azınlık gruplar ya da diğer marjinalleşmiş gruplar gibi birçokları vardır" (Thompson, 2006: 28).

Kadın tarihini yazarken de feminist perspektiften tarih yazımı gündeme gelmiştir. Çünkü kadınların kamusal alandan dışlanmalarıyla birlikte yurttaş olarak kabul edilmedikleri için kendi haklarını arayabilme imkanlarının olmayışı ve özel alanla özdeşleştirilmeleri tarihsel özne olmalarını engellemiştir. Feminist tarih yazımı bilginin iktidarı olarak kabul edilen erkek aklının ve egemenliğinin yarattığı resmi tarih yazımı ve bu tarih yazımının kadının ikincil konumu pekiştiren kayıtlarına ve belgelerine karşı kadınların kendi deneyimlerinin özgüllüğünü ortaya konduğu, eril iktidarın varlığının sorunsallaştırıldığı bir tarih yazımıyla birlikte feminist perspektifle yazılan kadın belleğinin gelecek nesillere aktarmak amaçlanır. Kadınların kendi tarihlerini yazmaları ve aktarmaları, kadınların kimlik mücadelesinde de yol gösterici olmasından kaynaklı olarak oldukça önemlidir. Ama Batı merkezci, orta sınıf ve beyaz kadınlar her ne kadar feminist olduklarını iddia etseler de kendi tarihlerini yazarken kadınlar arasında da bir iktidar mekanizması yaratarak Üçüncü Dünya kadınlarını marjinalleştirmişlerdir ve kadın tarihi yazımında aktif rol oynayan bu kadınlar etnosantrik bakış açısından kurtulamamışlardır. Çakır'ın ifadesiyle;

"Feminist teorinin batılı, beyaz, orta sınıf kadınların deneyimlerini birleştirmesi neticesinde ortaya çıkmış yaygın biçimi, bizim gibi Üçüncü Dünya olarak tanımlanan ülkelerde yaşayan kadınların deneyimini dışlamıştır (...) Feminist tarih anlayışı içinde de varlığını sürdüren ve feminist tarihi kısırlaştıran batı merkezli görüşü kırmak, Türkiye'de yaşayan bir kadın olarak üzerimize düşen bir sorumluluktur" (Çakır, 1996: 224-225).

Feminist tarih yazımının marjinalleştiren bakış açısına karşı bir eleştiri olarak 1990lı yıllarda feminist teorinin farklı kadınlık ve erkeklik deneyimlerinin göz ardı edilmesi noktasındaki evrensel kızkardeşlik iddiasına yönelik özeleştirisiyle ortaya çıkan "kesişimsellik" teorisi aynı zamanda feminist bir yöntem haline gelmiştir. Siyah feministlerin ortaya attığı bu teori, siyah kadınların çok katmanlı kimliklerinin keşişiminde deneyimledikleri eril iktidarı ve kendi deneyimlerinin özgüllüğünü

ortaya koymak adına kendi deneyimlerinin de tarih yazımında görünür kılınmasında önemli bir yöntemdir. Kesişimsellik perspektifiyle yapılan sözlü tarih çalışmalarıyla birlikte marjinalleştirilen kimliklerin, iktidarın baskı mekanizmalarını nasıl deneyimledikleri açığa çıkarılarak bu baskı karşısında nasıl mücadele ettikleri de görünür kılınmıştır. Bundan kaynaklı olarak çok katmanlı kimliklerinin kesişiminde yer alan Ermenistanlı kadınların kadınların deneyimlerini görünür kılmak için de sözlü tarih yöntemi ve kesişimsellik teorisinin harmanlanması oldukça önemlidir. 1990'lı yıllardan itibaren kadınlarla yapılan sözlü tarih projelerinde kadınların kesişen kimlik deneyimlerinin bu perspektiften bağımsız bir şekilde ele alınamayacağı anlaşılmıştır. Bu yüzden kesişimsellik bir yöntem olarak;

Dill'in belirttiği gibi, "(...) insan yaşamını ve marjinalleşmiş insanların deneyimleri ve mücadelelerinde kökleşmiş davranışları anlama yaklaşımıdır. Aynı zamanda, toplulukların ve bireylerin güçlendirilmesine yardımcı olabilecek teoriyi uygulamaya bağlayan önemli bir araçtır. Son olarak, insan deneyiminin çok boyutlu olmasının incelenmesinde ısrar eden teorik bir bakış açısıdır" (aktaran Collins, 2013: 2-3).

Sözlü tarih yöntemi ile kesişimsellik teorisinin harmanlanmasının ayrıc kadınları güçlendirici yanının olmasından kaynaklı olarak da birbirini tamamlayan bu yaklaşım ve yöntemin birleşerek daha güçlü bir yapı meydana getirmesi de ayrıca önemlidir. Marjinalleştirilen kadınların bilgi kaynağı olarak tarih yazımında görünür kılınması yani sözlü tarihin sessizleştirenlere ses vermesi ve bu sesle birlikte kendi tarihlerini yazmanın ve gelecek kuşaklara aktarmanın verdiği güçlendirici etkiyle birlikte resmi tarihin hegemonyasının yapıbozuma uğratılması Thompson'ın ifadesiyle tarihin daha demokratik bir hale gelmeye başladığını göstergesidir. (Thompson, 1999: 7) Tarihin demokratik bir şekilde yeniden inşasını beraberinde getiren bir süreçle birlikte feminist yöntemin kullanılması da kadınları güçlendirici bir etki yaratma noktasında önemlidir.

Thompson ayrıca sözlü tarihteki yeni bir gelişme olan "anı terapisi"nden de bahseder: "Anılarını hatırlamanın yaşlılar için değişen dünyada benlik duygularını canlı tutabilmenin bir yolu olabileceği, yaşlanma üzerinde çalışan uzmanlar arasında

giderek daha çok kabul görmektedir” (Thompson, 1999: 15). Anı terapisi, hatırlamanın iyileştirici yönünü anlatmak için kullanılan bir kavramdır. Sözlü tarih görüşmelerinde görüşülen kişinin çocukluğundan bu yana bütün deneyimlerinin film şeridi gibi gözünün önünden geçmesiyle birlikte o anları yeniden yaşaması ve anlatırken kendi deneyimlerini sorgulama sürecine girmesi ve tüm bu yaşanmışlığa rağmen ayakta kaldığının, tutunduğunun ne kadar güçlü olduğunu fark etmesi de bir tür anı terapisi. Ermenistanlı kadınlar yaşadıkları zorlukları anlatırken özellikle göç ettikleri ilk yıllarda yaşadıkları zorluklardan bahsederken tekrar o anları yaşama hissine kapılmalarından kaynaklı olarak duygusallaştıkları anlar oldu ve görüşmenin sonunda nasıl hissettiklerini sorduğumda bazıları anlatmanın rahatlatıcı olduğunu bahsettiler. Çünkü anlatırken aynı zamanda kendilerine de bir ayna tuttular ve göç etmenin yarattığı zorluklar karşısında nasıl ayakta durduklarını ve güçlü kaldıklarını anlattıklarını fark ettiler aslında. Bundan kaynaklı olarak anı terapisi, sözlü tarihin sağaltıcı aynasıdır.

3.2. Görüşülen Bilgisi:

Bu başlık adı altında görüşme yapılan 15 Ermenistanlı kadının profiline; yaşları, eğitim durumları, medeni durumları ve Ermenistan'ın neresinden geldiklerine bakılacaktır. Ayrıca yapılan görüşmelerden elde edilen veriler ışığında Türkiye'ye geliş sürecini anlayabilmek için göç nedenlerine, nasıl ağ kurduklarına ve hangi yoldan geldiklerine değinmenin yanı sıra Türkiye'ye geldikten sonra nasıl iş bulduklarına ve dil öğrendiklerine de değinilecektir.

3.2.1. Ermenistanlı Göçmen Kadınların Profili

Görüşülen kadınların göç deneyimlerini anlayabilmek için Ermenistanlı kadınların yaş, eğitim, medeni durumları, Ermenistan'ın neresinden geldikleri ve ne zaman geldiklerine bakmak önemlidir.

Göçmen kadınların yaş profiline baktığımızda; görüştüğüm 15 kadından 11'i orta yaşlıydı. Kadınların yaş aralığı ise 22-67 yaş arasındır. Yaş ortalaması ise 44'tür. Ermenistanlılar hakkında yapılan diğer bütün araştırmalarda olduğu gibi gelenlerin çoğu orta yaşlı ve aynı zamanda annedir.

Medeni durumlarına baktığımızda ise; Ermenistanlı kadınlardan ikisi boşanmış, biri boşanmak isteyip boşanamamış ve bu yüzden hala evliydi, birisi bekar, dördü de eşini kaybetmişti. Yedisi ise evliydi. Evli olanlardan ikisi Ermenistan'dan Türkiye'ye eşleriyle birlikte gelmişlerdi. Beşi ise Türkiye'de evlenmişti. Üçü Türkiye'deki Ermenistanlılarla evlenmiş, ikisi de Türkiyeli Ermenilerle evliydi. Bunun dışında görüştüğüm iki kadının kızları da Türkiyeli Alevilerle evlenmişlerdi.

Eğitim durumlarına baktığımızda ise; görüşülen kadınların beşi üniversite mezunu, ikisi lise mezunu, sekizi yüksekokul mezunuydu. Üniversite mezunu olanlardan birisi Ekonomi mezunu, üçü Konservatuar mezunu, birisi de Uluslararası İlişkiler mezunuydu. Meslek okulundan mezun olanların ise altısı hemşirelik, ikisi ise muhasebe mezunuydu. Görüştüğüm orta yaşlı kadınlardan 5'i de piyano çaldıklarından bahsetti. Çünkü Sovyetler Birliği'nde okula başladıkları zaman piyano dersleri aldıklarından ve kadınların daha çok piyano dersine gittiğini erkeklerin ise keman dersi aldıklarından bahsettiler. O dönemde diğer ESB ülkelerinde de piyano çalmanın moda olduğundan ve her evde bir piyano olduğundan bahsettiler. Kadınların neredeyse tamamı en az üç dil biliyordu: Ermenice, Rusça ve Türkçe. Rusça, Sovyetler Birliği döneminde bütün ESB ülkelerinde olduğu gibi Ermenistan'da da eğitim diliydi. O dönemde yaşamış bütün ESB ülkelerindeki insanlar Rusça bilmektedirler. Bunun yanı sıra Ermenistanlı kadınlar arasında Lehçe, Ukraynaca, İngilizce, Bulgarca bilenler ile işverenleri Rum olan ve çalıştığı yerde Rumca öğrenip unutan birisi de vardı. Görüşülen kadınlardan neredeyse tamamı

Ermenistan'dayken kendi mesleklerini yaptıklarından bahsettiler. Görüştüğüm kadınlardan sadece dördü genç yaşta göç etmek zorunda kaldıkları için ve çalışmaya gittikleri başka ülkelerde de düşük nitelikli işlerde çalıştıkları için kendi mesleklerini yapamadıklarından bahsettiler.

Ermenistan'dan geldikleri yerlere baktığımızda; 10'u Yerevan'dan 3'ü Vanadzor'dan 2'si Gümrü'den biri Artasat'tan gelmişti. Bu şehirler Ermenistan'ın en önemli şehirleriydi. Gümrü ve Vanadzor 1988 Spitak Depremi'nden en çok etkilenen şehirlerdi. Bu şehirlerden gelen kadınların 3'ü eşlerini kaybetmişti. 2'si depremden dolayı eşini kaybetmişti.

Türkiye'ye ilk ne zaman geldiklerine baktığımızda ise 15 kadından dördü ilk gelenlerdendi. Yani 1990'lı yıllarda gelenlerdi. Birisi 1994, birisi 1995, ikisi de 1998 yılında gelmişlerdi. İlk gelenlerden üçü bavul tüccarlarıydı. Gelenlerden biri sadece Trabzon'a mal alıp satmak için gelen mekik tüccarlardandı. Yani kalıcı olarak gelmemişti. İlk olarak Polonya'ya göç etmiş ondan sonra 2007 yılında Türkiye'ye kalıcı olarak gelmişti. Bavul tüccarlarında ikisi de Bulgaristan'a ve Rusya'ya mal almak için gitmişti. Geriye kalan 11 kişi ise 2000-2014 yılları arasında gelmişlerdi. Bu dönemde gelenlerden biri de önce Bulgaristan'a çalışmak amacıyla göç etmiş sonra Türkiye'ye gelmiştir. Türkiye'den önce Bulgaristan'a gidenler orada Ermeni cemaatinin varlığından bahsettiler. Bunun yanı sıra görüşülen kadınlardan dördü Türkiye'den önce Rusya'ya çalışmak için gitmişlerdi.

3.2.2. Ermenistanlı Göçmen Kadınların Türkiye'ye Geliş Süreci

Bu başlık adı altında Ermenistanlı kadınların Türkiye'ye göç nedenleri, göç kararını nasıl aldıkları ve göç kararı almalarında etkili olan faktörlere değinerek ardından Türkiye'ye nasıl geldikleri yani nasıl ağ kurdukları, nasıl yolculuk ettiklerini, nasıl dil öğrendikleri ve nasıl iş buldukları sorularına verdikleri yanıtlardan bahsedilecektir.

3.2.2.1. Göç Nedenleri

Ermenistanlı kadınlara Türkiye'ye neden geldiniz? sorusu sorulduğunda kadınların çoğu ilk olarak "çalışmak" için geldiklerini ileri sürmüşlerdir. Geliş hikayelerini ise Ermenistan'dayken belleklerinde yer eden siyasi, ekonomik ve sosyokültürel olaylarla destekleyerek anlatmışlardır. Özellikle SSCB dağıldıktan sonra Ermenistan'da yaşanan olaylar göç hafızalarını şekillendirmiştir. Bunun yanı sıra Ermenistan'daki güncel olaylardan biri olan hükümet değişikliği de kadınların anlatılarını şekillendirmiş ve Ermenistan siyasetine dair izlenimlerini aktarmışlardır. Ermenistanlı kadınların Türkiye'ye göç nedeni sadece çıkış ülkesinde hayatlarını olumsuz etkileyen gelişmeler değildir aynı zamanda neden varış ülkesi olarak Türkiye'yi seçtikleridir. Neden Türkiye? başlıklı kısımda neden başka bir ülke değil de Türkiye'ye geldiklerine ilişkin anlatılara yer verilecektir. Bu soruyu sormamın bir sebebi de iki ülke arasındaki sorunlardan kaynaklıydı. Ama Türkiye'ye ilişkin algıları kısmına daha çok göç kararı kısmında değinilmiştir çünkü Türkiye'ye göç kararı alırken ailelerinin verdiği tepkilerde bu algı açığa çıkmıştı. Görüştüğüm kadınların çoğu çalışmak için gelse de çalışmak için gelmeyenler de vardı. Başka nedenlerle gelenler başlığı adı altında çalışmak için gelmeyen kadınların neden geldiğine ilişkin anlatılara yer verilecektir.

3.2.2.1.1. Çalışmak: *Ermenistan'da Yaşanan Siyasi, Ekonomik ve Sosyokültürel Durumların Etkisi*

Ermenistanlı kadınların göç nedenlerine baktığımızda; 15 kadından 11'i Türkiye'ye çalışmak için geldiklerini ileri sürmüşlerdir. Çalışmak için gelmelerine sebep olan ise Ermenistan'da yaşanan siyasi, ekonomik ve sosyokültürel durumlarıdır. Ermenistan'da yaşananlar kadınların göç kararı almalarına neden olmuştur. İlk olarak hayatlarını en olumsuz etkileyen ve göç hafızalarını şekillendiren ülkenin siyasi ve

ekonomik durumuydu. En çok etkilendikleri ve hafızalarında yer eden tarihi olaylar ise 1991 SSCB'nin dağılması, 1988 Spitak Depremi, 1988-1994 Karabağ Savaşı'ydı:

"Başlıyor Karabagh Savaşı için sonra deprem boyle her şey bozuluyo bugüne kadar. 95'in ne elektirik var ne sıcak su var ne kalorifer var çok kotu Ermenistan boyle. Savaş zaman ben gidiyorum Avrupa Polonya orda ticaret başladım 12 sene sonra burdan Türkiye." (Kınar, 64)

"Depremden sonra Azerbaycanla savaş başladı. Hem Sovyet ayrılmış fabrikalar kapanmış. İşsiz kaldık. Çok zor durumlar geçirdik. Elektirik yok para yok. Dort sene biz elektriksiz kaldık, çocuğum yeni dunyaya geldi, ev soğuk ekmek parça parça var. Tek ekmek sade ekmek hic bişey yok savaşın zamanı, biz zor gyunler yaşadık." (Gohar,60)

Ermenistan tarihinde yaşanan bu üç önemli olay ülkenin ekonomisini olumsuz etkileyerek Ermenistanlı kadınların göç etmelerine sebep olmuştu. Bu olaylar sonucunda ülkede fabrikalar kapanmış, işsizlik artmış ve hanelerin ekonomileri de olumsuz etkilenmişti. Gohar'ın anlatısında da hanelerin ekonomisinin olumsuz etkilenmesi sonucunda yaşanan yoksulluğu görürüz. O dönemler çalışan kadınlar ya maaşlarını alamamıştı ya da çok düşük ücretlere çalışmışlardı ya da hem kendileri hem de eşleri iş bulamamışlardı ve bu durum Ermenistan'da tutunmayı daha da zorlaştırmıştı. Sarin'in deneyiminde yaşadığı ekonomik zorluğu, Sovyet döneminde yaşadığı iyi hayata değinerek anlatır:

"En son ay 30 dolar alıyordum. Ekmek parası bulamıyorduk. Ev eşyalarını sattım. Sovyet zamanı maaşlarımızı alıyorduk, hiçbirşey eksik değildi." (Sarin, 59)

Garine'nin deneyiminde ise çocuklarına bakabilmek için modern kölelik şartlarında çift işte birden çalıştığından fakat maaşını alamadığından bahsetmiştir:

"Ermenistan'da 24 saat çalışıyordum. Geceleri fırında çalışıyordum. Gunduz okulda çalışıyordum, dersler verdim meditin dersleri. Para yoktu ancak ben yetişıyordum bi yemek parası çocuklar sadece onlara, sadece karınlar doyuruyordum o kadar kazanıyordum. Sonra maaşları vermediler." (Garine, 49)

Kadınların anlatılarına yansıyan sadece bu üç olay değildi. Ekonominin kötüleşmesiyle birlikte Ermenistan'daki hükümetin yolsuzluğa bulaşması, ülkedeki karaborsa ve mafyalaşmanın da kadınların göç etmelerinde önemli bir etkendi. Ve Ermenistanlı kadınların anlatılarına bu durumun yansması da Ermenistan'da yaşanan güncel bir gelişmenin geçmişı hatırlatıcı bir işlev görmesinden kaynaklıydı çünkü 2018'deki Kadife Devrimle birlikte Paşinyan Hükümeti'nin iktidara gelmesinden bahsettiklerinde; göç ettikleri dönemde iktidarda bulunan hükümete ilişkin düşüncelerinden yola çıkarak anlattılar. Görüştüğüm kadınlardan neredeyse tamamı Ermenistan siyasetini takip ettiklerinden bahsederek yeni gelen hükümete ilişkin düşüncelerini dile getirdiler. Özellikle eski hükümetin bulaştığı yolsuzlukların ve ekonomik durumu kar elde etmek için güç kullanarak avantaja çevirmeye çalışanların, ülkeyi daha da çıkmaza sürükleyip insanların göç etmelerine neden olduğundan bahsettiler:

"Politik işler kötü duruma getirdiler bizi o yuzden kaçılar herkes memleketten ya Rusya'ya ya Amerika ya Türkiye." (Gohar, 60)

"İlk cumhurbaşkanı zamanında Levon Ter Petrosyan vardı. Levon bütün fabrikaları keserek yoldu ve sattı. İran'a sattı. Bi tane fabrika bile kalmamış, sadece duvarları sadece taşları var. İçindeki bütün makinalar, şeyler hepsini sattı. Hiçbişey kalmamış sadece çalışıyor okul, hastaneler, başka hiçbişey yoktu. O da okıycan ne yapıcan doktor mu olucan, o mu olucan doluydu dolu. Çocuklar artık ne okucanı bilmiyordu. Tamam okucam ne yapcam, fabrika yok gidcem orda bi iş başlıcam hiç bişey yok ne yapcak. Kendi işin kurmaya izin vermiyolar, sen kimsin ki kendi işin kuruyorsun el koyuyolar bitti, batırıyorlar, ne yapcak çocuklar. Konuşma yapmıyorsun konuşuyorsun tık. Hiçbişey hiçbişey izin vermediler o yuzden en guzel zamanları en guzel gerçekten Sovyet zamanlarde okuyan çocuklar Ermenistan'ı terk ettiler." (Garine , 49)

Yaşanan deprem ve ekonominin kötüleşmesiyle birlikte Ermenistan'da aileler de olumsuz etkilenmişti. Bu olumsuz etkilerden biri de ailelerin dağılmasıydı. Ailelerin dağılması kadınların göçünü tetikleyici önemli nedenlerden biriydi. "Sistemin çöküşüyle kökleşen sosyo-ekonomik bunalım ortamında birçok kadının aile içi şiddet mağduru olmaları, göç kararları almalarına ve yeni fırsatlar için arayış içinde olmalarına zemin hazırlayan önemli itici faktörlerdendir" (Kalfa, 2008: 68). Bu durum ailelerin dağılmasını tetikleyici neden olsa da bunun altında yatan bir başka nedense yapılan görücü usulü evliliklerdi. Görüştüğüm kadınlardan orta yaş ve üstü olanlara nasıl evlendiklerini sorduğumda babalarının onlar yerine eşlerini seçip evlendirdiklerinden ve kendi hayatlarına dair kendilerinin karar veremediklerinden bahsettiler. Bazıları eşlerini tanıdıktan sonra sevdiğinden bahsetti ama boşanmış olan ve boşanamayıp eşlerinden ayrılan kadınlar ise eşlerini sevemediklerinden ve mutsuz evlilikleri olduğundan bahsettiler. Ermenistan'da yaşanan ekonomik ve siyasi süreçler bu mutsuz evliliklerde yaşanan sıkıntıların patlak vermesine ve boşanmalarına sebep olmuştu. Ailelerin dağılmaya başlaması, Ermenistan'daki boşanma oranlarının artışında da gözlemlenmişti. Görüştüğüm kadınların üçü eşlerinden boşanmıştı. İşsiz kalan bazı erkekler Rusya'ya iş bulmak için gitmiş ve orada tanıştıkları Rus kadınlarla evlenerek Ermenistan'a dönmemişlerdi. Görüştüğüm kadınlardan orta yaş ve üstü olanların ikisi eşleri tarafından aldatılmıştı. Bu yüzden boşandıklarını ileri sürdüler:

"20 yıldan sonra işte kocam Rusya'ya gitti. Orda da Rusya'ya giden adamlar kesin birisini buluyolar. Birisinde evlenmişti orda. İşte 20 sene de orada kaldı Rusya'da Sibirya'da. Orda da öldü kaldı orda. Yani onu gormedim yani." (Emma, 61)

"Benim eşim çok iyi bir meslek vardı ama iş yoktu napsın. O da başkaları gibi yani düşünmüyordu Rusya'ya gidicem çalışıcam ya da bi yere gidicem çalışıcam. Sonra birini buldu. " (Garine, 49)

Görüştüğüm iki kadın eşlerinden ayrılmış fakat boşanamamışlardı. Kınar, eşi hayatıyken Türkiye'ye gelmiştir. Eşiyle ilişkisini ise farklı kültürden gelmelerinden

kaynaklı olarak iyi olmadığını, eşinden şiddet gördüğünü ve eşi ölene kadar iletişim kurmadığını ileri sürmüştür. Bundan kaynaklı olarak da Polonya'ya göç kararı aldığından bahsetmiştir:

"Çok kotu karakter var sevmiyorum hiçin benim kocayı ben, çünkü o bana çok kotu davranıyor çok kotu. Bazen bazen vurdu, çok kotu kifur ediyo. Her şeyden memnun değil bilmiyom hiçbi iyi şey gormedim. Hem kotü davranıyor hem para yok hem çocuklayın bilmem nasıl ne yapıyım gidiyorum Polonya, hem orda çok iyi yaşıyorum çok iyi." (Kınar, 64)

Anna ise eşinden boşanmak istediğinden ama eşinin boşanmadığından ve bu yüzden eşiyle yıllarca görüşmediğinden bahsetti. Eşinin işsiz olduğundan çalışmadığından ve içki içtiğinden bahsederek boşanamadığı için de göçü bir kaçış yolu olarak görmüştür:

"Ayrıldık. O boşanmak istemedi. Ondan kaçtım geldim. Çalışmadığı, içki içtiği için geldim. O bana orada da bir şey yapmazdı. Çalışmaya geldim yani." (Anna, 50)

Sadece Anna'nın deneyimin de değil Garine'nin deneyiminde de eşinin çalışmadığından ve bu yüzden sadece kendisinin çalışmak zorunda kalmasından kaynaklı olarak da boşandığından da bahsetmiştir. Yani boşanma sebeplerinden biri de eşlerinin çalışmayarak ailenin bütün yükünü kadınların omuzlarına yüklemeleridir. Ayrıca gelen orta yaş ve üstü kadınların çoğunun göç etmelerinde etkili olan "annelik" kimliğidir:

"Ermenistan durum yok mecbur çocuklara bakmak lazım ben öyle birisin değilim mesela çocuk peynir ekmek yesin tamamdır. Böyle düşünmem çocuk için her şeyi yapar insan ben onlar için geldim yani aile ne diyecekti." (Anna, 50)

Bunun yanı sıra Ermenistan'daki Spitak Depremi de aileleri olumsuz etkilemişti çünkü görüştüğüm kadınlardan ikisi eşlerini depremde dolayı kaybetmişlerdi ve ailelerinin yükünü tek başlarına omuzlamak zorunda kalarak Ermenistan'da da iş olmadığı için göç kararı almışlardı:

"Ermenistane çok kötü, benim kocam Ermenistan 1988'de depremin ölmüş. Ondan sonra bizi toprakner yaptı." ⁴⁰(Yeva,61)

Görüşülen Ermenistanlı kadınların çoğu ülkelerinde yaşanan siyasi, ekonomik ve sosyokültürel durumların etkisiyle ailelerinin yükünü tek başlarına sırtlamak zorunda kalarak Türkiye'ye çalışmak amacıyla gelen kadınlardı. Göç kararı almalarında toplumsal cinsiyet faktörü etkiliydi. Ayrıca göç nedenlerini anlatırken Ermenistan'da yaşanan büyük depremi ve yaşadıkları ekonomik zorlukları tekrar hatırladıklarında oldukça duygusallaşmışlardı. Özellikle Spitak Depremi Ermenistan'ın toplumsal hafızasında yer eden önemli bir olay olmakla birlikte toplumsal bir travmaya neden olmuştu. Bu travmanın etkisi Ermenistanlı kadınların üzerinde hala devam etmekteydi.

3.2.2.1.2. Neden Türkiye?

Kadınların anlatılarına baktığımızda neden Türkiye sorusuna verilen cevaplarda kadınların yarısı Türkiye'de Ermenistanlı tanıdığının, akrabasının ya da annesinin olduğundan ve ona iş bulacağı vaadiyle Türkiye'ye geldiğinden bahsetti. Bunun yanı sıra iş derken aslında ilk çalıştıkları işler, ev ve bakım işleriydi. Neden daha çok kadınlar geliyor sorusunu sorduğumda; çünkü erkeklere iş yok kadınlara iş var diyenlerle erkeklerin tembel olduğu kadınların ise çalışkan olduğunu ileri sürenler de oldu. Aslında gelmelerindeki en önemli sebep Türkiye'de kadın emeğinin yoğun olduğu işleri bulabilme imkanlarının olmasıydı. Ayrıca tanıdık ve akrabalarının

⁴⁰ Toprağa verdik demek istemiştir.

olması da göç kararında etkiliydi. Bu durum Ermenistan'dan ilk gelen göçmenlerin, göçü teşvik edici bir rol oynadıklarının ve Türkiye'de ağ kurmanın kolaylaştırdıklarının göstergesidir:

"Ermenistan'dan bir tanıdık var bana dedi: Telefonda gel ben senin için iş bulcam, oyle geldim." (Kınar, 64)

Tanıdıklarının olmasının yanı sıra Türkiye'ye gelme sebebi olarak Türkiye'ye geliş masraflarının ucuz olmasından yani hem ulaşımın ucuzluğundan hem de vize almanın kolaylığından bahsettiler. Bunun yanı sıra Gohar, Türkiye'ye çalışmaya gelen Ermenistanlıların olumlu anlatılarının verdiği güvenle geldiğinden de bahsetmiştir:

"Hem Türkiye'ye gelmek biraz daha kolay hem tanıdık vardır hem otobüs parası biraz ucuzdur hem de çok güzel şeyler konuşuyorlar iyi davranıyoruz bize böyle şeyler o yüzden yani ben guvendim ve geldim." (Gohar, 60)

Ayrıca Türkiye'nin coğrafi olarak yakın olması da Türkiye'ye gelme sebeplerindendi. Anna, çocuklarını Ermenistan'da bıraktığı için bir sorun yaşamaları durumunda Türkiye'nin yakın olmasından kaynaklı olarak Ermenistan'a gidip gelmenin kolaylığından bahsetti:

"Neden Türkiye soyliyim. Benim çocuklar o zaman küçükler. Türkiye en yakın tamam en yakın. Mesela ben düşünüyorum çocuklar. Çünkü ben bıraktım benim çocuklar, annema geldim. O zaman çocuklar küçükler şimdi buyumuşlar. Türkiye yakın sorun çıktıkça Türkiyeden gidip gelmek daha kolay ondan Türkiye." (Anna, 51)

Türkiye'den önce başka ülkelere göç edenler de vardı. Polonya'ya çalışmaya giden Kınar, Polonya ekonomisinin kötüye gitmesinden kaynaklı olarak Türkiye'ye çalışmaya gelmişti:

"Polonya'da artık ticaret böyle kötü oluyor ben de düşünüyorum burda tekstil çok büyük yer ikinci yer birinci China ikinci Türkiye öyle düşünüyorum. İş çok var geldim." (Kınar, 64)

Rusya'ya çalışmaya gidip Türkiye'ye dönenler ise farklı sebeplerle Rusya'daki hayata adapte olamadıklarından bahsettiler. Nare ve Garine, Rusya'daki kadınları ahlaki açıdan eleştirerek Rusya'da kalmak istememelerini "namus algısı"yla ifade ettiler. Ayrıca Garine, Nare'den farklı olarak Türkiye'yi tercih etmesinin bir sebebinin de kültür benzerliği olduğunu ileri sürmüştür:

"Teyzem çağırdı Rusya'ya gittim. 3 sene orada kaldım. Rusya'da kızlar kız gibi değiller. Rahat edemedim. Ruslarla yaşamak istemedim." (Nare, 22)

"Onların adetler bizden başka biz neden burda sıcaklık hissediyoruz çok adetler var aynı bişeyler var insanların sıcaklığı, insanların davranışları. Ruslar oyle değil. Ruslar için namus olmak ne demek bilmiyorlar. Rus için para olsun yemek olsun o kadar."(Garine,49)

"Rusya'da iki yıl yaşadım. Çok sert insanlar ben sevmiyorum Rusya'yı." (Sarin,60)

Rusya'dan Türkiye'ye göç eden kadınlardan Anahit ise Nare ve Garine'den farklı olarak ailece Rusya'ya göç etmişlerdi. Türkiye'yi tercih etme sebebi ise Rusya'nın işgücü piyasasının niteliğinden kaynaklı olarak kadınlara yönelik iş imkanının azlığı ve aynı zamanda ailece kazandıkları parayla geçinememeleridir. Buna benzer olarak Türkiye'ye neden daha çok kadınlar geliyor sorusunu sorduğumda da erkeklere yönelik işlerin az olduğundan ve bu yüzden erkeklerin daha çok Rusya'ya gittiğinden bahsetmişlerdi. Anahit'in Türkiye'yi tercih etme sebebi ise hem Rusya'da ekonomik olarak geçinememeleri hem de Türkiye'deki işgücü piyasasından kaynaklı olarak kadınların ev ve bakım hizmetlerinde iş bulabilme imkanının olmasıydı:

"Başka bir yerde Türkiyeden aldığımız mesela Rusyade ne kadar aldırıydık az oluyodu mesla Rusyada burdaki gibi iş yoktu. Mesela Rusya'da gidip temizlik yapsan mesela 100 lira alırsan Rusyada o yoktu. Burdaki mesla 600-700 dolarlık maaşa orda yoktu, var orda hep erkeklere var. Ya inşaatta çalışan ayakkabi da çalışan şu an orda bayanlara çok az iş var yani İstanbul gibi değil. Mesla İstanbul gibi temizliğe felan işe zor gidilir onun için buraya geldik buraya şey yaptık kısmet oldu diyebilirim." (Anahit, 34)

Anahit, Rusya'da kadınlara yönelik işlerin azlığından bahsederken Emma da benzer şekilde Türkiye'yi tercih etme nedeninin Türkiye'nin işgücü piyasasında kadınların iş bulabilme ihtimalinin daha yüksek olduğunu ileri sürmüştür. İşgücü piyasasında ev işçilerine artan talep göçü tetikleyici nedenlerden biridir:

"Ya işte o zaman dediler ki şimdi yani bayanlar var evde çalışıyorlar, ev işlerine bakıyorlar. Ben de dedim şimdi gidecem bi ev işi bakacam." (Emma, 61)

Bulgaristan'a göç eden aile ise orada akrabalarının olduğundan ve bir Ermeni cemaatinin varlığından bahsederek çalışıp para topladıktan sonra Ermenistan'a dönerken Türkiye üzerinden geldikleri için Otogar'da pasaportlarının ve paraları çalındığından bahsettiler. Bu yüzden dönebilmek için hem çalışmak zorunda kalmışlardır hem de pasaportları almaları için beklemek zorunda kalmışlardır. Türkiye'de kalmalarına sebep olan durum ise iki ülke arasında diplomatik ilişkinin olmamasından kaynaklı olarak yeniden pasaport alabilmek için başvuracakları bir kurumun olmayışıdır:

"Bulgaristan'dan geliyorus burdan Ermenistan'a gitceksin dyuz yol yok Ermenistan'a. Biz Bulgaristan, Turkiye, Ermenistan. Biz geldik buraya burda mamayın (anne) ve erkek kardeşin pasaportları, paramız çalındı otogarda. Ve kaldık burda. Sonra sen Ermenisin burda ne senin konsolosluğun var hiç bişeyin yok kalıyorsun burda paran yok pulun yok." (Hasmik, 41)

Neden Türkiye sorusunu sorduğumda aslında merak ettiğim toplumsal hafızalarının yarattığı korkudan kaynaklı olarak Türkiye'ye gelme gücünü nasıl bulduklarıydı. Çünkü iki ülke arasında sınır kapalı olduğundan ve diplomatik ilişki olmadığı için tarihten bu yana iki halk arasında karşılıklı olarak oluşan düşman algısından kaynaklı olarak bir temassızlık söz konusuydu. Araştırma sırasında aileleriyle ilgili soru sorulduğunda "benim koklerim burada" dediler ve kendilerinin köklerinin Anadolu'da olduğunu ileri sürdüler. Görüştüğim kadınlardan sadece ikisi köklerinin Türkiye'de olmadığını ileri sürdü. Özdoğan ve Kılıçdağı'nın ifadesiyle "bu insanları bir anlamda “geri dönen eski hemşehriler” olarak da görmek gerekir" (Özdoğan vd., 2012 :132). "Geri dönen hemşeriler" olmaları araştırma sırasında benim için bir soruya dönüştü. Köklerin burada bu size ne hissettiriyor diye sorulduğunda alınan cevaplar onlar için acı bir hafızayı çağrıştırıyordu ama bir yandan da onlara aktarılan hafızadan kaynaklı olarak kadınların anlatılarına yansıyan bir özlem vardı ve aynı zamanda duygusallaştıkları anlardı. Bu yüzden Türkiye, onlar için kökleriyle kurdukları duygusal bağı canlandıran toplumsal hafızalarının en önemli parçasıdır:

Türkiye her ne kadar politika olarak Ermeniler için uzak bir ülkeyse, politik olarak tarihsel reflekslerle düşman ülke algısındaki bir alansa da kültürel olarak çok yakın oldukları bir yer. Bugün Ermenistan nüfusunun önemli bir kısmı Türkiye'den göç etmiş insanlar oluşturuyor. Çoğunlukla 1915 sonrası özellikle Doğu'daki vilayetlerden Ermenistan'a giden çok ciddi bir nüfus var. Oysa onlar hep kendilerini Türkiyeli gibi değerlendiriyorlar. (Agos Gazetesi, Görüşmecisi-1)

Köklerinin burada olması aslında onların Türkiye'ye gelmelerini etkileyen durumlardan biriydi. Görüşme sırasında dedelerinin yaşadıkları toprakları ziyaret ettiklerini de anlattılar. Anna "memleketime geri döndüm" ifadesini kullandı. Türkiye'ye ilişkin anlatılarında kullandıkları kelimeler "toprak, memleket, aile, kökler" gibi hala bağ kurduklarını hissettiren kelimelerdi. Gohar'a “Türkiye'de Ermeniler yaşıyor diye mi buraya geldin?” sorusunu sorduğumda bana verdiği cevap kendisine dedelerinin aktardığı hafızanın etkisiyle Türkiye'ye yönelik duyduğu

özlemin ve kadınların Türkiye'ye gelmesinde bu durumun etkili olduğunu ileri sürmüştür:

"Heme bak nasıl ben düşünüyorum diyorum ki benim babam topraklar yani kan çekiyor yani bişey o var. En çok bayanlar kim geliyor herkesin baba dede ya anneanne ya babaanne burda yaşad. Onun için yani bi akraba olarak gibi geldiler." (Gohar, 60)

Kısaca Ermenistanlı kadınların Türkiye'yi tercih etme sebeplerine baktığımızda; Türkiye'nin coğrafi olarak yakın olmasından kaynaklı olarak ulaşımın ucuzluğu, sınırda vize almanın kolaylığı, Türkiye'nin işgücü piyasasında kadınların iş bulabilme imkanının olmasıdır. Bunun yanı sıra Türkiye'de köklerinin olması ve kültürel benzerlikler de bir diğer çekici faktör olarak görülebilir. Diğerlerinden farklı olarak iki ülke arasında diplomatik ilişki olmadığı için konsolosluklarının olmaması da Hasmik'in deneyiminde olduğu gibi Türkiye'de kalmasına neden olan istisnai bir durumdur.

3.2.2.1.3. Farklı Nedenlerle Gelenler

Görüşülen kadınlardan Ermenistan'ın ekonomik ve siyasi durumundan bağımsız nedenlerle gelenler de vardı. Konservatuar mezunu olan Lena ve Yeraz Türkiye'ye konser vermek için gelmişlerdi ve Ermeni tanıdıkları vasıtasıyla eşleriyle tanışıp evlendikten sonra Türkiye'de kalmışlardı. Yeraz iş için geldiğinden eşiyile tanışıp evlendikten sonra Türkiye'de kaldığından bahsetmiştir:

"İş için geldim. İstanbul'a konsere geldim." (Yeraz,33)

Lena da benzer şekilde iş için gelmiştir ve eşiyile tanıştıktan sonra evlenerek kalmıştır ve bu yüzden kendi gelişini "tesadüf" olarak nitelendirmiştir:

"Çok tesaduf buraya geldim. Konserlere geldim uç guyn 50 kişi kalktık geldik buraya. 8 sene once. Ben solisttim." (Lena, 49)

Bunun yanı sıra Türkiye'ye Ermenistan'da yaşadıkları zorluklardan kaynaklı olarak değil tercihen gelenler de vardı. Nune de Türkiye'ye öğrenci olarak gelip öğrenimini tamamladıktan sonra Türkiye'de iş bularak kalmaya devam etmiştir. Farklı nedenlerle gelen kadınların deneyiminin çalışmaya dahil edilmesinin sebebi ise yapılan çalışmalara konu olan Ermenistanlı kadınların daha çok çalışmak için gelen kadınlar olması ve bu yüzden farklı nedenlerle gelen kadınların deneyimlerini dinlemek önemliydi.

3.2.2.2. Göç Kararı

Türkiye'ye gelen Ermenistanlı kadınların çoğu, göç kararını kendilerinin aldıklarını ileri sürdüler. Ermenistanlı kadınlar, kendi karar veren ve göçü başlatıcı role sahip olan erkeklerin bu rollerini yapıbozuma uğratan göç sürecine aktif olarak katılan kadınlardı. Çünkü çalışmak için gelen kadınların neredeyse hepsi göç kararını kendileri vermişlerdi. Hatta eşiyle birlikte gelen kadınlardan biri olan Lusin'in deneyiminde olduğu gibi eşinin istememesine rağmen göç kararını alan yine kendisiydi:

"Bir gyun benim arkadaş geldi, dedi ki Lusin Türkiye'ye geliyorsunuz? Boyle baktım bılmıyorum ki. Geldi eve Agop, biliyorsunuz ben Türkiye'ye gidicem. Beni diyor ki delirdin mi? Nerden çıktı? Agop! Maria gidiyor, ben de gidicem. Hayır gitmicez. Gidicem. Sabah dorte kalktım. Taksi geldi Agop baberber daksi oturduk, Leninakan (Gümrü) gittik cunku otobusler ordan geliyor." (Lusin, 67)

Lusin'in deneyimi sadece eşini kaybeden, eşinden ayrılan ya da boşanan kadınların göç kararı almadıklarını eşiyle birlikte gelen kadınların da göç kararı

aldığını gösterir. Lusinle görüşme yaptığım sırada da eşinin bu tarz görüşmeleri sevmediğini ama kendisi için bu durumun engel olmadığını belirterek anlatmaya devam etmiştir. Ermenistan'da SSCB dağıldıktan sonra kadınların depresyon ve savaş nedeniyle eşini kaybetmeleri ve eşlerinin göç ettikleri yerlerde başka kadınlarla evlenerek geri dönmeleri sonucunda kadınların başı çektiği ailelerin ortaya çıkmasına neden olmuştu. Göç kararını almalarında ailelerin dağılması önemli rol oynamıştır ve "toplumsal cinsiyet" etkili bir faktör olmuştur. Toplumsal cinsiyetin etkili bir faktör olması sadece ailelerin dağılmasından kaynaklı değildir. Çalışmaya gelen kadınlardan şu an orta yaş ve üstü olanlar, 10-20 yıl önce Türkiye'ye gelmişlerdi ve Ermenistan'da çocuklarını akrabalarına ya da annelerine bırakıp gelmişlerdi. Bu yüzden kadınlar göç kararı aldıklarında çocuklarını yanlarına almak için çalıştıklarından da bahsettiler. Göç kararı aldıkları anı anlatırken oldukça duygusallaşmışlardı. Çünkü onlar için göç kararı almak çocuklarını bırakıp gitmekle eşdeğerdi. Kendileri için en zor anlardan birinin bu olduğunu ileri sürdüler. Göçmen bir anne olmanın zorluklarından biri olan çocuklarını bırakıp gitmek zorunda kalmak bu yaş aralığındaki bütün kadınlarda ortaktı. Bunun yanı sıra göç kararı almalarında etkili olan bir faktör de kendi çocuklarının evlenip başka ülkelere göç etmeleri idi. Orta yaş ve üstü olan kadınların çocukları da ya Türkiye'ye gelmişti ya da farklı yerlere göç etmişti. Garine'nin deneyiminde olduğu gibi göç kararı almasında boşanması ve kızının evlenip Avrupa'ya göç etmesi etkili olmuştu. Garine'nin yanı sıra Emma ve Kınar'ın çocuklarından biri de Rusya ve Polonya'ya göç edip aile kurmuşlardı. Gohar'ın göç kararı almasında ise Ermenistan'daki aile bireyleri hayatta olmadığı için ülkesine geri döndüğünde bir ailesinin olmamasından kaynaklıdır. Ayrıca tıpkı Sarin gibi "eşi hayatta olsaydı Türkiye'ye gelmeyeceğini" belirterek aslında eşinin kaybetmesinin göç kararında etkili olduğunu da ileri sürmüştür:

"Ben Türkiye'ye geldiğimde eşim vefat etmişti. O olsaydı benim burada ne işim vardı." (Sarin, 59)

Anneleri ve akrabaları Türkiye'ye göç etmiş olan Nare ve Anahit'in deneyiminde de annelerinin göç kararı almaları ve onları takiben annelerini yalnız

bırakmamak için gelmişlerdir. Emma ve Kınar da Türkiye'de iş bulup bir düzen kurduktan sonra kızlarını getirmişlerdir. Yani göç kararı almalarında aile birleşmeleri de etkilidir. Çalışmak için gelen kadınlardan sadece Arev, eşinin kararıyla göç sürecine dahil olmuştur. Diğer ikisi ise Türkiye'ye geldikten sonra eşleriyle tanışarak evlilik kararı almışlardı. Evlilik, göç kararlarında etkili olmuştur.

Türkiye'ye göç etme kararına ilişkin ailelerinin ne düşündüğünü sorduğumda ise ailelerinin tutumları genellikle benzerdi. Bu tutum benzerliğinin sebebi ise 1915'te yaşanan travmalardan kaynaklı olarak aktarılan toplumsal hafızanın etkisiyle ailelerinin Türkiye'ye gitmelerine karşı çıkmalarıydı. Bu yüzden Sarin ve Garine başka bir ülkeye gittiklerini söyleyerek Türkiye'ye gittiklerini ailelerinden saklamışlardı. Görüştüğüm kadınlardan bazıları Türkiye'ye gelmeden önce korktuklarından bahsettiler:

"Bizimkiler korkuttu. Aileme yalan söyledim. Yunanistan'a gidiyorum Türkiye üzerinden. İstanbul'a gidiyorum dersem kabul etmez. Sanki sen bir yere gideceksin seni alacaklarmış gibi. Ama ben tam tersini gördüm." (Sarin, 60)

"Ben aileme soylemedim Turkiye'ye geliyorum, Gurcistan'a gidiyorum dedim. Bi tek oğlum biliyodu. Hicbi zaman Turkiye için iyi bişey duymadım. İyi bişey düşünmedim. Ve surekli duşman olarak nereye gidiyorum dedim. Ama Allah'a çok şukurler olsun şimdi bile Ermenistan'a gidiyorum diyorum o duşmanlık geçmişti." (Garine, 49)

Kısaca göç kararı alma sürecinde etkili olan faktörler öncelikle çocuklarına bakmak, ailelerin dağılması, eşlerini kaybetmeleri, eşlerinden ayrılmaları ve çocuklarının evlenip de kendileri gibi başka ülkelere göç etmiş olması, bazı göçmenlerin annelerinin göç kararı alması ve evliliğidir. Bunların yanı sıra kurulan ulusötesi ağlar da göç kararı almalarında oldukça etkili olmuştur. Çünkü göç edenlerden ilk gelenlerin dışında sonradan gelenler arkadaş, aile, akraba, tanıdık vasıtasıyla göç kararı almışlardır.

3.2.2.3. Ağ Kurma Süreci

Ermenistanlı kadınların ağ kuma sürecine bakıldığında ilk olarak hiçbir tanıdığı olmadan gelip Türkiye'ye yerleşenler vardır. Hiçbir tanıdığı olmadan gelen Ermenistanlı kadınlar, Türkiye'ye göçü teşvik edici bir rol oynayarak gelecek olan Ermenistanlıların ağ kurmalarını sağlayıcı bir rehber işlevi görmüştür. Bunun yanı sıra görüştüğüm kadınlar arasında "komisyon" karşılığında iş bulan ve kalacak yer sağlayan Ermenistanlılar aracılığıyla gelenler de vardır. Ama en çok Türkiye'deki akrabaları ve arkadaşları aracılığıyla gelenler vardır.

3.2.2.3.1. Göç Rehberleri : İlk Gelenler

Ermenistanlı kadınlardan 1990lı yılların ortası ve sonunda gelen kadınlar, Türkiye'de herhangi bir tanıdığı olmadığından bahsetmişlerdir. Türkiye'ye gelenlerden ikisi, ilk olarak bavul ticareti yapmak amacıyla geldiklerini ileri sürmüşlerdir. Yeva, Türkiye'ye gelen ilk Ermenistanlılardan biridir ve bavul ticareti yaparken birinin malını alıp parasını ödememesi yani dolandırılması sonucu zarar ettiği için, çalışarak borçlarını ödemek için Türkiye'de kalmıştır:

"Şimdi Ermenistanyın burda çok insanları var, birbirini tanıyor sonra iş buluyor soyluyor gelsin. Ben ne zaman geldim beş yedi kişi Ermeniyik, kimse yok oynun için bir kişi yok. Alışveriş için geldim. Burda kaç sene geldim gittim, alışveriş yaptım ama kazanamadım daha zarar gitti. O yuzden düşünuyorum kalacak burda çalışmak için. (Yeva, 62)

Türkiye'ye ilk olarak bavul ticareti için gelen Kınar'da Doğu Karadeniz'e mal almak için gelmiştir fakat o Yeva gibi Türkiye'de kalmamıştır. Önce Polonya'ya ardından Türkiye'ye tanıdığı bir Ermenistanlı kadın vasıtasıyla gelmiştir:

“İlk 94'te geldim Gurcistan'dan denizden. Mal alıp gittim Trabzon'dan.”(Kınar,64)

Bunun yanı sıra Türkiye'ye Ermenistanlı arkadaşları aracılığıyla 2001'de gelen Emma da, yanında kaldığı arkadaşlarının bavul ticareti yaptıklarından ve Ermenistan'dan getirdikleri malları Türkiye’de sattıklarından bahsetmiştir:

"Buraya geldim arkadaşlar vardı. Birisi beni çağırdı, buraya geldim. Arkadaşım vardı bir Ermeni bir bayan, aynı bizim kasabadan bayanlar. Onların yanında kaldım. Onlar da o zaman oyle Aksaray'da çok restoranlar vardı, o zaman bir de turist çok geliyordu. Bunlar da konyak satıyorlardı turistlere. Hani böyle figur, tavşandır, ayakkabı, onlar da bu işi yapıyorlardı. Ben de onların yanına alıyordum, gidiyordum " (Emma, 61)

Türkiye'ye gelen Ermenistanlı kadınların Türkiye'ye nasıl geldiğini ve Türkiye'de nasıl kaldığını anlatan Gohar ise bavul ticareti yapan Ermenistanlı kadınların alışveriş işinin durmasıyla birlikte Türkiye'de kalarak Türkiyeli Ermenilerin evinde iş bulduklarını ve daha sonra kendi akraba ve arkadaşlarını getirdiklerinden bahsederek göçte ulus ötesi ilişkiler ağının nasıl işlediğinden bahsetmiştir. Tıpkı Emma'nın deneyiminde olduğu gibi o da bavul ticareti yapan arkadaşları aracılığıyla gelmiştir. Kısaca ağ kurma ve iş bulma sürecinde bavul ticareti yapanların, Ermenistanlıların göçüne rehberlik ettiklerini ileri sürmüştür:

"Biraz alışveriş işler durdular ve onlar tanıştırmaya başladılar burdaki Ermenileri. Kiliseye gittiler orda kilisede şey dediler, bizde bir akrabamız var yaşlı bir bayan bakabilir misiniz siz Ermeni olarak. Evet dediler. O zaman gönderiyorlar işe. Mesela ben gittim, çalıştım iyi sonra sana çağırıyorum benim bir arkadaşım var akrabam o da gelecek. Çağırıyorum Ermenistan hadi gel iş var boyle oldu. Yavaş yavaş çok bayanlar alışveriş işlerini bıraktılar ve evde çalıştılar." (Gohar, 60)

Lusin de Türkiye'de bir tanıdığının olmadığını Türkiye'ye gidecek olan Ermenistanlı arkadaşının kendisine de teklif etmesi üzerine Türkiye'ye geldiğini ileri sürmüştür. Türkiye'ye ilk gelenlerden Arev ise eşinin tanıdıkları vasıtasıyla gelmiştir.

İlk gelenler arasında Yeva, kardeşlerini ve onların ailelerini de getirmiştir. Yani aile birleşmesi söz konusudur. Bu yüzden ilk gelenler aile göçünü de beraberinde getirmiştir yani Türkiye'den Ermenistan'a göçü teşvik edici rol oynamıştır. Emma da benzer şekilde kızını getirmiştir. Anna da 2005 yılında gelmiştir. Tanıdığı olmadan geldiğini ama iş bulup çalıştıktan sonra Türkiye'ye gelmek isteyen bir arkadaşına iş bulma ve kalacak yer konusunda yardımcı olduğundan bahsetmiştir.

3.2.2.3.2. Aracı Kurum ve Kişiler

2000li yıllarda gelen Ermenistanlı kadınların ise Türkiye'ye yerleşen göçün rehberleri olarak adlandırdığım Ermenistanlılar aracılığıyla gelmişlerdir. İlk gelen Ermenistanlılar arasında göçmenlere rehberlik etme işini ticarete dönüştürenler de vardı. Bu işi kar elde etmek amacıyla Türkiye'de evler kiralayarak Ermenistanlı kadınlardan aldıkları komisyon para karşılığında onlara hem kalacak yer sağlamışlardır hem de iş bulacakları vaadiyle Ermenistanlı kadınların Türkiye'ye göç etmelerini sağlamışlardır. Gohar, Ermenistan'da tanıştığı bir kadının bu işi yaptığını ve kendisine bilet alarak Türkiye'ye götürdüğünden ve çalıştıktan sonra kadına kirasını ve bilet parasını ödediğinden bahsetmiştir:

"Tanıdık bayan vardır Ermeni, o bayan işe koyuyolar insanları; komisyon para alıyordu bayan, onun evde iki ay kaldım. Ermeni bayan çok eskiden burdadır. Ve kendi ev tuttu, 4-5 odalık iki daire tuttu. Ve orda benim gibi bayanları tuttu kiracı. Kim Ermenistan'dan geliyor nereye gidecek oyle değil mi. Otel pahalı onun evde kalıyolar ona para veriyolar sonra işe gönderiyor boyle. Ben ona Ermenistan'dan tanıştım arada Ermenistan'a geliyordu bayan. Gittim onun eve Türkiye'ye gitmek istiyorum ben tanıdık yok nasıl iş bulucam ben falan filan. Dedi ki ben seni arıcam ve çağırıcım. Ve bir gyun aradı dedi ki senin için bilet aldım gel sonra para verdim tabi. Neyse gittim iki ay bekledim iş olmadığı için dil bilmiyordum sonra ben kendime iş buldum." (Gohar, 60)

Garine de benzer işi yapan kadınlar aracılığıyla gelmiştir. Bu kadınların göçü teşvik etmek için Ermenistan da bir kampanya düzenlendiğinden ve arkadaşıyla birlikte kampanyayı kazanıp Türkiye'ye geldiğinden bahsetmiştir:

"Bir tane kampanya vardı o kampanyada bana dediler Turkiyeye goturucez seni, arkadaşınla beraber bir iş bulucaz çalışacaksınız. Biz geldik sadece otobus doldurdular otobus bilet almışlar kazandılar." (Garine, 49)

Aracı kurum işlevi gören komisyon karşılığında iş yapan kadınların yanı sıra Türkiye'de akrabası ve ailesi aracılığıyla gelenler de vardı. Türkiye'de Ermenistanlı arkadaşlarının çağırmasıyla gelen Sarin, Kınar ve Emma'nın deneyiminde de iş bulana kadar arkadaşlarının yanında kaldıklarını ileri sürmüşlerdir. Nare'nin annesi ile Anahit ve annelerinin deneyimi benzerdi çünkü onlar da gezmek amacıyla gelip bir iş bulduktan sonra Türkiye'de kalmışlardı. Anahit, annesiyle birlikte teyzesinin yanına gezmeye gelmişti. Annesi ve kendisi geldikten sonra babası ve kızkardeşinin de geldiğini yani aile göçü yaşandığından bahsetmiştir. Fakat bu gezi iş bulup Türkiye'de kalmasına neden olmuştu:

"İlk 2005'te geldim. Teyzem buradaydı. 10 senedir teyzem burda çalışıyordu ondan sonra ben de teyzemin yanına gezmek için geldim hani bir gezelim dedik annemle birlikte geldik. Sonra bir iş atölyesi vardı, kimin evinde çalışıyordu teyzem onun evinde vardı. Gittim oraya, gitcen ne yapcan dedi bir hafta dene işi dedi. Denedim." (Anahit, 34)

Nare ise annesinin Türkiye'ye çalışmak için gelmesiyle birlikte onu takiben gelmişti. Yani annesi göç kararı aldıktan sonra ailece geldiklerini ileri sürmüştür. Nare'nin annesi ise Türkiye'ye arkadaşı vasıtasıyla gezmeye gelmiş sonra bu gezi onların iş bulmalarını sağlayarak Türkiye'de kalmalarına neden olmuştu:

"Annem gezmeye gelmiş, Ermeni bir arkadaşı onu getirdi gezmeye, oyle beğenmiş sonra Ermeni kadınlar anneme iş buldu. Burda kaldı. Annemden bir sene sonra onun yanında olmak için geldik." (Nare, 22)

Kısaca Türkiye'ye ilk gelen Ermenistanlı kadınlar üç farklı şekilde göçü teşvik edici bir rol oynamışlardır. İlk olarak ailelerini ve akrabalarını getirerek yani aile göçünü teşvik edenler, ikincisi ise bavul ticareti yapan arkadaşları vasıtasıyla gelenler, üçüncüsü ise Ermenistan'da göç etmek isteyen kişileri bilgilendirerek ve Türkiye'de kalacak yer ve iş bulacakları vaadiyle Türkiye'ye getirenler yani ağ kurma sürecinden kar ederek bu işi ticarete çeviren Ermenistanlı kadınlar da göçü teşvik edici rol oynamışlardır.

3.2.2.3. Türkiye'ye Yolculuk

Türkiye'ye gelmek için kadınların çoğu karayolunu kullandıklarından bahsederek 1993'ten bu yana, Türkiye-Ermenistan sınırı kapalı olduğu için Gürcistan üzerinden Türkiye'ye gelmişlerdir. Karayolunu kullanmayanlar ise Moskova üzerinden uçakla gelmişlerdir. Sınırdaki vize almanın kolay olduğunu ileri sürerek ilk geldikleri zaman sınırdaki 1 aylık vize aldıklarını ve 15 kadından 11'i ilk geldikleri zaman vize sürelerini aştıkları için kaçak konuma düştüklerini ileri sürmüştür. 15 kadından 3'ü kaçak duruma düşmemek için her ay giriş çıkış yaparak yasal konumunu korumaya çalıştıklarını fakat kaçak konuma düştüklerinde ise 2012'deki yasal düzenlemeyle birlikte gümrükten ceza ödeyerek Ermenistan'a gittiklerini ileri sürmüşlerdir. Kaçak konuma düştükleri için görüştüğüm kadınlardan dördü Türkiye'ye geldiğinden bu yana Ermenistan'a hiç gitmediğinden bahsetmiştir. Bu kadınlar en az 10 en fazla 20 yıl Türkiye'de yaşamaktadırlar.

İlk gelenlerden Yeva, Ermenistan'dan Türkiye'ye direkt giden otobüslerin olmadığını bu yüzden ilk Gürcistan'a gittiklerini oradan da Türkiye'ye geçerek iki araç kullandıklarını anlatmıştır:

"Ben o zaman Ermenistana otobus yok. Şimdi Ermenistan'a otobus var, uçak var, her şey var. O zaman biz geliyoruz Gürcistan. Gürcistan'da oturuyorunk otobuse geliyoruz." (Yeva, 62)

İki ülke arasındaki bavul ticaretinin ve göçün artmasıyla birlikte Aksaray Emniyet Otogarı'ndaki otobüs firmaları, Ermenistan'a otobüs seferleri düzenlemeye başlamıştır. Fakat Aksaray Emniyet Otogarı'na gittiğimde, otobüslerde muavinlik yapan biri Ermenistan'a haftanın iki günü otobüs kaldırıldığı için Ermenistanlılardan bazılarının tıpkı Yeva gibi Gürcistan'a giderek oradan Ermenistan'a gitmek için ya dolmuşlara bindiklerini ya da taksi tuttuklarından bahsetmiştir. Ermenistan'a ilk giden otobüslerin kargo işlevi görmesi, Ermenistan'dan ilk gelenlerin bavul tüccarları olmasıyla paralel olarak bu ticaretin varlığının ve önemli olduğunun da göstergesidir. Bunun yanı sıra Türkiye'den Ermenistan'a kargo firmalarının olmayışı da etkilidir. Çünkü ilk gelenler arasında Türkiye'ye yerleşen Ermenistanlı kadınlar, o zamanlar Türkiye'den Ermenistan'a kargo firmaları olmadığı için kargo işlevi gören otobüslerle Türkiye'den aldıkları eşyaları ailelerine yollamışlardır. Ayrıca Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra ekonomisi kötüleşen Gürcistan'da, Türkiye-Ermenistan sınırının kapalı olmasını avantaja çevirerek sınırın denetimi ele geçirenler sınırda gölge ekonomisi yaratarak sınırı geçen insanlardan keyfi bir şekilde vergi almışlardır:

"Otobüs iki sınırdan geçiyor. Önce Türkiye-Gürcistan sonra Gürcistan Ermenistan sınırı. İlk başta Gürcistan'da da korkunç bir rüşvet mekanizması vardı. Devlet yapılanması yerli yerine oturmamıştı. Biraz önce dediğim gibi genelde bileği kuvvetli gözükmeye birileri sınırın denetimini kendi ellerine geçirmişlerdi. Her geçenden vergi alıyordu kafasına göre. Şimdi artık öyle değil. O otobüsler eskiden daha başka bir yapıdaydı. Şöyleydi ilk dört sıra falan koltuklar vardı. Ondan sonraki bütün koltuklar sökülmüştü. Otobüsün arkası kamyon gibiydi. Yani 8-10 yolcu alabiliyordu. Ondan gerisi kamyon gibi eşya taşınyordu." (Agos Gazetesi, Görüşmeci-1)

Gelen kadınlardan sadece ikisinin yol masrafını, komisyon karşılığında Türkiye'ye gelmelerini sağlayan kişiler karşılamıştı. Onlar da çalıştıktan sonra borçlarını ödemişlerdi. 2003 yılında Türkiye'ye gelen Emma, onun geldiği zamanlarda yol parasının gidiş geliş 200 dolar iken şimdi 100 dolar olduğundan bahsetmiştir:

"O zaman da bizim yol parası 100 dolar ıdı. Şımdı gidiş donuş 100 dolardır." (Emma, 61)

Sınırdı ise ülkeye giriş-çıkış ücretleri değişmektedir. Ermenistan'a girerken sınırdı 6 dolar ödenirken Türkiye'ye girişte ise giriş  creti olarak 10 dolar ödenmektedir. Fakat Ermenistan'da ödenen ücret düşük olsa da tek seferlik vize verilmektedir:

"Biz oraya girerken onlar bize 3000 dram onların parasıyla yaklaşık 6 dolardır vize parası ama onlar bize 21 günlük tek girişlik vize veriyolar. Biz onlara 10 dolar alıyoruz 1 ay içerisinde istersen 10 sefer girip ıkabilirsın problem yok. Yani bizim aldığımız para ilk baktığımız zaman onlara fazla geliyor fakat göz önüne aldığınız zaman bizimki çok daha ucuz. Örneğin mesela Ermenistan'a 1 ayda 4 defa girerseniz 24 dolar  derseniz. Ama Türkiye'ye 1 ayda 4 defa girerseniz ödediğiniz para 10 dolar." (M.A, 62)

İstanbul- Erivan arası yolculuk yaklaşık 2 gün sürmektedir. Bunun sebebi ise Türkiye-Ermenistan sınırının kapalı olmasından kaynaklı olarak önce Türkiye-Gürcistan sınırı ardından da Gürcistan-Ermenistan sınırından geçmesinden kaynaklıdır. M.A'nın ileri sürdüğü üzere sınırın kapalı olmasından kaynaklı olarak yolun yaklaşık 28 saat sürdüğünü ama gümrükte bekletilme s relerinden kaynaklı olarak yolun 2 güne yakın sürdüğünü aktarır:

 Burdan Türk gümrüğüne kadar gidişimiz 18 saat yaklaşık, Türk gümrüğünden çıkışımız 1 saati bulur 19 saat ordan Gürcü gümrüğüne gireriz. Gürcüler muhammenlerin pasaport kontrolü yapması biraz uzun sürer 21 saatte ordan çıkarız. Batum gümrüğünden çıkıp Gürcistan çıkışına kadar yaklaşık 9 saatlik bir yolumuz var aslında 500 km bir yoldur fakat yol uygun olmadığı için yaklaşık 60-70 km gidiyor otobüslerimiz bu da bizim 8-9 saatimizi alıyor. 9 saat sonra Gürcü g mr ğ n n ıkışındayız orda yine pasaport kontrol çıkış muhammenleri yapılır yaklaşık 2 saat orda kalırız. Şımdı bizim 21 saatimiz 30-32 saate gitti. Zaten iki gümrüğün arasında çok kısa bir mesafe var. Ermeni gümrüğüne girersin orda şımdı artık gümrükleme var.

Burdan giden mal tek tek elden geçer aslında. Mesela bizim gümrüğümüzde 30 kişi 30 dkya geçiyorsa ordan geçiş 8-9 saat. Çünkü onlar tek tek iğneden ipliğe inceliyorlar, kontrol ediyorlar. Gümrüğe tabi olan malları gümrüğe tabi tutuyorlar. Gümrükten sonra da Erivan'a yaklaşık 220 kmlik yol var. Onu da yaklaşık 4-5 saatte gidiyorsun." (M.A., 62)

Gümrükte bekletilmenin uzun sürmesinin sebeplerinden biri de Türkiye-Ermenistan arası bavul ticaretidir. Türkiye'den mal almaya gelen Ermenistanlı kadınların, aldıkları malların kontrol edilmesinden kaynaklı olarak Ermenistan sınırında bekleyiş uzun sürmektedir.

Göçün başladığı ilk yıllarda otobüs seferi olmadığı gibi uçak seferi de yoktur. İstanbul'dan Erivan'a direk uçuşu, 1991 yılında Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin iyileşmesi misyonuyla ilk başlatan havayolu şirketi Armavia'dır. Haftanın iki günü uçuş seferi yapan Armavia, 2013 yılından itibaren uçuşlarını durdurmuştur. Bunun yanı sıra 2003 yılında da Türk firması olan Fly Air firması tarafından gidiş dönüş 270 dolar civarında ücretle başlamıştır.⁴¹ Bu yüzden havayolunu kullanan Ermenistanlı kadınlar hem Türkiye'den Ermenistan'a direk uçuş olmadığından hem de İstanbul-Erivan arası uçak biletlerinin pahalı olmasından kaynaklı olarak Moskova üzerinden Ermenistan'a gitmeyi tercih etmektedir. Bunun yanı sıra uçak biletlerinin pahalı olmasından kaynaklı olarak kadınlar daha çok otobüsü tercih etmektedir. Fly Air uçuşlarını durduktan sonra Atlasglobal uçuşlar düzenlemeye başlamıştır.

3.2.2.4.1. Sınırı Deneyimlemek: “*Tanıdık Bir Duyguyla Karşılaştım.*”

Ermenistanlı kadınların Ermenistan'dan Türkiye'ye gelirken Türkiye sınırını geçerken ne hissettikleri ve sınırın onlar için ne ifade ettiği kadınların anlatılarına yansımıştı. Bu anlatılarda ne hissettiklerini anlatırken aktardıkları hem göç

⁴¹Fly Air Ermenistan'a Hava Köprüsü Kurdu, Hürriyet Gazetesi, 17 Ekim 2003, (Çevrimiçi), <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/fly-air-ermenistana-hava-koprusu-kurdu-177672>, 15 Haziran 2019

psikolojisiydi hem de onlara aktarılan toplumsal hafızanın yeniden canlandığı anlardan biriydi. Yolculuk, onlar için hem göç sürecinde ne yaşayacaklarına dair belirsizliğin yarattığı hem de korktukları ve yıllardır temas etmedikleri bir ülkeye girişin yarattığı bir tedirginlik duygusuyla da eşdeğerdi. Aktarılan toplumsal hafızaya bağlı olarak oluşan bu tedirginlik duygusunun kimliklerine işlemesi ise iki ülke arasında çizilen kapalı sınırların Ermenistanlı kadınların kimlikleri şekillendiren en önemli unsurlardan biri olduğunu gösteriyordu. Tekir'in Türkiye-Ermenistan sınır köylerinde yaptığı görüşmelerle birlikte elde ettiği veriler sonucunda yaptığı saptamada olduğu gibi "Türkiye-Ermenistan sınırının ve bu sınırın halihazırda kapalı olmasının, iki tarafın ulusal kimliğini etkilediğinden ve hatta bu kimliklerin oluşumunda rol oynadığından söz edilebilir" (Tekir, 2014: 98). Kadınların anlatılarında da sınır, Türkiye'ye gelmeden önce Türkiye'ye ilişkin düşüncelerinde ve tedirginliklerinde kimliklerinin önemli bir parçası olduğunu gösteriyordu. Sınır, köklerinin Türkiye'de olmasından kaynaklı olarak dedelerinin kendilerine aktardığı toplumsal hafızayla yüklüydü bu yüzden bu aynı zamanda aktarılan toplumsal hafızayı deneyimlemek demektir. Yerez'in deneyiminde de yolculuğun onda yarattığı tedirginliğin Türkiye sınırını geçtikten sonra "tanıdık bir his"e dönüşmesi aslında temasın ve toplumsal hafızayla yüzleşmenin ilk adımıydı:

"Daha önceden aile geçmişimiz nedeniyle hep içimde korku var ama ne zaman Türkiye sınırına geçtik, toprağa ayağımı koyduktan sonra şu anda da tüylerim diken diken oldu. Tanıdık bir his oluştu içimde. Çok farklı bir olaydı ki ben daha önceden aile geçmişim nedeniyle korkuyla anardım ama ne zaman ki sınırı geçer geçmez ayağım toprağa değdiği gibi tanıdık bir duyguyla karşılaştım." (Yerez, 33)

Garine ise Türkiye'ye ilk gelirken kendisine anlatılanların etkisiyle düşman algısının oluştuğunu ve bu algının temelindeki iki halkın temassızlığının da etkisiyle oluşan tedirginliği, Türkiye'de yaşama deneyimiyle birlikte aştığından bahseder. İki ülke arasındaki sınırı aşmak aynı zamanda soyut bir sınırı aşmakla da eşdeğerdir. Garine'nin deneyiminde iki ülke arasındaki kapalı sınır, insanların zihinlerinde yarattığı kapalı sınırlarla yani soyut sınırla eşdeğerdir aslında. Garine'nin anlatısı, iki

halkın temassızlığının iki tarafta da yarattığı düşman algısının, zihinlerde nasıl aşıldığının göstergesidir:

"Kimin toprakları gidiyorum, nereye gidiyorum. Hicbi zaman Türkiye için iyi bişey duymadım. İyi bişey düşünmedim. Ve sürekli düşman olarak nereye gidiyorum dedim. Ama Allah'a çok şükurler olsun şimdi bile Ermenistan'a gidiyorum diyorum o düşmanlık geçmişti. Tamam bazen insanların içine var hala, gerçekten Türklerin içinde ben karşılaşmadım hic oyle, bi insanı benim karşıma çıkmadı sen benim düşmansın. Bana sürekli diyolar sakın soylemeyesin sen Ermenisin. Hayır ben oturuyorum taksiye bile oturuyolar diyolar sen kimsin ben Ermeniyim. Gerçekten Ermenistan'a da gidiyorum soyluyorum yani millet çok iyi." (Garine, 42)

Sınır, toplumsal hafızayla birlikte nostalji yüklü olsa da kadınların anlatılarına yansıyan çocuklarını bırakıp gitmenin yarattığı göç psikolojisinin etkisiyle de toplumsal cinsiyet yüklüydü. Çünkü otobüs yolculuğu boyunca tek düşündükleri şey geride bıraktıkları çocuklarıydı ve bir an önce para kazanıp onları yanlarına alabilmeyi düşünüyorlardı bu yüzden sınır deneyiminin bir diğer boyutu da kendi annelik deneyimleriyle baş başa kaldıkları bir andı. Emma'nın deneyiminde ise otobüs yolculuğu sırasında tek düşündüğü geride bıraktığı kızıdır. Ermenistan'daki zorlu hayat koşullarıyla baş başa bırakmak zorunda kaldığı kızını, yanına alabilmek için çalışmaya gittiğini ve onu yanına getirene kadar ki süreçte geride bıraktığı kızını düşünmekten kaynaklı olan üzüntüsünün bedenine nasıl yansıdığını anlatır. Göç psikolojisinin en zor kısmı onlar için kendileri hayatın zorluklarıyla mücadele ederken çocuklarını da bu zorlu koşullarla baş başa bırakmak zorunda kalmalarıdır:

"Otobuse bindim ben çok iyi hatırlıyorum. Ben kızım ile beraber geldim ve otobüseye bindim. Boyle camdan bakıyorum. Kızım oyle ağlıyordu. Ben tam bi sene onun yuzunu hatırlıyordum tam bi sene, once ben burda ağladım o kadar kilo verdim ki burda hasta oldum. Ya bi yemek yiyeceğim onun yuzunu hatırlıyorum, ya nasıl ağlıyordu kızım. Bak şimdi de ben tam yemek yiycem hatırlıyorum bir de orası o zamanlar bizim Ermenistan ne elektirik vardı ne su vardı. Karabağ Savaş'tan sonra her taraf kapalıydı. Hicbi şey gelmiyordu. Bi de bizim şansımıza o zamanlar çok soğuk oldu yani Ermenistan'da ya diyorum acaba benim kızım ne yapıyor, bir yandan da çalışmıyorum elimde bir kuruş param yok. Hatırlıyor musun eskiden kulubeler vardı,

telefon kartları uç liraydı o zaman. Alıyordunk bir saniye konuşunca bitiyordu bu. Konuşamıyordunk mektup." (Emma ,61)

Anna'nın deneyiminde de otobüs yolculuğu boyunca çocuklarını geride bırakma hissini düşünmekten yaptığı yolculuğun farkında değildir çünkü sadece göçmen bir anne olmanın psikolojisini deneyimlemiştir:

"Çocukları bıraktım geldim. O konuda kafam hep çocuklar yani ben düşünmedim otobus nasıl geldi hangi yoldan geldi çünkü gözüne hiçbirşey görmüyor."(Anna,51)

Sınır, görüştüğüm kadınlardan Türkiye kökenli olmayan Ermenistanlı kadınlar için toplumsal hafıza yüklü değildi yani onlar için nostalji yüklü sınırlar değildi. Ama görüştüğüm kadınların çoğu Türkiye kökenli olduğu için yolculuk esnasındaki anlatılarda daha çok toplumsal hafızaları yansımıştır. Sınır, onlar için somut bir sınır değildir kimlikleriyle birlikte belirli anlamların yüklendiği soyut bir sınırdır aynı zamanda. Bu soyut sınır, Ermeni bir kadın olarak hem çocuklarını ve evini geride bırakmanın verdiği his hem de geriye dönmek yani yani bir zamanlar dedelerinin yaşadıkları anlatılarla dolu olan nostalji yüklü ve sadece hafızalarda var olan bir eve dönmekti. Yani o hafızayla yüzleşmenin hissini barındıran bir deneyimdir. Bu deneyimle birlikte var olan somut bir sınırı aşmanın aslında zihinlerdeki soyut sınırları sorgulama deneyimine yol açabilmektedir. Sınırlara olan yolculuğun yarattığı belirsizlik hissini aşılması kimliklere işlenen kodların sorgulanmasına neden olmaktadır.

3.2.2.4. İş Bulma Süreci

Ermenistanlı kadınların iş bulma sürecinde aracı kurum ve kişilere baktığımızda; özellikle tanıdığı olmadan gelenler için Türkiye'deki Ermeniler ve azınlık kurumları önemli rol oynamıştır. Bunun yanı sıra ilk gelen Ermenistanlıların

varlığı da iş bulma noktasında önemlidir. Ermenistanlı kadınlardan sadece biri ilk işini ajans yoluyla bulduğundan bahsetmiştir.

İş bulma sürecinde Türkiye'deki Ermeniler ve azınlık kurumları da önemli rol oynamıştır. Özellikle tanıdığı olmadan gelenler, yakınlarında ilk buldukları Kiliseye gidip Ermenilerle tanışarak iş bulmuşlardır. Yani Türkiye'deki Ermenilerin ve azınlık kurumlarının varlığı yeni gelenlerin iş bulmaları noktasında önemli bir işlev görmüştür. Lusin ve Yeva ilk geldiklerinde Kilise'dekilerin yardımıyla iş bulduklarını ileri sürmüşlerdir:

"Hiç tanıştığım bi kişi yoktu, ben ilk geldiğimde Kiliseyin haçı gordum. Burda geldim tanışık yaptım. Burayın Ermeniler fabrikada bana yer verdi. Orda çalıştım." (Yeva, 62)

Tıpkı Yeva'nın deneyimin de olduğu gibi Gohar da Ermenistanlıların nasıl iş bulduklarını anlatırken kendisinin de diğer Ermenistanlı kadınlar gibi iş bulmak için Kilise'ye gittiğinden bahsetmiştir. Hatta Ermenistanlı kadınların bu yolla iş bulduklarını fark eden diğer ESB ülkelerinden gelen kadınların da Kiliseye gelmeye başladığını ileri sürmüştür. Kumkapı ve Gedikpaşa'daki Ermeni kiliselerine pazar günü gittiğimde de ibadet etmek için ESB ülkelerinden gelen kadınların olduğunu gözlemlemiştim. Yani Kilise iş bulma konusunda göçmen kadınlar için aracı bir mekan işlevi görmüştür:

"Ben de kaç kere gittim Kilisede yeni geldiği zaman de. Orda bekledim, birisi gelsin bana alsın işe yavaş yavaş boyle. Sonra Gurcistan baktım Ermeni bayanlar gitti, biz de gidiyoruz. Onlar geldiler Moldovalılar da." (Gohar, 60)

Türkiye'deki Ermenilerin azınlık kurumları olan Kilise'nin rolünün yanı sıra görüştüğüm kadınlardan sekizi Türkiyeli Ermenilerin yanında çalıştığını anlatmışlardı. Dil ortaklığından kaynaklı olarak ilk olarak Türkiyeli Ermenilerin evinde bakıcı olarak çalışmayı tercih edenler de vardı. İşini ajans aracılığıyla bulan

Anna, dil bilmediği için zorluk yaşamamak ve Türkçe öğrenmek adına ilk olarak Türkiyeli Ermeni'nin evinde çalışmayı tercih etmiştir:

"Ermeninin ev istiyordum çünkü Türkçe bilmiyorum, anlamıyorum. Orda çocuklar az çok Ermenice, annesi konuşuyordu Ermenice." (Anna, 51)

Sarin de ilk olarak Türkiyeli bir Ermeni'nin evinde çalıştığını fakat onun iş bulması Anna da olduğu gibi tercihen değildi. Ermenistanlı bir arkadaşının ona ev işi bulunduğunu ileri sürmüştür:

"Ermenistan'dan gelen bir arkadaşım İstanbullu Ermeni'yle evlendi. O bize iş buldu." (Sarin, 60)

Bunun yanı sıra Gohar ona iş bulmak için getiren kadının çok fazla para almasından ve kötü davranmasından kaynaklı olarak oradan çıktığını ve kendisi iş aramaya başladığından bahsetmiştir. Sokakta Ermenice konuşan bir kadını duyarak onun yanına gidip tanışmış ve iş aradığını söylemiştir. Bu yolla tesadüfen ilk işini bulmuştur:

"Sokakta gidiyordum baktım birisi Ermenice konuşuyor yaklaştım dedim boyle boyle iş arıyorum. Ha dedi benim anneme birisi lazım. Ve goturdu beni sokaktan buldum." (Gohar, 60)

Türkiye'ye göç eden Ermenistanlılar iş bulup düzen kurduktan sonra kendileri gibi Türkiye'ye gelmek isteyenler için hem iş bulma konusunda hem de kalacak yer konusunda yardımcı olmuşlardır. Kınar, Sarin, Emma, Ermenistanlı kadın arkadaşları vasıtasıyla gelerek onların yanında kalmışlar ve ilk işlerini de yanında kaldıkları arkadaşları bulmuştur. İş bulma ve ağ kurma sürecinde kadınlar aracılığıyla kurulan sosyal ağlar oldukça önemlidir. Bu yüzden Türkiye'den Ermenistan'a göçün kadın

ağırlıklı olması ve ağ kurma sürecinde kadınların aktif rol oynamasından kaynaklı olarak kurulan bu sosyal ağlara "kadın ağları" denilebilir. Ayrıca Ermenistanlı kadınlardan sekizi ilk geldikleri zaman ev ve bakım işlerinde çalışmışlardır. Fakat görüştüğüm kadınların 15'inden sadece 9'u ev ve bakım işlerinde çalıştıklarından bahsetmişlerdir. Türkiyeli Ermenilerle evli olan Yeraz ve Lena ise Türkiye'ye yerleştikten sonra çalışmamışlardır. Yeraz, çocuğuna baktığı için çalışmadığından, Lena ise kendi mesleğini yapmak istediğinden fakat yeterince Türkçe bilmediğinden dolayı çalışmamaktadır. Nune ise Ermenistanlı kadınlar içerisinde kendi mesleğini yapabilen tek kadındır. Nare, Kınar ve Yeva ise ev ve bakım işlerinde çalışmamışlardır. Nare ve Yeva satış elemanı olarak çalışmışlardır. Kınar ise bir otelin restaurantında çalışmaktadır. Kısaca görüşülen kadınların çoğu hizmet sektöründe çalışmaktadır.

Aileleriyle beraber göç edenler ise ya anneleri ya da akrabaları vasıtasıyla iş bulmuşlardır. Anahit, annesinin Türkiye'de olduğundan ve teyzesinin işverenin Ermeni olduğundan bahsederek onların gümüş atölyesinde çalışarak Türkiye'de kaldığını ve Ermenistanlı biriyle evlendikten sonra Ermeni bir ailenin evine yarı zamanlı temizliğe gittiğini anlatmıştır. Hasmik de evlendikten sonra çalışmaya başladığını ilk işini kayınvalidesinin bulduğunu ve Yahudi bir ailenin evinde çalıştığını anlatmıştır. Nare ise ilk işini annesinin bulduğunu ve işverenin Ermeni olduğunu ve bir dükkanda satış elemanı olarak çalıştığını ileri sürmüştür. İşverenin Ermeni olmasından kaynaklı olarak tıpkı Anna gibi iletişim konusunda sorun yaşamadığını ileri sürmüştür:

"Annem bana da iş buldu, bir dükkanda satış elemanı olarak. Burayın Ermeni'nin yanında çalıştım ondan dil bana o kadar lazım değildi." (Nare, 22)

Türkiye'de tanıdığı olmadan gelen Anna ise geldiği gibi bir otelde kaldığından ve şirket aracılığıyla iş bulduğunu ileri sürmüştür. Arev de Türkiye'ye ilk geldiği zaman Ermenistanlı bir kadın arkadaşı vasıtasıyla iş bulmuştur. Ondan sonraki işlerini de şirketler aracılığıyla bulduğunu ileri sürmüştür. Ajans ve şirketler gibi

belli bir ücret yani komisyon karşılığında iş bulan ve kalacak yer sağlayan Ermenistanlı kadınlar da vardır. Çalıştıktan sonra komisyon ücretlerini ödediklerini ileri sürmüşlerdir. Görüştüğüm iki kadın onların vasıtasıyla gelmiştir. Garine, ağ kurma sürecini zaman-mekan sıkışmasının güç geometrisi içerisinde deneyimlemiştir. İlk Türkiye'ye geldiğinde kendisini iş ve kalacak yer bulma vaadiyle getiren kadının kayıtdışı işlere bulaştığından ve pasaportuna el koyduğundan bahsetmiştir. Garine, kendisini getiren kadın tarafından fuhuşa da zorlamıştır. Kısaca aracı kurum işlevi gören göçmenlerin de kayıtdışı işlere bulaşarak çalışmak amacıyla gelen kadınları da yasadışı işler yapmaya zorlamışlardır. Garine artık yasadışı işlere bulaşan insanların eskisi kadar olmadığını anlatmıştır.

3.2.2.5. Dil Öğrenme Süreci

Dil öğrenme süreci, göçmen kadınlar için göç ettikleri ülkede hayatlarını idame edebilmek için verdikleri tutunma mücadelesinin en önemli parçalarından biridir. Dil öğrenmeyle birlikte kendilerini ifade edebilme, dertlerini anlatabilme ve sorunlarını çözebilme için iletişim kurma imkanı elde ederek dil bilmemenin yarattığı zorluklardan kurtulabilmişlerdir. Bu başlık altında ilk geldikleri zamanda Türkçeyi nasıl öğrendiklerinden ve dil bilmedikleri zamanda hangi yollara başvurdıklarından bahsedilecektir. Kadınların anlatılarında dil bilmemekten kaynaklı olarak yaşadıkları zorluklara bakıldığında bu zorlukları daha çok işyerinde yaşamalarından kaynaklı olarak üçüncü bölümde işyerinde yaşadıkları zorlukla kısmında daha detaylı bahsedilecektir. İşyeri dışında ilk geldikleri zamanlarda dil bilmedikleri için kendini ifade edebilecek kadar Türkçe öğrenene kadar eve kapanma hali söz konusu olabilmektedir. Eve kapanma hali, dil öğrenme sürecinin bir parçası olarak dil bilmeme korkusundan kaynaklı olarak yaşayabilecekleri zorlukları bertaraf etmek için izledikleri bir tutumdur. Arev'in deneyimi buna örnektir. Arev, eşiyle birlikte göç eden kadınlardan biridir ve korktuğu için yalnız evden çıkamadığını ve kitle iletişim araçlarından biri olan televizyon aracılığıyla dil öğrendiğini ileri sürmüştür:

"İlk geldiğimde korkuyordum eşimsiz evden çıkmadım, 2 sene evden çıkmadım hiç çalışmadım. Türk filmlerinden Türkçe öğrendim. Kimseyi tanımıyorum bilmiyorum nereye gideyim ki. 3 ayda Türkçe konuşmayı öğrendim. Türkçe, Rusca, Ermenice biliyorum." (Arev, 49)

Gohar da yanında çalıştığı evdeki Ermeni kadının yardımıyla ve televizyon aracılığıyla öğrendiğini ileri sürmüştür:

"Türkçe bilmiyordum zordu ama bayan vardır çeviriyordu. Televizyonda bir şey izliyordum dedim bu nedir yazıyordum yazıyordum, diziler izliyordum böyle yavaş yavaş öğrendim. Televizyondan biraz anlamaya başladım ve soruyordum bu ne bu ne yavaş yavaş Türk dili öğrendim ve çok memnuyum çok memnun Türkçe bilmek için. Benim için için bir yani yeni bir dil evet. " (Gohar, 60)

İlk gelenlerde Yeva da televizyon aracılığıyla dil öğrendiğini ileri sürmüştür ve dil bilmemekten kaynaklı olarak zorlukları bertaraf etmek için izledikleri bir diğer tutum ise kamusal alana çıktıklarında Rusça konuşulan mekanlara yani bavul ticaretinin yapıldığı yerlere gitmeleridir. Mekik göçmenlerden olan Yeva ve Kınar'ın deneyimi buna örnektir. Yeva, dil bilmediği zamanlarda ise ticaret dili olan Rusçayı kullandığını ve yerleştikten sonra da hep Ermeni işverenleriyle çalıştığı için kendi anadilini konuşabildiğinden Türkçeyi gündelik hayatta çok kullanmadığından bahsetmiştir. Yeva'nın deneyiminde Türkiye'de Ermenilerin varlığı da kendi anadilini kullanabilmesi noktasında bir avantajdır:

"Ben Türkçeyi bilmiyorum o kadar iyi çünkü her zaman Ermenilerle beraber çalıştım. Biri Türkçe anlatıyor ben her zaman Ermenice ya da Rusca konuşuyorum. Rusca çok müşteri var oyun (onun) için de o kadar Türkçe iyi bilmiyorum. Yavaş yavaş televizyonov öğrendim." (Yeva, 62)

Benzer şekilde Kınar da dil bilmediği zamanlarda İstanbul'un bavul ticaretinin merkezi olan Laleli, Aksaray o bölgelere gittiği için buradaki insanların ticaretten

kaynaklı olarak az çok Rusça bildiğini ve dil bilmemekten kaynaklı zorluk yaşamamak adına gündelik hayatta Rusça kullandığını ileri sürmüştür:

"Rusca diyorum burda hepsi biraz biraz biliyor Rusca az az biliyorlar, anlarlar."
(Kınar, 64)

Ermenistanlı kadınların dil bilmemekten kaynaklı olarak yaşayabilecekleri sorunları bertaraf edebilmeleri için başvurdukları bir diğer tutum ise Türkiyeli Ermenilerin evinde çalışmaktır. Anna'nın deneyimi buna örnektir. Ayrıca ikisinin dil öğrenme süreci de yaptıkları işle bağlantılıdır çünkü ikisi de bakıcılık yaparken baktıkları çocuklardan Türkçeyi öğrenmişlerdir. Anna, Türkçe bilmediği için İstanbullu Ermeni bir ailenin yanında çalışmayı tercih ettiğini ve çocuklardan dil öğrendiğini ileri sürerek çalıştığı yerde karşılıklı dil öğrenme süreci yaşanmıştır:

"Çocuklar benden Ermenice öğrendiler ben onlardan Türkçe öğrendim oyle soyliyim çocuklardan daha çabuk insanlar öğreniyor." (Anna, 51)

Sarin de ilk geldiğinde İstanbullu Ermenilerin yanında çalıştığını fakat Anna'dan farklı olarak bunun kendi tercihi olmadığını ve orada dil öğrenemediğini ileri sürmüştür. Bu yüzden dil öğrenme sürecini kolaylaştırmak adına Türk bir ailenin yanında çalışmayı tercih ederek baktığı çocuğun ona dil öğrettiğini ileri sürmüştür:

"Türk bir kadın bir çocuğu var altıncı sınıfta. Bana Türkçe öğretti. Buna dokunuyor masa diyor. Oyle oyle öğretti. Çocuk el kol hareketleriyle televizyon anlatıyor."
(Sarin,60)

Türk işverenlerle çalışmanın dil öğrenme sürecini kolaylaştırması noktasında Lusin, Emma ve Anahit'in de deneyimi benzerdir. İş ortamında Türklerle çalıştıkları için dil öğrenmelerinde iş arkadaşları ya da işverenleri etkili olmuştur. Lusin ise işverenin ona Türkçe öğrettiğini ve gelmeden önce üç dil bilmesinden kaynaklı olarak dil öğrenme sürecinin daha kolay olduğunu ileri sürmüştür:

"Türk dili çok kolay. Çünkü İngiliz biliyorsunuz Rusça biliyorsunuz biz yabancı dille çok biliyoruz. Mesela ben dört dil biliyorum. Beni için hiç zor olmadı. Altı ay içinde ben öğrendim. Ben geldim Türk ev gittim o bi melek kadın, şu anda da ben gidiyorum o beni anne evi gibi. O benim her şey bana ders verdi Türkçe." (Lusin, 67)

Garine de Lusinle benzer olarak işvereni ona dil öğretmiştir. Fakat Lusin'den farklı olarak ilk çalıştığı yerdeki işverenin yanında yaşadığı zorluklardan ve ilgisiz davranmalarından kaynaklı olarak dil öğrenememiştir. Bakıcılık yaptığı Ermeni işvereni ona dil öğretmiştir:

"Bir Ermeni bayanın evinde iş başladım. Onun çok iyi bi ailesi vardı. Kendi çocuğu gibi beni aldı kolların altına. Gerçekten sahip çıktılar beni. Az veriyolar, tabi ki onlar da az verdiler. Ama en azında dil bilmeyen bi insan için önemli olan sıcaklık. Yakından birisiyle beraber çalışmak. Orda başladım 8 ay orda kaldım. Türkçe onlardan öğrendim. Öğrettiler Türkçeyi." (Garine, 49)

Kınar ise diğerlerinden farklı olarak gelmeden önce Türkçe öğrenmek için bir kılavuz aldığını geldikten sonra arkadaşlarına sorarak ve şarkı dinleyerek öğrendiğinden bahsetmiştir:

"Kim biliyor mesela soruyorum onu nasıl nasıl yazıyor yavaş yavaş öğreniyor böyle, hem de Moskova'dan bir şey aldım kılavuza bakıyorum hiç şey yapmıyorum hatırlamıyorum. Merhaba, Teşekkür ederim ne kadar zor nasıl öğrendim bu dili (haline şaşırarak kahkaha attı). Yavaş yavaş öğrendim. Sizin şarkılar çok seviyorum sizin müzik çok seviyorum oyle, ama ben Polakça anadilin gibi biliyorum Rusçayla Türkceyi o kadar iyi bilmiyorum." (Kınar, 64)

İş ilişkilerinin yanı sıra aileleri aracılığıyla da dil öğrenenler de vardır. Yeraz ve Lena, Türkiye'de evlendikten sonra eşlerinden dil öğrenmişlerdir. Yeraz ve Lena Türkiyeli Ermenilerle evlenmişlerdir. Fakat ikisinin deneyimi farklıdır. Yeraz'ın eşiyle ortak bir dili vardır ikisi de Ermenice konuşmayı bildikleri için Türkçeyi öğrenme süreci daha kolay olmuştur. Fakat Lena'nın deneyiminde ise eşiyle ortak bir dilleri olmadığı için bu süreç daha zor olmuştur ve karşılıklı bir dil öğrenme süreci yaşanmıştır. Lena eşinden Türkçe öğrenmiştir, eşi de Lena'dan Ermenice öğrenmiştir. Bunun için evlerinde dil öğrenmek için bir alan yaratmışlardır.

Aile birleşmesiyle gelen Nare ise Türkiye'de evlenen ablasının eşinin Türkçe öğrettiğini ileri sürmüştür:

"Ablam burada geldi Arap birisiyle evlendi. Onun annesi Ermeni. Damatta öğrendim Turkceyi." (Nare, 22)

Kısaca kadınların dil öğrenme süreçlerine baktığımızda; medya ve iletişim araçları, işverenleri, arkadaşları ve eşleri önemli rol oynamıştır. Dil öğrenme süreci karşılıklı paylaşım ve karşılıklı öğrenme sürecine de dönüşmüştür. Dil bilmedikleri zamanlarda zorluk yaşamamak adına Arev'in deneyiminde olduğu gibi dil öğrenene kadar ki süreçte eve kapanma hali söz konusu olmuştur. Fakat Arev'den farklı olarak Rusça'nın konuşulduğu mekanlara giderek kamusal alana çıktıklarında da dil bilmedikleri zaman kendilerini ifade edecekleri mekanlara giderek alternatif bir çözüm üretmişlerdir. Dil bilmedikleri zaman zorluk yaşamamak adına ürettikleri bir diğer çözüm ise Türkiyeli Ermenilerin evinde çalışmayı tercih etmeleridir. Çalıştıkları Türkiyeli Ermenilerin evinde Türkçe öğrenmişlerdir. Fakat Sarin'in deneyiminde ise tam tersi bir durum söz konusudur Türkiyeli Ermenilerin evinde çalıştığı zaman kendi anadilini konuştuğu için Türkçe öğrenenmemiştir. Bu yüzden Türk işvereni tercih etmiştir. Bunun yanı sıra Ermenistanlı kadınların Türkiye'ye gelmeden önce en az iki dil bilmesi de Türkçe öğrenme süreçlerini kolaylaştırmıştır.

3.3. Ermenistanlı Kadınların Mekan ve Kimlik İlişkisi Bağlamında Tutunma Deneyimleri ve Gündelik Direniş Biçimleri: *Bir Sözlü Tarih Çalışması*

Ermenistanlı kadınlarla yapılan derinlemesine görüşmelerinden yola çıkarak toplumsal ilişkilerin ürünü olan mekan, Ermenistanlı kadınların eşitsiz güç ilişkileri içerisinde kesişen kimliklerinin deneyimlendiği bir alan olarak ele alınmıştır. Çok katmanlı kimliklerinin ekseninde konumlanan Ermenistanlı kadınların, hem kendi aralarında hem de farklı kimliklerden olan kadınlarla karşılaşmalarında hem de erkeklerle karşılaşmalarında ortaya çıkan iktidar ilişkilerinde birbirlerini nasıl ötekileştirdikleri ortaya konulacaktır. İktidar ilişkilerinin çok boyutluluğunun ortaya konmasında, çok katmanlı kimliklerinin kesişiminde konumlanan Ermenistanlı kadınların mekan nasıl deneyimlediklerini görmek oldukça önemlidir. Çünkü iktidarın çizdiği mekana sınırlar aynı zamanda bir kimlik bariyeri işlevi görmüştür. İktidarın çok boyutluluğu derken sadece ezilme pratiklerine değil "gündelik direniş biçimi" kavramından yola çıkarak direniş pratiklerine de değinilecektir. Ermenistanlı kadınların mekan deneyimlerinde iktidarın çok boyutluluğu karşısında geliştirdikleri stratejilerden bahsedilecektir. Kadınların deneyimini ortaya koyabilmek için de kadınların mekan mücadelesinin en önemli parçası olan yaratılan özel alan kamusal alan ayrımından yola çıkarak iki başlık adı altında deneyimleri ele alınacaktır.

3.3.1. Ermenistanlı Kadınların Ev Deneyimleri

Ermenistanlı kadınların ev deneyimlerini ele alırken görüştüğüm kadınların çoğunluğu ev ve bakım işlerinde çalıştığı için ev onların hem iş yeri hem de yaşadıkları yerdir yani yatılı olarak kaldıkları yerdir. Bu yüzden özel alan- kamusal alan sınırının muğlaklaştığı alandır. Özel alan-kamusal alan sınırının muğlaklaşması

başlığı adı altında ev ve bakım işçiliği yapan Ermenistanlı kadınların işçi-işveren ilişkisini nasıl deneyimledikleri ve mekanın bu deneyimlerini nasıl şekillendirdiğini kesişimsellik perspektifinden ele alınacaktır. Ayrıca ev ve bakım işçiliği yapmayan kadınlardan Yeva, Kınar, Nune ve Nare ise işyerinde zorluk yaşamadıklarından ve işverenlerinden memnun olduklarından bahsettiler. Yeva ve Nune Türkiye'de yasal olarak kalıp çalışanlardandı. Kınar'ın durumu da Nare ile benzerdi. Nare'nin memnun olmasının sebebi ise Ermenistan'daki çalışma koşullarının daha iyi olmasından kaynaklıydı:

"Burda çalışmayı öğrendim, daha önce hiç çalışmadım. Eğer orada olsaydım bu fiyatlarla bu şartlarda çalışamazdım." (Nare, 22)

Bundan kaynaklı olarak daha çok kamusal alanda yaşadıkları zorluklardan bahsetmişlerdir. Ermenistanlı kadınlar arasında çalıştıkları yerlerde kalmayanlar da olduğu için yani kendi yaşam alanını kuran yani ev kiralarak yaşayan kadınlar da vardır. Bundan kaynaklı olarak İstanbul'un hangi semtlerinde yaşadıkları ve kesişen kimliklerini ev kurdukları semtlerde nasıl deneyimledikleri ev kurma ve yerleşme sürecindeki deneyimleri başlığı adı altında ele alınacaktır.

3.3.1.1. Özel Alan- Kamusal Alan Sınırının Muğlaklaşması: *Çalışma Hayatındaki Deneyimleri*

Ev, Ermenistanlı kadınların hem işyeri hem de yatılı olarak kaldıkları yer olduğu için özel alan-kamusal alan sınırını muğlaklaşması söz konusudur. Bu muğlaklaşma işçi işveren ilişkisini de farklı boyutlarda etkileyebilmektedir. Çünkü iktidar ilişkisinin geliştiği yer, işverenin mahrem alanıdır ve sınırları daha keskin çizilmiş bir alandır. Evin bu özelliği kadınların birbirleri arasındaki ilişkilere de yansarak hem çalışma koşullarını hem de bu koşullara karşı direnme pratiklerini etkilemiştir. Bu başlık adı altında kadınların ev içi alandaki işçi-işveren ilişkilerini

kesişen kimlikleriyle nasıl deneyimledikleri yani ne gibi zorluklar yaşadıkları ve bu zorluklar karşısında nasıl direndiklerine gündelik direniş biçimi kavramından yola çıkarak açıklanacaktır.

3.3.1.1.1. Kayıtdışılığın Kırılgnalık Hali: “Modern Kölelik”

"Kayıtdışılığın kırılgnalık hali" başlığını atmamın sebebi kayıtdışı olmanın yarattığı yasal imkanlardan yoksunluğun onların modern kölelik şartlarında çalışmasının en önemli sebeplerinden biri olmasıdır. Kayıtdışılığın kırılgnalık hali, sadece kayıtdışı olmaktan kaynaklı olarak iktidarı deneyimlemek değildir tüm kimliklerinin kesişiminde iktidar ilişkilerini deneyimlemektir. Küreselleşen dünyada ortaya çıkan yeni kölelik biçimi olan modern kölelik aslında Werlhof'un ifadesiyle "ücretli emeğin özgür olmayan, kadınlaşmış biçimidir. Yani iş sürekliliğinin olmaması, en düşük ücretler, en uzun çalışma saatleri, en monoton işler, sendikasızlık, daha yüksek vasıf elde etme imkanının olmaması, terfi edememe, haklarının ve sosyal güvenliğinin olmaması demektir" (Werlhof, 2008: 261). Kısaca bu başlık altında çok katmanlı kimliklerin kesişiminde konumlanan kadınların modern kölelik koşullarında nasıl çalıştıkları yani işyerinde yaşadıkları zorluklardan biri olan çalışma koşullarına değinilerek kadınların modern kölelik şartlarında çalışmaya karşı ne tür direniş pratikleri geliştirdiklerine değinilecektir.

İlk olarak Ermenistanlı kadınlar işyerlerinde kayıtdışı istihdam edilmelerinden kaynaklı olarak yakalanmaları durumunda sınırdışı edilebilme ihtimallerini, işverenler kendileri için avantaja çevirerek Ermenistanlı kadınların bu durumunu sömürü aracı olarak kullanmışlardır. Sömürüyle anlatılmak istenen hem fiziksel hem de duygusal anlamda sömürüdür. İşverenler düşük ücretlerle uzun saatlerde çalıştırarak işçilerin bu durumunu kar aracı olarak kullanıp sömürmüşlerdir. Sömürü aracı olarak kullanmalarının en önemli sebebi de kayıtdışılığın yarattığı kırılgnalık hali olan yaşadıkları zorluklar ve haksızlıklar karşısında hak arama imkanlarının olmayışı yani savunmasızlık halidir. Bu savunmasızlık hali, işverenlerin kadınları köle gibi çalıştırmalarına neden olmuştur. Evde çalışmak ise bu savunmasızlık hali

üzerinde hem hayalet duvar hem de tuğla duvar işlevi görebilmektedir. Çünkü evde çalışmak aslında yakalanma ihtimaline karşı kendini korumak, dışarıyla teması azaltmak anlamına gelirken bir yandan da tam tersi bir işlev görerek Demokles'in Kılıcını üzerinde hissetmek gibi sınırdışı edilmeye karşı sürekli tetikte olmak ve işverenin keyfi uygulamalarına maruz kalarak köle gibi çalıştırılmak anlamına da gelmektedir. Mahrem alan, hem koruyucu hem de sömürünün görünmez kılındığı bir alan olarak kayıtdışılığın yarattığı kırılganlık halinin kadınların anlatılarıyla birlikte görünür olduğu alanlardır. Kadınların anlatılarına yansıyan en büyük zorluklardan biri işten ayrılmak istediklerinde işverenin maaş vermemesi ve bununla bağlantılı olarak işverenin keyfi uygulamalarına, aşağılama ve hakaretlerine maruz kalmadır. İş koşullarının ağırlığından ve işverenin keyfi uygulamalarından kaynaklı olarak ayrılmak isteyen kadınlara, işverenleri maaşlarını vermemişlerdir. Sarin ve Gohar'ın işten ayrılmak istediklerinde yaşadıkları deneyimler benzerdir. Sarin, işverenin keyfi uygulamalarına maruz kalarak aşağılandığının farkındadır ve bu yüzden bu aşağılanmaya karşılık olarak "saygı" beklediği ve "sanki ben insan değilim" tepkisini vermiştir. Ayrıca Sarin, aktarılamayan sosyal sermayenin yarattığı travmaya karşı "ben öğretmendir" tepkisini vererek bulunduğu konumun onda yarattığı duygusal anlamda yıpratıcı süreci aktarmıştır. Aslında Sarin'in deneyiminde kadınların birbirlerini nasıl ötekileştirdiği ve nasıl kategorileştirdiğini gözler önüne serer. Çünkü kadın işvereniyle olan istihdam ilişkisinde işvereni sınıfsal üstünlüğünü kullanarak ötekileştirir. Bu sınıfsal ayrımın temelinde ise göçmenlik kimliğinin yoksullukla eklemlenmesi yatmaktadır. Sarin, her ne kadar işverenininden daha eğitilmiş olsa da işvereni ekonomik gücünü kullanarak kendi üstünlüğünü pekiştirmeye çalışmıştır. Aynı zamanda iş yeri ile yaşam alanının iç içe olmasının çalışma saatlerinin belirsizliğine, iş tanımının işverenin insiyatifinde olmasına sebep olduğundan göçmen ev işçisinin hiçbir hakkının olmaması özel alan kamusal alan sınırının muğlaklaşmasının aslında sömürünün daha fazla yaşanmasına yol açtığının göstergesidir. Sarin bu koşullara dayanamayarak işi bulan arkadaşına işten çıkmak istediğini aktarmıştır:

"Saygı bekliyorum. Kızı çizmesini çıkarıyordu. Paltoyu çıkar yaptı,(başını göstererek) şapkayı çıkar yaptı. Sanki ben insan değilim. İç çamaşırlarımı elde yıka dedi. Yapamam dedim, yapacaksın dedi yaptım mecbur kaldım. Ben uyuyacağım dedim, hayır ben oturuyorum uyuyamazsın. Bu olaydan sonra benim kardeşim dedi hemen çıkıyorsun. Ben öğretmenim diye mi böyle yapıyor dedim. Ben öğretmendim dedim, ben annemden temizlikçi çıkmadım." (Sarin, 60)

Ermenistanlı kadınların işyerinde yaşadıkları zorluklardan biri de işten ayrılmak istediklerinde işverenin maaşlarını vermemesidir. Sarin ve Gohar, işten ayrılmak istediklerinde maaşlarını alamamışlardır. Gohar iki defa maaşını alamama durumuyla karşılaşmıştır. Gohar, ilkinde Sarin gibi işten ayrılmamış çıkarılmıştır. Türk işverenin kendisiyle evlenmek istediğini ve "Müslüman olması şartıyla evleneceğini" belirttiğini Gohar'ın ise kendi inancından vazgeçmeyeceğini ileri sürerek evlenme teklifini reddetmesi üzerine işten çıkarılarak maaşını alamadığını ileri sürmüştür. Gohar da işverenin keyfi uygulamalarına maruz kalmasının yanı sıra işvereni kendi kimliğini dayatmıştır. Gohar'ın işvereniyle ilişkisinde yaşadığı ayrımcılık hem dini inancının farklı olmasından hem de kayıtdışı göçmen bir kadın olarak hak arama ihtimalinin olmaması, savunmasız olması aynı zamanda yoksul olması yani sınıfsal ayrımdan kaynaklı olarak ayrımcılığa uğramıştır. Gohar işten çıkarılmayı sadece göçmen bir kadın işçi olarak deneyimlememiştir; din, sınıf, toplumsal cinsiyet, kayıtdışılık eksenlerinin kesişiminde deneyimlemiştir:

"Bir Turk adamın evine gittim çalışmaya. Adam ben çok buyuktu neyse sonra adam benimle evlenmek istedi sonra onun çocuklar geldiler dediler biz sana çok beğeniyoruz istiyor ki sen bizim babanın hanım olacaksın ama Müslüman olacaksın ve ne kadar bizim babamız namaz kılıyor sen de kılıcaksın yoksa sana zaman veriyoruz 1 hafta çıkacaksın burdan. Ben dedim hayır, o zaman çık dedi bana tek taksi para verdiler maaş da vermediler." (Gohar, 60)

İkinci deneyiminde ise sağlık problemlerinden kaynaklı olarak işten ayrılmış ve Ermenistanlı şefinin kendisi hakkında işverene şikayette bulunması üzerine işveren maaşını vermemiş ve maaşını almak istediğinde ise çalışanlar tarafından darp

edilerek işyerinden uzaklaştırılmıştır. Burada iki Ermenistanlı kadın arasında birbirini ötekileştirme halini görürüz ve bunun sebebi ise şikayet eden kadının kendisinden daha üst konumda çalışmasının verdiği güçle iş ilişkilerini bir rekabet ilişkisine dönüştürmesidir. Sarin de Ermenistanlı kadınlar arasında maaş farklılığının kıskançlığa neden olduğundan bahsetmiştir. Kısaca Ermenistanlı kadınların birbirlerini ötekileştirmeleri daha çok iş ilişkilerinde açığa çıkmaktadır. Bunun yanı sıra işverenlerinin hakaretine ve aşağılamasına maruz kalarak işten ayrılan ve maaşını eksik alan Ermenistanlı kadınlardan biri de Lusin'dir. Lusin, kamusal alandaki "olumsuz yabancı kadın algısını" ev içinde deneyimlemiştir. Rus işverenin kendisinden önce istihdam ettiği Moldovalı kadının, Lusin'in işverenin kızının eşiyle ilişki yaşamasından kaynaklı olarak bütün yabancı uyruklu kadınlara karşı önyargı oluşturarak Lusin'e sürekli "orospu" dediğini ve Lusin, bu yüzden işten ayrıldığını ve işverenin maaşını eksik verdiğini ileri sürmüştür:

"Oninel anlıyorum aci var hama hic gerek yok. Sen yaşlı istedi adam da sena yaşlı gonderdi. Yirmi beş yaşında kız geldi oni damadı aldı beraber gitti bana ne. Kapıyı açıyos orospun geldi. 1 ay yani boyle savaj yapıyorum durcam durcam ama son gyun baya patladım. Evi içinde gel buraya sen benden ne istiyorsun niye boyle bişeyler diyorsun ben çalışmicam. Para ver ben gidiyorum o zaman para maaşlar çok iyi. O verdi yuz dolar eksik verdi." (Lusin, 67)

Ermenistanlı kadınların işyerinde yaşadıkları zorluklardan bir diğeri de işten çıkmak istediklerinde işverenin "*işten çıkarmama*" sıdır. Bundan kaynaklı olarak işçinin hakkını yok sayarak zorla çalıştırmalarıdır. Ama Sarin'in deneyiminde zorla çalıştırmaya karşı olarak gündelik direniş biçimi geliştirerek kaçma eylemini kullanmıştır:

"Turklerin yanında iş buldum. Yaşlılar. Zor geldi dil bilmediğim için sinir oluyor, bağıırıyordu. Ben küçük değilim bana bağıırıyordu. Ben çıkıcam işveren izin vermedi. İşimi beğeniyordu. Birkaç eşya bıraktım, ayrıldım." (Sarin, 60)

Garine de benzer bir deneyimi yaşamıştır. Garine, günlük ev işlerine gitmektedir. Garine, işverenin evden ayrıldığı zaman evin kapısını kilitleyip gittiğinden bahsederek işverenin bir gün kendisinden üç gün evde kalıp sabaha kadar temizlik yapmasını istediğinde ise bunu istemediğini belirtmesine rağmen işverenin direktmesi üzerine kaçarak işten ayrılmıştır. Garine'nin deneyiminde ise dil bilmiyor olması onu daha fazla sömürüye açık hale getirmiştir. James'in ifadesiyle "fiziksel ve duygusal ev işi yapanlar sadece kadınlar olduğu için perde arkasındaki bu tip bakım ve destek işleri, çoğunlukla hiçbir hareket tarafından hesaba katılmaz, dile getirilmez ve takdir edilmez. Böylesi bir görünmezlikten muzdaripken dil bilmiyorsanız, pasif, çaresiz, bilinçsiz ve yeteneksiz olduğunuz, tipik bir kurban olduğunuz varsayılır" (James, 2010: 174). Garine de ev içi emeğin görünmezliği ekseninde göçmen bir kadın işçi olarak bir kurban olarak görülmüş ve evrensel kölelik dediğimiz küreselleşen dünyada göçün kadınlaşmasıyla birlikte ev ve bakım işçilerinin yaşadığı muameleyi görmüştür. Ama Garine işverenin dayatmasına direnerek kaçma eylemiyle kendi hak arama yolunu yaratmıştır.

Ermenistanlı kadınların işyerinde yaşadıkları diğer zorluklara yatılı olarak kalmayıp sadece evlere temizliğe gidenler ise "*işverenlerinin yemek vermedikleri*"ni ya da kendi yemeklerinden artarsa verdiklerini aktarmışlardır. Garine günde 12 saat çalıştığını, dil bilmediği için daha düşük ücret aldığını, işverenin yemek vermediğini bunun yanı sıra işverenin büyük evin yerlerini diz çökerek sildirdiğini aktarmıştır:

" O zamanlar maaşı 400 dolar. Ben dil bilmiyodum onu için. Akşam yediye sekize kadar çalışıyordum. Sabah sekizde orda olucaktm. Ben dizde yerleri siliyordum, dizleri ustunde. Supurge olmadı hiç bişeye izin vermedi. Hepsini elinde boyle siliyodum. Dupleks iki kat ev. 7 tane o da iki salon. Evde yemek yoktu, hicbişey yoktu. Ben suyum bile ben aldım yanıma. Evden durum yaptım goturdum orda yiyim diye." (Garine, 49)

Sarin de tam tersine işverenin kendisine yemek verdiğini dolabı istediği zaman açabildiğini belirtirken bazı arkadaşlarının işverenlerinin sadece bir simit verdiğini

aktarmıştır. Arev de diğerlerinden farklı olarak Ermeni işverenin yemek kalırsa verdiğini ve bu yüzden işten ayrıldığını aktarmıştır:

"Ermeni aile yemek konusunda çok kötü, yemek vermiyorlar kalan yemeği veriyorlar. Aç kalıyordum birkaç ay sonra çıktım." (Arev, 49)

Görüştüğüm kadınlar arasında hiçbirinin işvereni pasaportlarına el koymamıştı. Ama kadınlar kendi deneyimlerini aktarırken bana olmadı ama arkadaşım ya da bir tanıdığım yaşadığı şeklinde arkadaşlarının deneyimlerini de aktarmışlardır. Bu deneyimlerden biri de Gohar'ın Ermenistanlı kadın bir tanıdığının pasaportuna işverenin el koymasıydı. Gohar'ın tanıdığı olan Mane diğer göçmen ev işçileri gibi işvereni yemek vermemiş ve işten ayrılmak istediğinde de sınır dışı edilme tehdidi ile karşılaşmıştır. Mane'nin deneyimi tarihten bu yana gelişen Ermeni kimliğine yönelik düşman algısının ev içine yansmasıyla birlikte etnisite, sınıf ve göçmen eksenlerinin kesişiminde yer alan konumuyla Mane, ayrımcılığa uğramıştır. İşverenlerin pasaportlarına el koymalarının nedeni ise göçmen ev işçilerini savunmasız kılarak ve işvereni daha bağımlı hale getirerek istediklerini yaptırabilme imkanı elde etmeleridir. Bu durum modern çağda köle olma halini anımsatır. Mane de çözümü kaçmakta bularak direnmiştir:

"Mesela bir bayan bir yerde çalışıyordu onun pasaportu aldılar. Yeni geldi işe girdi Türk ailede ve pasaport aldı. Bayan bilmeden aptallık yaptı kendi pasaportu verdi sonra bayanı aç bırakıyorlar, çok çalıştırıyorlar ve Ermeni olarak için her zaman yani için kötü olarak şeyler konuşuyorlar. Ondan sonra bayan dedi ki ben burdan çıkmak istiyorum, istemiyorum çalışmak benim pasaportu verin gidiyorum. Hayır dediler polisi çağırcaz ve çağırdılar bayan zor zor kaçtı, pasaport vermediler. Ondan sonra bayana çok problemler oldu. Ermenistan'dan yeni bir pasaporta benzeyen birşey gelmiş böyle, sonra bayan gitmiş Ermenistan'a para çok harcamış yeni pasaport almak. Böyle oluyor her yerde var insanlar hem iyi hem kötü." (Gohar, 60)

Garine de kendi arkadaşının deneyimini aktarırken arkadaşına çalıştığı yerde "*işverenin zorla ilaç verdiği*"ni ve kayıtdışı olmalarına rağmen arkadaşını

kurtarmak için bu sefer kaldıkları yerdeki Türkçe bilen kadınlardan birine rica ederek polise şikayet edeceği tehdidi ile kadını kurtardıklarını anlatmıştır. Tehdit etme eylemi ve kadınların dayanışmasıyla birlikte işverenlerin tutumlarına ve sömürülerine karşı direnmişlerdir:

"Bizimkilerin birinin telefon numarası vardır. Bayan donuyor ev telefonunu alıyor ve hemen bizi aradı ve bana yardım edin bana ilaç veriyolar. Zorla boyle çeneden sıkıp ağzını açıp ilaç veriyoy, beni kurtarın. Telefon açtık orda vardı iki dakika sonra biz arıyoruz. Telefonu açtı. Şimdi hemen ya kadını yolluyosun ya bu telefonu polise veriyoruz sen bu bayanı kaçırdın. Ben sana bir saat veriyorum ya kadını yolluyorsun ya da hemen polise gidiyoruz seni şikayet etmeye telefon numaran var. Korktu bayan 1 saat sonra gönderdi. Kurtardık." (Garine, 40)

Türkiye'de kayıtdışı çalıştıkları için çoğu kadın emekli olamıyor bu yüzden ömür boyu çalışmak zorunda hissediyorlardı. Bana hep Ermeni kadınların çalışkan olduğundan ve yaşları ne kadar fazla olsa da çalışmaya devam ettiklerinden bahsetti. Bunun sebebi ülkelerindeki ekonominin düzelebilme ihtimalinin belirsizliğinden kaynaklı olarak geri dönememeleri ve emekli olamamalarından kaynaklı olarak çalışmak zorunda kalmalarıydı. Yaşları ilerlediği için ve çalıştıkları işlerden kaynaklı olarak oluşan hastalıklar da çalışmayı daha da zorlaştırmaktaydı.

Kadınlar enformel sektörde istihdam edildikleri için çalışma koşullarını düzeltilmesi için hak arama ve sendikalaşma gibi haklardan yoksun ve işverenleriyle pazarlık güçleri olmadığı için kaçma eylemiyle, tehdit etme eylemiyle ve Garine'nin anlatısında olduğu gibi kadın dayanışmasıyla yani gündelik direniş biçimiyle karşılık vererek kendilerini savunmuşlardı. Ermenistanlılar arasında dayanışmanın yanı sıra iş ilişkileri Ermenistanlı kadınlar arasında bir rekabet alanı da yaratmıştı.

3.3.1.1.2. Duygusal Emek: "*Sanki Aileden Birisin*"

Duygusal emek, işçi-işveren ilişkisinde emek sürecine duyguların da dahil edildiği sömürünün manevi boyutunu gösterir. Evde çalışan kadınların mekanın mahrem bir mekan olmasının etkisiyle de duygusal emeğin yoğun yaşandığı bir alandır. Güngör'ün ifadesiyle;

"Duygusal emek kavramı, hizmet sektöründe özellikle müşterilerle birebir ilişkide bulunan çalışanların emek sürecinde söz konusu olan bir olgudur. Bu çalışanlar, fikri emeklerinin yanı sıra, duygularını da emek sürecine dahil etmek zorunda kalmaktadırlar. Bu ise çalışanın istihdamdayken arz edebileceği son gücüdür. Görüleceği üzere kıyasıyla rekabetin yaşandığı kapitalist üretim ve tüketim ilişkileri ağında, çalışanın duyguları da piyasanın sağlıklı işleminin birer aracı haline gelmekte, özel alandan tüketim alanına intikal ederek üretim/satış sürecine dahil olmaktadır" (Güngör, 2009: 182).

Duyguların da kapitalist üretim sürecine dahil edildiği sistemde Ermenistanlı göçmen ev işçilerinin yatılı olarak evde kalmayı tercih etmeleri özel alan ve kamusal alan sınırının muğlaklaşmasının da etkisiyle işçi-işveren ilişkisini sadece fiziksel anlamda değil duygusal anlamda da sömürüye açık hale getirmektedir. Duygusal sömürü deneyimleri, onlar için psikolojik olarak yıpratıcı bir süreç olmasının yanı sıra işverenlerini kötülememek ve kayıtdışı çalışan bir Ermeni kadın olmanın verdiği "görünmez olma stratejisi"yle anlatmayı tercih ettikleri alanlar değildi. Yani hem görünmezlik stratejisi izlemek hem de duygusal olarak etkilendikleri için o anları tekrar hatırlamamak adına anlatmak istemedikleri bir alandır. Duygusal sömürüyü deneyimlerden anlayabilmek için Aksu Bora'nın "maternalizm kavramı" yol göstericidir: "Maternalizmi, işçi işveren ilişkisinin aile ilişkisi imişçesine adlandırılması ve buradaki iktidarın görünmez kılınması olarak tarif edebiliriz" (Bora, 2016: 168). Yaptığım görüşmeler sırasında kadınların işverenleri için kullandıkları kelimeler "anne, teyze, hala" yani aileyle ilişkili kelimelerdir.

Kendilerini aileden biri olarak gördüklerini ileri sürdüler. Aileden biri gibi görölmek aslında sınıf farkının hissedilmediği bir alan yaratarak ezen-ezilen ilişkisinin görünmez kılmak adına duyguların gücünden yararlanarak işveren tarafından manevi anlamda bir sömürü alanı yaratmıştır. Başlıkta da kullanılan cümleyle işvereniyle ilişkisini özetleyen Anna'nın deyişiyle;

"En son teyzeyin evinde çalıştım sanki aileden birisin." (Anna, 51)

Garine de Anna gibi aileden birisin cümlesini kurduğunda neden öyle söylediğini sorduğumda göçle birlikte aileyi geride bırakmanın verdiği özlemi baktığı çocukları kendi evladı gibi severek gidermesinden bahsetti:

"Neden öyle diyorum. Yani ailemi özlemeye çok izin vermiyorlar." (Garine,49)

Kendini aileden biri olarak tanımlama hali işyerinde yaşadıkları zorlukları sömürüyü görmelerini engelleyen bir körlük yaratmıştı. Ama bu körlük, duygusal bir körlüktü. Ailelerine duydukları özlem bunda etkili bir faktördü. Körlük dememin sebebi ise işverenlerin onların duygularını sömürerek iş yükünü artırmalarıydı. Sadece çocuk ya da yaşlı bakımı için çalışmaya gelen kadınlar aynı zamanda ücretsiz olarak ev işini de yapıyorlardı. Anna, mesela ilk çalıştığı evde bakıcı olarak çalıştığını ama temizlik de yaptığını anlattı. Bunun yanı sıra işverenlerinin içerisinde oluca zengin olan işverenlerinin de aileden biri gibi davranmasına rağmen çalışma izni vermemesi maternalizmin başka bir boyutuydu. Çünkü duygusal anlamda işçisini tatmin ederek tahakküm altına almaktaydı. Bunun yanı sıra duygusal emeğin iki boyutu söz konusudur. İlk olarak duygusal anlamda tatmin ederek işçiyi kendine bağımlı kılarak sömürme bir diğeri ise duyguları yıpratıcı bir araca dönüştürerek sömürmedir. Çocuk bakıcılığı yapmanın duygusal olarak yıpratıcı bir emek sarf etme boyutu söz konusudur. Çünkü ailelerin ilgisizliği ve tek sorumluluğu bakım işçisi

olan kadınlara yüklemeleri çocukların bakıcılarını ebeveynleri olarak görmelerine neden oluyordu. Bakıcılarında çocuklarına olan özlemlerinin de etkisiyle çocuklara bağlanmasına sebep olan psikolojik bir süreçti. Bu durum aynı zamanda işçi-işveren ilişkilerinde çatışmalara yol açtığına ise işverenleri aileden biri olma algısını yerle bir ederek aralarındaki sınıf hiyerarşisini hatırlatma stratejisi izliyorlardı. Sarin, yaşadığı deneyimi anlatırken duygusallaştı ve gözleri dolmuştu tekrar o anları yaşar gibiydi. Onu hala duygusal olarak yıpratıcı bir süreç olduğu belliydi:

"Bir ailenin yanında çalışıyordum annenin psikolojisi bozuktı. Çocukları çok dövüyordu. Küçüğü bana anne diyordu. Bir gün çocuğu çok dövdü. Ben ona bağırdım sana izin vermem. Bana sen kimsin dedi, ben bu evin bakıcısıyım dedim. O bana sen evin temizlikçisisin dedi. Kadının iyilikleri de oldu beni hastaneye götürdü masraflarımı karşıladı, hediye aldı." (Sarin, 60)

Garine de baktığı çocukların ebeveynlerinin, çocuklarına olan ilgisizliğinin çocukların psikolojisini etkilediği ve bu durumundan kaynaklı olarak üzüldüğünden bahsetti. İşverenlerin çocuklarına olan ilgisizliğinden kaynaklı olarak ebeveynlik rolünü üstlenerek yeniden üretim ilişkisinin çocuk yetiştirme yani ebeveynlik boyutunu da yerine getiriyorlardı. Bu durum hem çocuk için hem de bakıcısı için oldukça yıpratıcı bir süreçti:

"O kadar yazık çocukları. Saat 7'de 8'de eve geliyolar ve bana diyorlar biz yorulduk bizim kendi hayatımız var. Alla alla bu çocukları ben mi doğurdum ama beni istemiyolar sıkıldılar artık, yoruldular size istiyolar artık. O kadar uzuluyorum gece geliyor bana sarılıyor, ne yapım ozluyorum seni diyor. Diyorum anne evde, o izin vermiyo diyor." (Garine, 49)

Bunun yanı sıra yaşlı bakımında karşılaşılan zorluklarda "duygusal emek" boyutunun yıpratıcı tarafıydı çünkü hakarete ve şiddete maruz kalabiliyorlardı. Sarin'in baktığı kadının duşta kendisine vurması ve küfür etmesini; Sarin'in "yaşlı

olma haline" dair empati kurarak yaşadığı bu durumu unutmayı tercih ederek işten ayrılmamıştır. Unutma eylemi hem empati kurma süreciyle alakalıdır hem de aileden biri gibi olma süreciyle alakalıdır :

"Yaşlı bir kadına bakıyordum ilk 5 ay çok zor oldu. Kadın çok kaprisli. Ben alışkınım tek başıma, ama rahatsız oluyorum, duşta bana vurmak istedi. Küfretti bana. İşten ayrılacaktım. Bilmiyordum unutkanlığı var. Ben sana kötü birşey mi dedim, kavgamı yaptım, gidecem diyince çok üzüldüm dedi. Sonra söylediği küfrü söyledim üzüldü. Senin gitmeni istemiyorum, beni affet dedi. Hepsini unuttum. Kızı gibi geliyor. Bazen altına yapıyor, temizliyorum. Acaba yaşlanınca ben nasıl olcam diyorum." (Sarin, 61)

Ev işinin sevgi işi olarak tanımlanması, mahrem bir alana hapsedilmesi ve emeğin görünmez kılınması, göçmen ev işçilerinin emeğinin de duygusal boyutunun görünmezliğine neden olmuştu. Ev, işverenlerinin "aileden biri gibi davranmaları"yla onlar için göçle birlikte yaşadıkları yalnızlık halini ve aile hasretini giderdikleri de bir alandır. Fakat maternalist ilişkilerde onların bu duygusal yanlarını yani yuva hasretlerini, işverenleri bir sömürü ilişkisine dönüştürebiliyordu. Psikolojik olarak yıpratıcı olan süreçlere dayanmaya çalışma hali de bir tür duygusal emektir. "Aileden biri olma" hali ile birlikte işverenin duygusal sömürsünün farkında olup da katlanma haliydi aynı zamanda, tıpkı Sarin ve Garine'nin deneyiminde olduğu gibi. Duygusal emeğin iki yüzü diyebiliriz aslında.

3.1.1.1.3. Karşılaşma Mekanı: "Diyalog Alanı mı Çatışma Alanı mı?"

Ev, hem çalışma alanı hem de yaşama alanı olarak Ermenistanlı kadınların deneyimlerinde işçi-işveren ilişkisinin emek boyutunun yanı sıra hem kendi soydaşlarıyla hem de yıllardır temas etmedikleri Türklerle karşılaşma ve birbirlerini tanıma alanıdır. Bu bölümün yazılmasında etkili olan ilk soru Türklerin ve Ermenistanlı kadınların iş ilişkileri ya da sosyal ilişkiler vesilesiyle bir araya

gelmelerinin Türk-Ermeni politikasının yarattığı "düşman algısı"nın ve temassızlığın bu ilişkiyi nasıl etkilediği ve bir ötekileştirme sürecine yol açıp açmadığıdır. Çünkü kadınların anlatılarında 1915'e ilişkin aktarılan toplumsal hafıza, kimliklerinin önemli bir parçasıdır. İkinci soru ise soydaş olan Türkiyeli Ermeniler ile Ermenistan Ermenisi kadınların hem iş ilişkileri hem de sosyal ilişkiler vesilesiyle karşılaşmalarının birbirlerini ötekileştirme sürecine yol açıp açmadığıdır. Kısaca ev, kendilerine aktarılan toplumsal hafızada kaynaklı olarak Türklerle karşılaşmalarında ve 1915'te sürüldükleri topraklarda yaşamaya devam eden soydaşlarıyla karşılaşmalarında çatışma alanı mıydı yoksa diyalog alanı mıydı bu karşılaşma nasıl bir iktidar ilişkisi yaratmıştı? Bu başlığın yazılmasının bir diğer sebebi ise Ermenistan'dan Türkiye'ye göçü ilk olarak özel kılan diplomatik ilişkinin olmaması ve sınırın kapalı olmasına rağmen bir insan akışının olmasıdır ve bu insanların çoğu kadındır. İkinci özel kılan ise kendi soydaşlarının Türkiye'de yaşamasıydı. Yapılan görüşmeler sonucunda ise Türkiye'ye ilk geldiklerinde korktuklarını ve zihinlerindeki "Türk" algısının farklı olduğundan bahsederlerken Türkiye'ye adapte olma sürecinde geliştirdikleri iş ilişkileri, arkadaşlık ilişkileri ve Türk işverenleriyle ilişkilerinde evin daha çok temas alanı olarak ortaya çıkmasından kaynaklı olarak Hrant Dink'in kullandığı halk diplomasisi kavramı kullanıldı. Ermeni işverenleriyle ilişkilerini aktarırken de kimi zaman çatışma alanıyken kimi zaman diyalog alanı olması söz konusuydu. Bu yüzden iki soydaşın karşılaşma alanı olarak evin bir diyalog alanı olduğu deneyimleri aktarırken Yuval Davis'in çapraz siyaset kavramından yararlanıldı.

3.1.1.1.3.1. Halk Diplomasisi mi?: *Türk İşverenlerle İlişkiler, Aile Birleşmeleri, Akraba Ziyaretleri*

Ermenistanlı kadınların çoğu ev işçisi olarak çalışmakta olup hem Ermeni hem de Türk işverenlerin evinde yatılı olarak çalışmışlardı. Bu yüzden ev, işverenlerin özel alanı olsa da aynı zamanda Ermenistanlı ev işçisinin hem çalıştığı hem de kaldığı alan olmaktaydı ve neredeyse günün büyük bir kısmını işverenleriyle beraber

geçiren bu kadınlar için evin özel alan ve kamusal alan sınırının muğlaklaşması boyutu evin çok daha farklı anlamlar barındırabilmesine neden olmuştu. Bu başlığa gelene kadar evi daha çok iktidarın baskı sistemleri sonucunda kadınların ekonomik ve duygusal olarak sömürüldüğü ve bu sömürüye karşı hak arama imkanlarının olmayışından kaynaklı olarak bu baskı sistemlerine karşı bazılarının gündelik direniş pratiklerini geliştirebildiklerinden bahsedildi. Ama ev, aynı zamanda Türkiye-Ermenistan ilişkisizliği sonucunda iki halkın temassızlığından kaynaklı olarak birbirlerine yönelik düşman algılarının ve bu algıdan kaynaklı olarak kimliklerine çizdikleri keskin sınırları aşabildikleri alan da olabilmekteydi. Ev, karşılıklı önyargıların temasla giderildiği yani diyalogun şekillendiği bir alan olmanın yanı sıra aynı zamanda iki ülke arasındaki ilişkisizliğin tarihine karşı alternatif tarihin yazıldığı bir alan olarak da nitelendirebiliriz. Çünkü birbirine karşı önyargılı olan iki halkın “Ermenilerin ve Türklerin” birbirlerini tanıma ve keşfetme alanıydı. Hrant Dink, devletin kilitlendiği noktada halk diplomasisinin devreye girmesi gerektiğini söylerken aslında sınırın kapalı olmasına rağmen Ermenistanlıların gelişinin halk diplomasisi için kilit bir rol oynadığından bahseder. Evde yatılı olarak çalışmak ise işverenle olan teması arttırabilecek bir rolü olmasından kaynaklı olarak mekanın işlevi de oldukça önemlidir. Görüştüğüm Ermenistanlı kadınlar, Türkiye'ye gelmeden önce korktuklarını söylemeleri ama daha sonra temasla birlikte bu korkunun geçmeye başladığını ifade ettiler. Çünkü kimliklerine sinen korku hissinin sebebi ise ailelerinin aktardıkları toplumsal travmalardan kaynaklı olarak zarar göreceklерinden korkmalarıydı. Korkunun geçmesi ise temas ettikleri insanların onlara zarar vermediğini deneyimlemeleri ve geliştirdikleri karşılıklı ilişkilerle mümkün olmuştu. Bu ilişkilerde iki halkın kimlik algılarını belirleyen bam teli olan 1915'te yaşananlar ise genelde değinmemeye çalıştıkları konulardı. Sadece insani ilişkiler üzerinden ilerlerleyen bir durum söz konusuydu. Ermenistanlı kadınların halk diplomasisinde önemli rol oynamasının sebebi önce kendi algılarının değişmesi ve korku perdesini kaldırabilmeleri idi. Algının değişmesiyle birlikte Türkiye'nin tanımadığı komşusu olan Ermenistan'ı işverenlerine tanıtmalarıydı. Çalıştıkları yerlerde Ermenistan'a özgü yemekler yaptıklarını anlattılar. Bunun yanı sıra Türk çocuklarının Ermeni bakıcılar tarafından büyütülmesi de bir diğer önemli boyuttu. Garine'nin deneyiminde baktığı Türk çocuklarına Ermeni masallarını, Ermenistan'ın nasıl bir yer

olduğunu anlattığından bahsetti ayrıca kendi kültürünü tanıtmak için Kilise'ye de götürdüğünden bahsetmiştir:

"Bizim Ermeni çok gyuzel masallar var anlatıyorum. Anahit bir prenses masal vardır. Onu anlattım. Evet, Kılseye de goturdum. İlk önce Kılseye goturdum sonra Paskalya Bayramı goturdum getirdim." (Garine, 49)

Bunun önemli olduğunu ileri sürmemin sebebi Ermenistanlı bakıcıların büyüttüğü Türk çocukların politikanın hayatlarına nüfus ettikleri anda yani "düşman" algısıyla ve önyargıyla karşılaşmaları durumunda bu önyargıya karşı bir duruş sergileyebilme ihtimali olabilir. Yani benim bir Ermenistanlı bakıcım vardı ve iyi bir insandı diyerek bu algıya karşı çıkabilme ihtimalini yaratabilir. Tez çalışmam sırasında "Duyguların Rengi" filmini izlemiştim. Bu filmde siyahi bir bakıcı tarafından büyütülmüş beyaz genç bir kadının, beyaz ve orta sınıftan kadınların evlerinde çalışan siyah kadınlara yaptıkları ayrımcılığa karşı bir tutum sergileyerek siyahi kadınların deneyimlerini dinleyerek kadınlara karşı yapılan ayrımcılığın çok boyutluluğunu görünür kılmak için bu deneyimleri kitaplaştırmıştı. Beyaz orta sınıftan olan kadınların yaptıkları ayrımcılığı ifşa etmişti. Ama tabi bu filmde de kadınlar kendilerine karşı yapılan haksızlıklara karşı gündelik direniş biçimleri de geliştirmişlerdi. Bu filmde beni ana karakterin etrafındaki herkes önyargılı iken bakıcısıyla geliştirdiği insani ilişkinin ikisi arasında önyargıların ve politikanın nüfuz edemediği bir alan yaratmış olması etkilemişti. Bu yüzden Ermenistanlı kadınlar da böyle alanlar yaratabilecek bir role sahip olabilirler. Sadece çocukları büyütmele değil yaşlı bakımı da iki halkın karşılaşma sürecinde önemliydi. Gohar'ın deneyiminde Türk bir yaşlı kadına baktığını işverenin Ermenilere karşı önyargılı olduğunu ama çalışmaya başladıktan sonra işvereniyle iyi ilişkiler geliştirdiğinden ve çalıştığı yerdeki iş yükünün azlığından bahsetmiştir. Gohar da Türkiye'ye ilk geldiğinde kendisine anlatılardan kaynaklı olarak önyargılı olduğundan fakat kendisinin de insanlarla tanıştıkça fikrinin değiştiğinden bahsetmiştir. İşverenini annesi gibi gördüğünden aslında duygusal emek boyutundan da bahsetmiştir:

"Ben bir Turk bayana bakıyordum o dedi ki ben Ermenilere hiç sevmiyorum ama sana bilmiyorum simpatik ne, ben sana sevdim. Ben de dedim neden sevmiyorsun ben sana çok seviyorum optüm sardım ondan sonra bayan bana çok çok sevdi benim için hediye alıyor fazla para veriyordu mesela bayram olduğu zamanda para, hediye boyle. İyi davrandı beni bayan. Hizmetçi vardı bana izin vermiyordu hiçbirşey yapmak dedi ki tek sen yemek yap ve kendi odasına git televizyon izle ne zaman sana çağırım kahve içmek çay içmek o zaman gel benim odaya, yoksa git kendi odaya hiçbir iş yapma." (Gohar, 60)

Bunun yanı sıra işçi-işveren ilişkisiyle birlikte kendi algılarının değişmesi aynı zamanda bu değişen algılarını da Ermenistan'daki tanıdıklarına ve akrabalarına anlatarak ya da onların Türkiye'ye gelmelerini ve görmelerini sağlamaları ve aile birleşmeleri de gelen kişilerin keskin fikirlerinin nötrleşmesine neden olmuştu. Anahit Türkiye'ye çalışmaya geldikten sonra babası da gelmiştir. Anahit, Ermenistan'dan Türkiye'ye gelenlerin artık alıştığından bahsederken babasının Ermenistan'dayken Türk kanallarını izlemelerine izin vermediğini ama Türkiye'ye geldikten sonra yıllardır Türklerin yanında çalıştığını ve şimdi babasının Ermenistan kanallarını bile izlemediğini anlatmıştır. Kendisinin Türkiye'ye ilişkin düşüncelerinde ise aslında aktarılan toplumsal hafızayla birlikte oluşan korkunun kimliklerine çizdiği keskin sınırlardan ve temassızlıktan kaynaklı olarak Türkçe öğrenmenin düşüneceği en son şey olmasından bahsetmiştir:

"Dört ay sonra Türkçe öğrendik hiç beklemediğim şey Türkçe nasıl öğrenebildik diye." (Anahit, 34)

Anahit, ayrıca büyükbabasının Türkçe konuştuğundan da bahsetti. Sadece Anahit değil Ermenistanlılar arasında Türkçe yabancı olmadıkları bir dildi çünkü görüştüğüm 60 yaş üstü olan kadınlar da dedelerinin Türkçe ve Kürtçe konuştuğundan bahsettiler. İşçi- işveren ilişkisi dışında Türkiye'de hiç çalışmamış olan Lena da korktuğu için Türkiye'ye gelme konusunda zor karar verdiğinden bahsetmiştir. Tıpkı Anahit gibi o da kendisi için imkansız gibi görünen birşeyi

yapmıştı Türkiye'ye gelmişti. Kendi korkusunu yenmesinde eşinin desteğinden bahsederken "değişmek" kelimesini kullandı ayrıca burayı sevdiğini ve Türk arkadaşlarıyla iyi ilişkiler geliştirdiğinden bahsetti:

"Şimdi çok şeyler değişti. Ama o zamanlar ve birlikte önce bizde çok korku var. Özur dilerim ama bu ülke bizim için sanki bir kapalı, yok bitti öyle bi ülke yoktu." (Lena, 49)

Aile birleşmesinin yanında Ermenistan'dan akraba ziyaretleri de oldukça önemliydi. Lena'nın yeğeninin Türkiye'ye ilk geldiğinde kamusal alana çıktığı zaman çok korktuğundan ama korkusunun zamanla geçtiğinden bahsetmiştir. Akraba ziyaretleri de iki halkın temas etmesi açısından oldukça önemliydi. Bu yüzden buradaki Ermenistanlılar aslında Türkiye'deki varlıklarıyla bir halk diplomasisi aracıydılar:

"Yeğenim buraya turist geldi. Biz ona bişey söylemedik, o biliyo kaç senedir burda yaşıyorum. Diyor nasıl geleyim. Kızım diyorum oturucaz gelicez ne var. Ama bir yabancılık öyle oturur iki buklum, cay iç, öyle oturur ıkı buklum. Sonra geçiyo o kadar şey olmuyo." (Lena, 49)

Akraba ziyaretlerinin toplumsal cinsiyet boyutu da söz konusuydu. Bu ziyaretlerin amaçlarından biri de Türkiye'de çalışan kadınlara ilişkin Ermenistan'da oluşan "kötü kadın algısı"nın etkisiyle ataerkil aile yapısını var eden "namus" algısının da etkisiyle ailenin erkeklerinin kontrol amaçlı yaptıkları ziyaretlerdir. Bu ziyaretler aynı zamanda Türkiye'ye daha önce hiç gelmeyen Ermenistanlıların gelmesini sağlayarak kafalarındaki algının nötrleşmesine vesile olan bir süreçtir. Emma'nın yeğeni ile Garine'nin oğlunun yaptığı ziyaretler bu amaçla yapılmıştır. Emma'nın deneyiminde hem Türkiye'nin korku imgesiyle özdeş olması hem de Ermenistan'dan Türkiye'ye giden kadınlara ilişkin "kötü birşey yapıyorlar" anlatılarının yayılması akraba ziyaretinin nedenidir. "Kötü birşeyler yapıyorlar"

algısı ise yasadışı işlere bulaşanlar ve seks işçiliği yapan kadınlara ilişkin anlatıların yayılarak bütün Ermenistanlı kadınlara mal edilmesinden kaynaklıydı. Bu algı aynı zamanda göçmen kadınların ülke sınırını aşmalarının namus sınırını aşmalarıyla özdeşleştirilmesine neden olarak kadın bedenine çizilen sınırın, milliyetçi ve cinsiyetçi boyutunun bir göstergesiydi:

"Eskiden o kadar şeyler anlatıyorlardı. O kadar şeyler. Şu anda da Ermenistan'a gidiyorum. Mesela benim abimin çocukları işte soruyorlar hala orası nasıl bir yerdir yani korkmuyor musun yani birşey. Son zamanlarda benim abimin çocuğunu bir ay getirdim goturdum. Ee dedim Gagik şimdi seviyor musun İstanbul'u. Hala diyor benim hoşuma çok gidiyor. Çok güzel yerdir çok. Ee dedim siz görün ki yarın obur guyn yanlış anlamayın. Çünkü çok çok kötü bişeyler anlatıyorlardı o zaman. Hama şimdi böyle bişey yok gelen çok rahat geliyor. Eskiden Ermenistan'dan birisi duysaydılar Ermenistan'dan birisi Türkiye'ye gitmiş o zaman en son yani anlatamıyorum hangi kadına gitmiş en son kadın gitmiş Türkiye'ye böyle kötü bişeyler anlatıyorlardı. Bilmiyorum buraya gelen kadın kötü birşey yapıyor diye anlatılıyor. Hama şimdi oyle değil, oyle değil şimdi. Şimdi biraz millet o zaman çok ne biliyim tabi şimdi Türkiye olmasa Ermenistan nasıl olacak her şey burdan geliyor Ermenistan'a. Tekstildir budur şudur ne biliyim her şey Ermenistan'a burdan gidiyor." (Emma, 61)

Emma, ayrıca Ermenistan ekonomisi için önemli olan bu ticaretin de algıların değişmesine vesile olduğundan bahseder. Halk diplomasisinin olabilirliğinden bahsederken aslında bunu engelleyen zihniyete sahip insanlar da vardı yani çatışmaların yaşandığı süreçlerde olmuştu. Gohar'ın arkadaşı Mane'nin çalıştığı evdeki deneyimi hala düşman algısının devam ettiğinin göstergesiydi. Bunun yanı sıra hükümetin iki ülke arasında yaşanan politik süreçlerin etkisiyle yapılan haberler aracılığıyla Ermenistanlıları sınır dışı etmekle tehdit etmesi ve yaşanan her anlaşmazlık sürecinde bunu devreye sokmaları da bu süreci engelleyen bir durumdu. Ama önemli olan şuydu 1915'te iki halk arasında yaşananlar, temas ettikçe artık birbirlerini suçlamak yerine politikanın nüfus edemediği insani ilişkiler geliştirmeye başlamalarına yol açmasıydı. Bu yüzden genel olarak Türklerle ilişkilerinden bahsettiklerinde korku duygusu ve öğrenilen fikirler yerini "olumlu" bir tavra bırakmıştı. Çünkü bu durumu anlatırken "değişmek" kelimesini kullandılar. "Fikrim değişmiş" dediler mesela. Konuştuğum kadınlar arasında Türk işverenleriyle

geliştirdikleri ilişkilerden, Türk arkadaşlarının olduğundan ve onlarla daha çok vakit geçirdiklerini söyleyenler de vardı. Görüştüğüm kadınlar Türklerle ilişkileri konusunda daha çok olumlu ilişkiler geliştirdiklerinden bahsettiler. Bunun yanı sıra Lena gibi Türkiye'de hiç çalışmamış olan Yerez'ın yaptığı akraba ziyareti de akrabasının Türk komşusuyla bir diyalog geliştirmesine ve fikirlerinin değişmesine neden olmuştu. 1915'te ona anlatılan göç hikayesinin etkisiyle bu anlatıların Yerez'ın kimliğinin önemli bir parçası olmasından ötürü temas etmek istememesi ama karşılaşmayla birlikte vaftiz babasının komşusunun kendini anlatması ve karşılıklı kurulan empatiyle birlikte bu deneyim de bir çapraz siyaset örneğiydi. İnsanlarla tanıştıkça kendi algısının değişmesinin etkisiyle Türkiye'deki yaşama alışmasının kolaylaştığını ileri sürmüştür:

"Her tanıştığım insanla biraz daha kolay oldu. İyilikler görerek buradaki yaşamım kolaylaştı. Buraya geldiğim sene vaftiz babamın komşusu Türktü bana bir hediye verdi fakat ben kabul etmedim. Ben Ermenice konuştum o konuştuğunu anlamadı, ben tahmin etmiyordum ki o anlamda kırılınsın. Türk komşu hediye verdiği zaman istemedim ama bunu Ermenice açıkladım fakat ben farkında değildim ki karşımdaki insan yüzümden anladı ve kırılacağına farkında değildim. Vaftiz babamın Türk komşusu çok üzüldü dedi ki birkaç yıl önce yaşanan bir olay yüzünden kaç nesil geçmiş ve sen hala bu şey yüzünden benim aldığım hediye almamış olmana ben çok üzüldüm. Ben suçlu değilim, biz suçlu değiliz. Ve kaç nesil sonra hala benim yaşamımı ve senin yaşamını etkilemesinden ötürü çok üzgünüm. Onun üzüldüğünü görünce hediye kabul ettim. O söz üzerine. Ben bu olayların olmasını istemezdim ve ben ki suçlu değilim, büyüklerimizin bunu yapmasından ben suçlu değilim, ben istemezdim böyle bir şey. Ben o zamanlar gençtim daha 21 yaşındaydım birkaç dakika sonra adamın doğru söylediğini anladım, düşüncelerim farklı bir boyuta dönüştü ve kabul ettim." (Yerez, 33)

Yerez'ın bu deneyiminden sonra benimle görüşmeyi kabul etmesinden bahsederken de önceki deneyimlerinin ve değişen fikrinin etkili olduğunu ayrıca bu süreci bir diyalog süreci olarak tanımlamıştır. "Bizler bir arada yaşıyormuşuz" diyerek aslında geçmişte yaşananların travmatik deneyimini hatırlamak yerine politikanın nüfuz etmediği insani ilişkileri hatırlamayı tercih etmiştir:

"Gelmenizi istedim çünkü kötü birşey görmedim. Birbirimizi anlayabilmemiz, birbirimizle konuşabilmemiz için. Eski zamanlarda bizler bir arada yaşıyormuşuz, ben dedemden bunu öğrenmişimdir." (Yeraz, 33)

Kısaca ev, hem işçi işveren ilişkisinin toplumsal, siyasi ve toplumsal cinsiyet boyutunun deneyimlendiği bir alan iken hem de işçi-işveren ilişkisinin dışında Ermenistanlı kadınların Türkiye'ye göç etmeleri ve yerleşmeleriyle birlikte evlerine yapılan akraba ziyaretleri ve ailelerinin gelip yerleşmeleri de seyyar bir diyalog alanı yaratılmasına vesile olmuştur. Yani Ermenistanlı kadınlar kendi varlıklarıyla ve deneyimleriyle ailelerinin ve akrabalarının da Türkiye'yle temas etmelerini sağlayarak korkularını yenmelerine ve insani ilişkiler kurulmasına vesile olmuşlardır. Bunun yanı sıra sadece birisi evi, düşman algısının yarattığı bir baskı alanı olarak deneyimlemiştir. İşçi-işveren ilişkisi bağlamında baktığımızda; Ermenistanlı kadınların evde çalışması ve bakıcı olmaları işverenleriyle ve baktıkları çocuklarla daha yakın bir ilişki geliştirmelerine neden olduğundan kültür aktarıcılığı da diyalog sürecinin bir parçası haline gelmiştir. Kadınların hem diyalogu geliştiren hem de diyalogun geliştirilmesine vesile olmaları aslında ilişkisizliğe rağmen işleyen gizli bir diplomasinin yani iki devletin sınırının kapalı olması ve iki devletin de iki düşman halkın temasını ne kadar engellemeye çalışsalar da devletlerin müdahale edemediği bir halk diplomasisi alanının yaratılmaya başlandığının da göstergesidir.

3.1.1.1.3.2. Çatışma ve Çapraz Siyaset Alanı: "*Soydaşlarla İlişkiler*"

Ev, sadece Türklerle Ermenilerin karşılaşma alanı değildir aynı zamanda soydaş olan Türkiyeli ve Ermenistanlı Ermenilerin karşılaşma ve birbirini tanıma alanıydı. Türkiye'de yaşayan Ermenilerin de tabiriyle "Hayastanlılar"⁴² ile onların tabiriyle

⁴² Türkçesi Ermenistan'dır. Ozinian, Ermenistanlıların Türkiye'ye göçüyle birlikte İstanbullu Ermenilerin, Ermenistanlılar için "Hayastanlı" tabirini türettiğinden ve bu tabirin arka planında ise aslında ötekileştirici zihniyetin etkili olduğundan bahsetmiştir. Bkz: Alin Ozinian, Ermenistanlı Göçmenlerin Aynasından İstanbullu Ermeniler, "Çevrimiçi", 22 Mart 2011, <https://alinozinian.wordpress.com/2011/03/22/ermenistanli-gocmenlerin-aynasinda-istanbullu-ermeniler/>, 18 Mayıs 2019

burdaki Hay⁴³ların aynı zamanda Ermenistanlı kadınlar için Diaspora Ermenileriyle karşılaştıkları ve birbirlerinin kimliklerini tanımladıkları alanlardı. Görüştüğüm 15 kadından sadece 9'u ev işçisiydi. Ev işçiliği yapanlardan 5'i Türkiyeli Ermeniler için "onlar bizi sevmiyorlar, üstten bakıyorlar" cümlesini kurdular. Neden sevmiyorlar sorusunu sorduğumda ise verdikleri cevaplar daha çok kadınların aralarında yarattığı hiyerarşi ve güç ilişkilerinin bir yansımasıydı. Bu yüzden ev işçileri için bir çatışma alanıydı. Çatışmalarının nedeni neydi? Nasıl tanımlıyorlardı birbirlerini? sorularını sormama sebep olmuştu. Yapılan bütün çalışmalarda da iki halkın karşılaşmasının bir anlaşmazlık sürecine de sebep olduğundan ve alt kimlik-üst kimlik ayrımı yarattığından bahsetmişlerdi. Fakat bu ilişkilerin tamamen çatışmalı olduğu anlamına gelmemektedir. Çünkü Ermenistanlılar için Türkiyeli Ermenilerin ve azınlık kurumlarının varlığı oldukça önemlidir. Ve görüştüğüm kadınların neredeyse tamamı ilk geldikleri zamanlarda Türkiyeli Ermeni işverenlerinden, arkadaşlarından ve azınlık kurumlarından destek gördüklerinden bahsettiler. Araştırma sırasında benim fark ettiğim olgu ise görüştüğüm kadınlardan 5'i sadece Türkiyeli Ermenilerin Ermenistanlılara üstten baktığını ifade ettiler ve bu kadınlar da ev işçileriydi. İş yerinin ev olması; işverenle daha fazla temas etmeleri ve işverenin mahrem alanına girilmesi mekanında bu ilişkide bir etkisinin olduğunun göstergesiydi. Özellikle işverenin mahrem alanına girilmesi Hayastanlı kadınların damgalanmasına neden olabilmekteydi. Gohar, kendi arkadaşının Jaklin'in deneyimini aktarırken işverenin kocasının Jaklin'e göz koyduğunu bu yüzden Jaklin'i suçlayıp işten çıkardığından bahsetti. Türkiyeli Ermeni tanıdığımdan biri de Ermenistanlı kadınlar için kocalarımızı ellerimizden alacaklar dediklerini ve böyle bir önyargının olduğundan bahsetmişti. Hasmik de benzer bir algının varlığından bahsetti. Hasmik'in anlatısında hem soydaşları olan hemcinsleri tarafından "kocalarını almak"la suçlanmaları hem de iki soydaş arasındaki kültürel ve sınıfsal farktan kaynaklı olarak "yoksul ve kültürsüz" olarak görülmeleri hem de göçmen olmanın verdiği "neden geldiniz?" suçlamalarına maruz kalmalarından kaynaklı olarak kadınlar arasındaki iktidar ilişkilerinde Ermenistanlı kadınların konumunun toplumsal cinsiyet, etnisite, göçmenlik ve sınıf eksenlerinin kesişiminde özel alan ile kamusal alan sınırının

⁴³ Ermenice "Hay" Ermeni ulusuna verilen addır.

muğlaklaşmasını deneyimlediklerinin göstergesidir. Hasmik bu önyargılara karşı göç etmeden önceki hayatına referans vererek karşılık vermiştir. "Kültürsüz" olarak nitelendirilmelerine karşı olarak Ermenistan'dan gelenlerin eğitilmiş olduğunu ve Ermenistan'daki süreç yaşanmadan önce ekonomik olarak durumlarının iyi olduğunu anlatmıştır:

"Ortamımızda aa bunlar geldi şöyle böyle. Sadece bizi değil köyden gelenleri⁴⁴ de sevmiyorlar. (Neden diye sorduğumda?) Ne bileyim biz İstanbulluyuz işte kendileri daha kültürlü. Hiçbirşey görmemişiz parasız pulsuz öyle. Kaç senedir burdayız, koca alıyoruz sanki. Bizim en cahil en okumayan insan lise mezunu. Ondan aşağı bulamazsın yani. Ama kendileri ne bileyim. Biz 20 seneye kadar Ermenistan kadar zengin bir ülke bilmiyorum benim babam çalıştı müdüdü. Sadece ne oldu 88'te deprem oldu büyük bi deprem. 90'larda da savaş başladı." (Hasmik, 41)

Hasmik'in deneyiminde bir fark vardı "İstanbul Ermenileri" ve "Anadolu Ermenileri" arasındaki ayırmadan bahsetmişti. Bu üstünlüğün temelinde yatanların ise kültür ve zenginlik kriteri olduğunu ileri sürmüştü. Yumul'un ifadesi de bunu doğrular nitelikteydi. Ama Yumul, bu ayırımın aynı zamanda Osmanlı'dan bu yana İstanbul Ermenilerin "yönetici elit" olmalarının da etkili olduğunu ileri sürmüştür:

"İstanbul kökenli Ermeniler ise İstanbul kökenli olduklarını vurgulamakta ve bunu bir üstünlük olarak gördükleri hissedilmektedir. Arus Yumul toplum içi prestijin şehri kadim, eğitilmiş ve zengin aileleri ile bağlantılı olmakla arttığını belirtmektedir.(...) Gene Yumul, Ermenilerin zenginliklerini Anadolu'dan göç öncesine veya göç ettikleri şehrin yönetici elitine bağlayabilmenin öneminden bahsederek bu gözlemi doğrulamaktadır" (Komşuoğlu, vd. 2014: 235).

Hasmik, Anadolu Ermenilerine olan önyargıyla bağ kurarak kendilerine karşı da önyargının oluştuğundan bahsetmesi ise Anadolu Ermenisi olan arkadaşlarının

⁴⁴ Köyden gelenler derken Anadolu'dan İstanbul'a göç eden Ermenilerden bahsetti. İstanbullu Ermeniler arasında "köyden gelenler" olarak tanımlandıklarını ileri sürdü. Anadolu Ermenilerinin İstanbul'a göçü ile ilgili olarak bakınız: Ayşegül Komşuoğlu- Birsen Örs, Kimliği Unutulmayanları Kurgulamak: Anadolu Ermenilerinin Cumhuriyet Döneminde İstanbul'a Göçü, içinde Nasıl Hatırlıyoruz? Türkiye'de Bellek Çalışmaları, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s.217-243

deneyimlerini paylaşmasındandır. Aslında bir nevi "çapraz siyaset"ten de bahsedebiliriz. Çünkü Anadolu Ermenisi olan arkadaşlarının Ermeni bir kadın olarak kendi toplumu içerisinde yaşadığı ayrımcılığı anlattıklarından o da onlara kendi yaşadıklarını anlattığından bahsetti. Karşılıklı empati kurmanın ve deneyim paylaşımının olduğu bir alanın olması oldukça önemliydi. Ermenistan'da yaşadıkları toplumsal hafızalarında yer eden ve göç etmelerine neden olan olaylar ise anlatılarda hayatlarının dönüm noktalarıydı. Çünkü onların yoksullaşmalarına sebep olmuştu ve yüzden önceki hayatlarına duydukları özlemi dile getirdiler. Gohar da "neden geldiniz?" sorusunu sorduklarında Ermenistanlı kadınların hayatlarının dönüm noktası olan olayların hayatında yarattığı etkilerden bahsederek cümlelerinden İstanbullu Ermenilerin empati kurmasını beklediği ve onların anlamalarını beklediğinden bahsetti:

"Sevmiyolar bizi bunlar istemiyolar. Bize diyorlar neden geldiniz Türkiye'ye? Nasıl neden? Zor durumdan. Sizin her şey iyi. Biz de hicbişey yok. Hem savaş başladı hem deprem oldu hem Sovyet ayrılmış. Fabrikalar kapanmış nereye gidicez. Bize diyorlar neden geldiniz? Tabi ki gyuzel durum da gelmedik. Siz bizim yaşadığını yaşasaydınız siz de... Dort sene biz elektriksiz kaldık. Çocugum yeni dunyaya geldi, ev soğuk, ekmek parça parça var. Tek ekmek sade ekmek hic bişey yok savaşın zamanı, biz zor gyunler yaşadık." (Gohar, 60)

Arev de Goharla benzer şekilde neden geldiniz sorusunu sorduklarını ve kendi soydaşı tarafından yapılan ayrımcılığın onun için yıpratıcı ve kabul edilmesi zor bir süreç olduğunu ifade etti:

"Burdaki Ermeniler bizi sevmiyorlar ya o çok zoruma gidiyor. Ermeni kadınla kavga ettim niye sizin toprakları bırakıp gittiniz dedi bana." (Arev, 49)

Ermenistanlı kadınlardan Sarin ve Lusin çalıştıkları evlerde işverenlerinden daha yüksek eğitim seviyesine sahip olduklarını ama işverenlerinin sadece ekonomik olarak üstün olmalarının iki soydaş arasında yaratılan ayrımın sınıf hiyerarşisinden

kaynaklı olduğunu ileri sürdüler. Ama Lusin'in "universite bmiyor" demesi aslında işverenin tutumlarına karşı cevabıdır. Kendi konumun farkındadır yani aktarılamayan sosyal sermayeden kaynaklı olarak "utanmadığı"nı söyler. Sarin'in deneyiminde ise Sarin bu durumu hem Türk hem de Ermeni işvereniyle ilişkilerinde deneyimlemiştir. Ama Sarin'in deneyiminde işverenin onun öğretmen olduğuna inanmadığını çünkü öğretmenin gelip temizlik yapacağına inanmadığını ve bu yüzden aktarılamayan sosyal sermaye onların küçümsenmelerine sebep olmuştu. Çünkü Sarin'in işvereni onun bulunduğu şu anki konumunu kabul etmesini isteyerek sembolik şiddet uygulamaya çalışmıştır. Ama Lusin, sembolik şiddetin neticesini kabul etmiştir ve daha eğitimli olmasına rağmen ezildiğinin farkındadır ve buna karşı olarak sözleriyle bir gündelik direniş biçimi geliştirir aslında:

"Yukarıdan bakıyor sen aşağı bir insansın. Hizmetçiyiz. Biz utanmıyoruz çünkü para kazanmak zorundayız yaşamak zorundayız. Ama bura Ermeniler çok bilmiyorum hangisi bilmiyorum ben Baba'dan affediyorum, rica ediyorum çok insan var. Üniversite bilmiyor ne var hama cebin para var, o yukarı paradan yukarı gidiyor. Ama ben paradan yukarı gitmiyorum. Ben İsa Mesih'ten yukarı gidiyorum. Bizim böyle Ermeni sozler var. Para var meydanın insanıs para yok haydi git insan seni gormes tanımas." (Lusin, 67)

İçlerinde Türkiyeli Ermenilerle iyi ilişkileri olan karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma geliştiren Ermenistanlılar da vardı. Yeva'da Kilise'nin ve tanıdığı Türkiyeli Ermenilerin kendilerine yardım ettiğini anlattı. Kilise de iki halkın karşılaşma ve tanışma alanıydı. Emma da Türkiyeli Ermeni arkadaşlarının olduğunu, ilişkilerinin çok iyi olduğunu ve bir problem yaşamadığını belirtti. Yeva'nın çalıştığı işleri ve kalacak yer bulanlar ve yanında çalıştığı işverenleri de Türkiyeli Ermenilerdi, arkadaşları da daha çok Ermenistanlıydı. Bu yüzden daha çok kendi soydaşlarıyla temas ve diyalog halindeydi çünkü onlardan gördüğü desteklerle yaşadığı zor süreçleri atlattığından bahsetti. Daha çok Ermenilerle iç içe olduğu için 20 yıldan uzun bir süredir Türkiye'de olmasına rağmen hala Türkçeyi iyi konuşamadığını anlattı:

"Ben Ermenice konuşuyorum o yüzden o kadar iyi Türkçe bilmiyorum nerde çalıştım hepsi Ermenice biliyor."(Yeva,62)

Kınar ise daha çok Ermenistanlılarla iç içeydi ve Türkiyeli Ermeni tanıdığının olmadığını ama onlara duyduğu saygıdan bahsederken onlar bizden utanıyorlar cümlesini kurdu ve bunu derken aslında utanmak da haklılar demek istedi. Çünkü kendisi de benzer düşüncelere sahipti. Ermenistanlılar içerisinde yasadışı işlere bulaşan kadınların kendi isimlerini kötüye çıkarmalarından rahatsız olduğundan ve bu yüzden bu konu hakkında konuşmak istemediğinden bahsetmişti. Aslında Ermenistanlı kadınların birbirlerine olan bakışlarının da bir göstergesiydi. Kınar'ın böyle düşünmesinin altında yatan bir diğer neden ise Ermenistan'daki siyasi ve ekonomik çöküntüyü yaşamadan önce ailesinin ekonomik durumu iyi olan, eğitilmiş, kültürlü bir aileden gelmesidir. Görüşme sırasında da insanların eğitimsizliğinden ve kültür farklarında oldukça yakınıyordu. Türkiyeli Ermenilerin üst kültürden gelenleri ile kendisinin de zamanında benzer bir hayat yaşamasından kaynaklı olarak ve o hayata duyduğu özleminden kaynaklı olarak bir ortaklık kuruyordu:

"Ama duydum burayın Ermeniler çok böyle dürüst insanlar. Onlar ne zaman duydular kötü birşey bizden Ermenistan'dan. Onlar tanıyorlar bizim yeri. Benim için demiyorum çünkü burda Türkiye'de doğan Ermeniler çok çok saygılı insanlar, ben böyle biliyorum. Gerçekten onlar böyle yaşıyorlar, hepsi okuduk, hepsi zengin, hepsi güzel yaşıyorlar. Her şey iyi. Onlar utanıyorlar kim biz Ermenistan'dan geldi böyle bir kötülük birşey yapıyor. Onlar utanıyorlar bizim yere. Böyle ben biliyorum." (Kınar, 64)

Türkiyeli Ermeniyle evli olan Yeraz da ise bu karşılaşmayı "birliktelik ve aidiyet duygusu" olarak nitelendirdi:

"Ne zaman ki buraya geldiysem burdaki Ermenilerin farklılığını hissettim ve sevdim. İstanbul'a ait o kültürü sevdim. Tabiatlarını, kültürel anlamdaki çizgilerini sevdim. Bir yere gidersin rahat hissetmezsin, aidiyet hissetmezsin ben de tam tersi oldu. Buraya geldiğimde burdaki Ermenilerle birliktelik duygusunu hissettim. Burda tanıştığım insanların çoğu zaten Ermenistan'a geldiklerinde misafirim oluyorlar." (Yeraz,31)

Anna ise "ben halkımı kötülemem" ifadesini kullandı çünkü Ermenistanlıların hem kendi aralarında hem de Türkiyeli Ermenilerle olan ilişkilerinde birbirlerine karşı geliştirdikleri olumsuz söylemlere karşı olmakla birlikte bunun kendi toplumunun içinde kalmasını istiyordu. Türkiye'de yaşamaktan kaynaklı olarak topluluk içerisindeki sıkıntıları topluluk dışındakilerin nasıl kullanılacağını bilmediğinden ve bunun yarattığı tedirginlikten kaynaklı olarak böyle bir tavır sergilemişti. Anna zor durumda kaldığı zaman Türkiyeli Ermenilerin kendisine yardım ettiğini de ileri sürdü.

Garine'nin hem Türk hem de Ermeni işvereniyle olan deneyiminde iki farklı algıya rağmen kendi konumunu ve karşısındaki kadının konumunu algılama biçimi aslında çapraz siyaset örneğiydi. Çünkü iki toplumda da Ermenistanlılara karşı gelişen "öteki" algısını "sabit" olarak kabullenmeyip Türkiyeli Ermeni işvereniyle de geliştirdiği ilişki sürecinde "empati" kurarak onların durumlarını değerlendirmiş ve ona göre algısını geliştirmişti. Yaratılan tanımlamalar çerçevesinde hareket etmek yerine Garine diyalog kurarak empati yoluyla anlamayı tercih etmişti. Yuval Davis'in ifadesiyle "bulunulan yerin sabitliğinden ziyade diyalog, güçlendirilmiş bilginin temeli haline gelir (Yuval Davis, 2016: 236). Güçlendirilmiş bilgi demek aslında diyalog süreciyle birlikte boşlukların doldurulduğu alanlardı. Garine diğer Ermenistanlılardan farklı olarak Ermeni işvereniyle yaşadığı olumsuz deneyimlerde onlar bizi sevmiyor ya da üstten bakıyor dememişti. Ben böyle bir algıdan bahsediyorlar dediğimde cevabı diğer Ermenistanlılardan farklıydı. Garine Ermeni işvereniyle pazara gittiğinde işverenin onunla beraber yürümediğini ve kendisine pazarda laf attıklarında işverenin sahip çıkmadığını ileri sürdü. Çünkü işverenin kayıtdışı işçi çalıştırdığı için ceza alabileceğinden ve bu yüzden korktuğundan bahsediyordu. Bu yüzden kendisini misafir gibi tanıtmamasını istediğinden bahsetti. Ama ev içinde olumsuz davranışlarla karşılaşmadığını bunu sadece kamusal alana çıktıklarında yaşadığını ileri sürdü. Bu durumu kamusal alanda yaşanmasına rağmen diyalog özel alanda gelişmişti. Çünkü işvereni kamusal alanda gizlenmesi gereken bilgileri mahrem alanda paylaşmıştı. Garine bu durumun sebebinin korku olduğunu anlattığında korkuyu anlatırken yabancı işçi çalıştırmanın yanında bu korkunun

Türkiye'deki Ermenilerin tarihten bu yana yaşadıkları toplumsal travmadan kaynaklı olduğunu anlattı. Çünkü işvereni onunla 6-7 Eylül Olayları'nda neler yaşadığından bahsetmişti. O da kendisini onun yerine koyarak aslında bize dışarda sahip çıkmamalarının sebebi tarihten bu yana yaşadıkları korkudan demişti. Garine, İstanbul'da yaşayan Ermenilerin aktardığı toplumsal hafızayla kendi annelik kimliği üzerinden "empati" kurarak Türkiye'de Ermeni olmanın farklı bir deneyim olduğunu ve Türkiyeli Ermenilere yönelik toplumdaki derin önyargıları anlamayı tercih etmiştir:

O zamanlar da çok bişeyler gordular, onlar ben diyorum hep korku vardı. Anlatıyorlar diyorlar bız evlerde saklandık geçerken biz Turk bayrak çıkardık yani korku vardı yaşadıkları. Herkes kendi yaşadıklarından dolayı korkuyor. Biz yaşamadık onların anlattıkları, gerçekten inanıyoruz ama biz yaşamadık. O yuzden onları hiçbi zaman bişey yapmadım, hep korkuyolardı. Biz kendi Ermeni olduğumuz bile korktuk, soylemedik biz. Haklılar hiç kimse aileni kaybetmek istemez. Ben şimdi diyorum bana ne olursa olsun umrumda değil ama hiçbi anne bizim bi laf var madem sen çoluk çocuk veriyosun o zaman o anneyi gozyaşları gormesin. Boyle kuru gozlerde toprağa girsin. O yuzden ben onları anlıyorum. Sonra hep anlatıyordum mayrig haklısınız. Sizin korkuları ben çok iyi anlıyorum. Siz kendisi düşünmuyorsunuz, düşünüyorsunuz çocukları. O yuzden ben hep mayrig⁴⁵, onları anlattıktan sonra ben bir guyn dedim ben sizi çok iyi anlıyorum ben gerçekten gormedim sadece duydum. Siz gordunuz. Ben sadece duydukları gozunun onunden geçti. O yuzden ben onları çok iyi anlıyorum. Ayakta durmak için her şeyin içinden geçtiler gerçekten. Çünkü diyorum burda gerçekten yaşamak için soyadları bile değiştirdiler, hayatta kalmak için çoluk çocukları kurtarmak için." (Garine, 49)

3.1.1.2. Ermenistanlı Kadınların Ev Kurma ve Yerleşme Sürecindeki Deneyimleri

Bu başlık adı altında Ermenistanlı kadınların ev kurma ve yerleşme sürecindeki deneyimlerini ele alırken yaşadıkları semtlerde karşılaştıkları zorluklar ile bu zorluklar karşısında nasıl mücadele ettiklerine ayrıca Türkiye'ye yerleşme sürecinde yaşadıkları zorlukları bertaraf etmek adına yaptıkları "evlilik"lere ve Türkiye'de

⁴⁵Tr. Anne

tutunmak için kendi evlerini dönüştürerek mekanı nasıl araçsallaştırdıklarına da değinilecektir.

3.1.1.2.1. Ev Kurma Süreci ve Yerleştikleri Semtlerde Karşılaştıkları Zorluklar: "*Çok Zor Guyınler Geçirdik, Hatırlamak İstemiyorum.*"

Ermenistanlı kadınların ilk geldikleri zaman ya iş buldukları evlerde yatılı olarak kalmışlardır ya da komisyon ödeyerek iş bulanların yanında kalmışlardır. Yatılı kalmayanlar ile ailece göç edenler ev kiralamışlardır. Ev kiraladıkları ve yaşadıkları yerler daha çok İstanbul'un Kumkapı, Gedikpaşa ve Laleli semtleriydi. Bu semtlerin olmasının sebebi ise ilk gelen Ermenistanlıların burada yaşaması, ağ kurmanın kolaylığı, Aksaray Emniyet Otogar'ının yakın olması ve aynı zamanda eskiden Türkiyeli Ermenilerin yaşadıkları yerler ve azınlık kurumlarının olmasından kaynaklı olarak kiliselerin bulunmasıydı. Ayrıca bu semtler çalıştıkları işyerlerine yakın ve kiralar oldukça düşüktü. Kumkapı ve Gedikpaşa, daha çok Anadolu'dan gelenler ile yabancı uyruklu göçmenlerin yaşadığı hem iç göç alan hem de dış göç alan semtlerdendi. Mesela Ermenistanlı kadınların yoğun olarak yaşadığı semtlerden biri olan Kumkapı, Osmanlı döneminden bu yana Ermenilerin ve Rumların bir arada yaşadığı bir yer iken Cumhuriyet döneminde devletin azınlık karşıtı politikalarının etkisiyle Ermenilerin, Kumkapı'dan göç etmesine neden olmuştu. Türkiyeli Ermenilerin çoğu buradan göç ettikten sonra 1990'lı yıllardan bu yana Ermenistan Ermenileri Kumkapı'ya yerleşmiştir. Ayrıca hala yaşayan Türkiyeli Ermenilerin olduğu ve Patrikhaneleri başta olmak üzere kilise ve okul gibi azınlık kurumlarının da olduğu bir mekandır. Kumkapı'daki göç akışlarına baktığımızda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan gelen Kürt aileleri, 1990 sonrası Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığına ilan eden devletlerden gelenler, Afrika'dan göç edenler, Suriye İç Savaşı'ndan sonra gelen Suriyeliler olmak üzere göç akışlarıyla birlikte değişik dillere, kültürlere, hayatlara ev sahipliği yapan bir göçler mekanıdır. Kumkapı'ya gittiğim zaman farklı ülkelerden gelenler için iletişim kurmalarını sağlayan farklı ülkelerin bayraklarının olduğu Call Shoplar, duvarlara ve elektrik

direklerine yabancı dillerde yapıştırılmış kiralık daire ilanları, farklı ülkelerin isimlerinin yazıldığı kargo şirketleri, Orta Asya'dan gelen yaşlıların kendi yöresel ekmeklerini satması, Ermenistanlı kadınların kendi ülkelerinden getirdikleri sos, kahve, konyak, greçka (karabuğday) satmaları, Kumkapı sokaklarında yürürken Kürtçe, Rusça ya da daha birçok dili duyabilmek sınırların ve kimliklerin sabit olmadığı Massey'in küresel yer hissinin vücut bulmuş haliydi. Saybaşılı'nın ifadesiyle "göç akışları coğrafyanın iç yapısını yapıbozuma uğratır; ülke topraklarının, sınırların ve çevrelemenin, duvarların inşasını ve "doğallığı"nı sorgular, içlerinde gitgide bulanıklaşan şeyin ne olduğunu görmek için bunları bulanıklaştırır" (Saybaşılı, 2011: 31). Küreselleşmeyle birlikte zaman-mekan sıkışmasının bir boyutu da dünyanın dört bir yanından göç eden insanların göçüyle birlikte mekanların da göç etmesiydi. Bu durum mekanın sınırlardan ve tekil kimliklerden oluştuğu iddiasının sorgulanmasına neden olmuştu. Kumkapı'nın bu özelliği de Ermenistanlı kadınların yerleşim yeri olarak Kumkapı'yı tercih etmelerine neden olmuştu. Çünkü Ermenistanlılar, Kumkapı'da kendi ülkeleriyle iletişim ve bağ kurabilmelerini sağlayan ağlara sahipti. Kumkapı'da Call Shopların bulunması Ermenistanlı kadınların ilk geldikleri zamanlarda aileleriyle iletişim kurmaları için oldukça önemliydi. Emma, Call Shop olduğu için Kumkapı'ya taşındığından bahsetmiştir:

"Kumkapı'da çünkü eskiden hepsi böyle telefon vardı tamam mı, oyle bir bağlantım yok ıdı. O zaman aramak için yerler vardı ordan arıyordum oğlumu. Arayabilmek için. Veznecilerde oturunca ben çalışıyordum mecbur burda Yenikapı'da iniyordum. Geliyordum cumartesi günleri arıyordum sonra yukarı çıkıyordum. Onun için buraya taşındım çünkü ben iki günde bir arayacaktım, oğlumu ondan habar alacaktım. Çünkü oğlum çok uzak yerlerde yaşıyor. Elim çok kısa kolum çok kısa, yetmiyor ona. Hiç olmazsa onun sesini duyuyordum." (Emma, 61)

Fakat Kumkapı'nın yoğun göç alan bir yer olmasının bu mekanda yaşamayı zorlaştıran yanları da vardır. Kumkapı'da yaşayan Ermenistanlı kadınlar, Kumkapı'nın yaşamak için güvenli bir yer olmadığından narkotik için polislerin geldiğini, silahların patladığından, hırsızlık ve fuhuş yapıldığından bahsettiler.

Yaşadıkları semtlerin güvenli olmaması, sahte polislerin tehditle paralarına el koyması, ilk geldiklerinde kalacak yerlerinin olmaması, yaşadıkları evlerin bir insanın yaşayabileceği temel donanımlardan yoksun olması kaldıkları evlerde yaşadıkları zorluklardı. Ama özellikle "ilk geldikleri zamanlarda" zorluklar yaşamışlardı zaman geçtikçe dil ve sistemi öğrendikçe yani adapte olduktan ve iş bulduktan sonra bu zorlukların hafiflemişti. İlk geldikleri zaman yaşadıkları sorunlardan biri de evlere gelen sahte polislerdi. Yeni gelen Ermenistanlıların ülkedeki sisteme ilişkin bilgisizliğinden yararlanıp kendilerini polis olarak tanıtan dolandırıcıların olduğundan bahsettiler. Lusin, Kumkapı'da yaşarken evlerine gelen "sahte polis"lerin sınır dışı etme tehdidiyle para istediklerini anlatmıştır:

"Biz bazardan eve geldik, bizim beşinden bolis geldi. Biz bolisiz bu kadar para verceniz yokza Ermenistan gondericenk. Evde kaç kişinin var hep yuz yuz dolar verdi. Uc yuz dolar topladı bizden. Ondan sonra diyor ki bir gunel gelicenk kahve icmek icin. Bi hafta daha geçmedi başka polis geldi. Biz de taşındık ordan." (Lusin, 60)

İlk gelenlerden ve ailesiyle birlikte göç eden Arev, Kumkapı'nın yaşamak için güvenli olmadığını ve güvenli olmamasını ise Kumkapı'ya gelen yabancı göçünün artışına ve sokaklarının tehlikeli olmaya başlamasına bağladı. Bu yüzden Kumkapı'dan taşındıklarını aktarmıştır:

"İlk geldiğimizde Kumkapı'da oturduk. Biz geldiğimizde bu kadar yabancı yoktu. Kumkapı'da sevmedim. Sokaklar gece gündüz belli değil. Orda millet dışarda, eskiden güvenliydi şimdiki gibi değildi." (Arev, 49)

Anahit de Kumkapı'da yaşamamayı kendisi tercih etmişti. Bunun sebebini sorduğumda Kumkapı'da çocukların yasadışı işlere bulaştığından bu yüzden kendi çocuklarının geleceği ve daha iyi bir yaşam sürebilmeleri için güvenli bir yerde yaşamak istediğini belirtti:

"Namuslu düzgün aileden gelen çocuklar Kumkapı'da bozuluyor." (Anahit, 34)

Hala Kumkapı'da yaşamaya devam eden Ermenistanlı kadınlar ise "güvenli bir yer" olma noktasında ise Kumkapı'daki koşullara artık adapte olmuşlardı. Emma artık patlayan silah seslerine alıştığını ve onun için normalleştiğini anlatmıştır. Anna ise her yerin güvensiz olduğundan ve sadece işe gidip geldiğinde ve etrafla temas etmekten kaçındığını sürece orada yaşayabileceğinden bahsetmiştir:

"Hickimsen karışmasın, sana kimse zarar vermez. Hicbirisin karışma git kendi işine, kendi evine. Hiç kimse birşey demez." (Anna, 51)

Kumkapı'da yaşamanın zorluklarından biri de hırsızlıktı. Gohar, Kumkapı'da hırsızlık vakalarının sık yaşandığından ve kendi evine de hırsız girdiğinden bahsetti:

"Hırsızlık çok oluyor, dikkat etmek lazım. Her zaman ya telefon çalıyorlar. Pazar olduğu zaman da perşembe günü de çok telefon çalıyorlar. Hırsızlar dolu dolu. Bir de evde olurken hırsız giriyor çok duydum böyle. Bize de geldiler böyle bir geyun gece benim çanta almış ve oradan kaçmış." (Gohar, 60)

Bunun yanı sıra yaşanan hırsızlık vakalarını yapan Ermenistanlılar olunca hem Türkiyeli Ermeniler arasında hem de yabancılar arasında bir damgalama sürecine de neden oluyordu. Türkiyeli Ermeniler arasında da Ermenistanlıların hırsız olduğu ve güvenilmez insanlar olduğu önyargısının yayılmasına ve yaşanan birkaç hırsızlık vakasının bütün Ermenistanlılara mal edilmesine neden olabiliyordu. Bunun yanı sıra yaşanan hırsızlık vakalarında da suçla ilişkisi olmayan Ermenistanlı kadınlar da etkilenebiliyordu. Kumkapı'da yaşayan Sarin'in deneyiminde, suçsuz olduğu halde evine yapılan polis baskınından önce apartmanda yaşayan yabancılar için "çok iyi bir kadın" iken polis baskınıyla birlikte bu algı yerle bir olarak "olumsuz yabancı kadın algısına" dönüşmüştür. Polis baskını olduğunda buna şahit olanlar ise Sarin'e "bak bak kadın neler yapıyor" demeleri de halktaki Nataşa algısının yabancılar arasında da

olduğunun ve bu önyargılarının dışavurumunun göstergesiydi. Çünkü polis baskını yapılması daha çok yasadışı işlere bulaşan yabancıların başına gelebilen bir durumdu. Polislerin Sarin'in olayla alakalı olmadığını anlayınca Sarin'i kayıtdışı kaldığını bilmelerine rağmen sınır dışı etmemeleri de bu yüzdendi. Polis baskınından sonra apartmandakilerin Sarin'e karşı tavırlarının değişmesi ve önyargıyla yaklaşımları, Sarin'in taşınmasına neden olmuştu. Çünkü Sarin'in kamusal alanın ahlaki sınırları tarafından yargılanarak damgalanması da uğradığı bir tür mekansal şiddetti:

"Kumkapı'da evdeyim. Hastayım, ateşim var. Apartman kapısına vurmaya başladılar. Apartmanın hepsi izinsiz oturuyor. Ben kapının arkasındayım polis soruyor Ermeni var mı? (Apartmandan biri) Evet bir Ermeni var o çok iyi bir kadın. Hangi numarada? Benim kapıma vurmaya başladılar. Yanındakine senin dilde konuş dedi. Ermenice aç kapıyı dedi. 20-25 erkek bizim apartmanda, kapıya ayakla vurmaya başladılar. Saçımı karıştırdım, sanki yaşlı kadını. Çık buradan polis çağıracağım dedim. Yandaki adam aç kapıyı polis, kapıyı açtım. Gerçek polisler kart gösterdi. Sivil polisler. Eve bakacağız dedi. Evi karıştırmaya başladı. Komşular bak bak kadın neler yapıyor dediler. Ben çok üzüldüm. Korkudan titriyorum. Gardolabın üstüne çocukların fotoğrafını koymuştum. Fotoğraftan oğlumu sordu. Dışarıdan Ermeni çocuk getirdiler. Bu ev için mi söyledin dediler. Yok ya dediler. Çocuğa vurdular. 4 sene bu evin içindeyim, 20-25 kişi polisten kimse bana demedi sen gel. Polisler gitti. " (Sarin, 60)

Kaldıkları evler ise yaşadıkları ekonomik zorluklar karşısında tutunabilmek adına kiraların düşük olduğu ve birkaç ailenin kolektif olarak yaşadıkları apartman daireleriydi ya da tek odalı dairelerdi. Hasmik, paraları olmadığı için Ermeni birinin yardımıyla Kumkapı'da tek odalı bir evde ailesiyle birlikte para kazanana kadar yaşamıştır. Anahit de Hasmikle benzer olarak kiraların çok pahalı olduğunu ve geçinmekte zorlandıkları için kiraladıkları evde, iki aile olarak bir arada yaşadıklarını ileri sürmüştür. Anna, Kumkapı'ya ilk geldiğinde Ermenistanlı ailelerin bir arada yaşadığı ve her bir odada bir aile kalacak şekilde bir evi kiralayarak yaşadıklarından bahsetmiştir:

"4 sene bir evde yaşadık. Ev çok güzel. Ev sahibler çok iyiler ama niye ordan ayrıldık. Uç odadır, her aile bir odada. Mesela bir tuvalet kullanıyorduk, bir banyo kullanıyorduk ondan sonra değiştirdik ayrı evde bizim ayrı evde." (Anna, 51)

Kınar da Anna gibi iş bulana kadar birkaç ailenin bir arada yaşadığı bir evde arkadaşının yanında kalmıştır. Fakat evde kalorifer olmadığını ısınma sorunun olduğunu ve yaşam koşullarının zor olmasının aslında göç ettiği koşulları yeniden yaşamasından kaynaklı olarak geri dönme ihtimalini düşündürmüştür. Çünkü Ermenistanlı kadınlara neden göç ettiniz sorusunu sorduğumda Ermenistan'da yaşadıkları koşulların zorluğunu anlatırken "su yok, kalorifer yok, elektrik yok" diye aktarmışlardır. Bu durum onun tekrar eski günlerini anımsamasına neden olmuştur:

"1 ay işsizim. Boyle diyorum aa ben burda ne yapam, belki giderim tekrar Ermenistan. Bu ne ya iş yok, boyle şeyler düşünüyorum kotu. Soğuk, evde kalorifer yok, bişey yok. Zor yaşıyolar onlar ama burda geldim herşey bitti, o gyunler geçiyor her şey." (Kınar, 64)

Yeva içinse ilk geldiği zaman yaşadığı yeri anlatmak onun için "hatırlamak istemediği" anlardı ve bu yüzden yaşadığı zorlukları o anları tekrar yaşamamak adına anlatmamayı tercih etti:

" Çokh zor gyunler geçirdik istemiyorum, hatırlamak istemiyorum." (Yeva, 64)

Kumkapı'da kaldıkları evlerde yaşadıkları zorluklarından biri de yaşadıkları evlerde bir insanın yaşayabilmesi için var olan temel ihtiyaçlarını karşılayacakları alanların olmayışdır. Yoksulluğa karşı bir arada yaşayarak ayakta durmaya çalışan Ermenistanlılar arasında en zor koşullarda yaşayanlardan biri de Gohar'dı. Gohar işten atıldıktan sonra Kumkapı'ya gelmiş ve sokakta kalmamak için ona yardım eden yaşlı birinin yardımıyla onun evinde kalmıştır fakat temel ihtiyaçlarını karşılayacak hiçbir alanı yoktur:

"Türk adam yaşlı, bizi kendi evine aldı. Hem yemek hem su her şey bize veriyordu adam. Neyse 1 ay onun evinde kaldık, yemek su alıyordu ekmek her şey yani onun ustunedir ondan sonra ben iş buldum. Bu evde ne su var ne tuvalet olmadı ben şaşırdım nasıl biz kaldık. Benim çocuğum denize gidiyordu banyo yapmak için denizde banyo yapıyordu su yok hiçbir şey yok. Ben de işe gittim orda banyo yapıyordum iş yerinde. Boyle zor günler geçirdik." (Gohar, 60)

Emma da ilk geldiğinde kaldığı yerde hiçbir şeyin olmadığından ve yaşadığı yoksulluktan bahsetmiştir:

"Ama ilk buraya gelince söyledim çok zorluk çektim. İşte yatacak yerim yok ıdı. Bir bataniye yok ıdı ustume ortmek için." (Emma, 61)

Kumkapı'ya gelen aileler arasında kendilerini güvende hissetmedikleri için aile olarak daha rahat yaşayabilecekleri Türkiyeli Ermenilerin yaşadığı, kilise ve okullarının aktif olduğu Samatya ve Bakırköy gibi yerlere taşınmışlardı. Güvende hissetmemelerinin sebebi ise Türkiye'ye artan dış göç akışıyla birlikte gelen yabancıların artması ve suç oranlarının artmasıydı. Görüştüğüm kadınlar arasında Kumkapı, Gedikpaşa ve Laleli semtlerinde hiç yaşamamış olan üç kadın da vardı. Onlar ise Samatya, Kurtuluş ve Bakırköy'de yaşıyorlardı. Kısaca Ermenistanlı kadınların yaşadıkları semtler ise Türkiyeli Ermenilerin yaşadıkları semtlerdi. Kendi soydaşlarının olduğu semtlerde yaşamayı tercih etmelerinin bir diğer sebebi ise onların yanında yaşamamanın daha güvende hissettirmesinden kaynaklıydı.

3.1.1.2.2. Evlilikler: *Yabancı Bir Kadın Olarak Tutunabilme İhtimali*

Yaşadıkları mekanlarda karşılaştıkları zorlukların yanı sıra Türkiye'ye gelen Ermenistanlı kadınların Türkiye'ye yerleşme sürecinde önemli rol oynayan "evlilik" deneyimlerine baktığımızda; genel olarak göçün yarattığı zorlukların üstesinden

gelebilmek adına kadınların tercih ettiği bir yoldu. Görüşülen kadınlar arasında Türkiye'de evlilik yapan 6 kadından 4'ünün evlilik nedeni buydu. İlk gelenlerden Yeva, kendisinden yaşça büyük olan Türkiyeli Ermeni birisinin, onun vatandaş olup rahat yaşaması adına formalite evlilik teklifinde bulunduğundan ve kendisinin kabul ettiğinden bahsetti. Sahte evlilik yapmak da kayıtdışı bir yaşam sürmek adına tutunabilmek için geliştirilen bir direniş biçimiydi:

"Hama ben burada geldim. Bir ahparig⁴⁶ var, tek başıner o zaman. Ben gencim, adam yaşlı. Yavrum dedi: "Gel nikah yapacam formalite burda rahat kalsın." Ben nikah yaptım adamın beraber ama hic adamın eve gitmedim, hicbişey yapmadım." (Yeva, 62)

Görüştüğüm kadınlardan sadece Yeva, sahte evlilik yapmıştı. Bunun yanı sıra Türkiye'de evlilik yapan Ermenistanlı kadınlardan üçü Ermenistanlı Ermenilerle evliydi. Bu evliliklerin sebebi ise hem Ermenistan'da hem de Türkiye'de oluşan olumsuz algılara karşı tutunabilmek için yapılan evliliklerdi. Hasmik'in deneyiminde "tek başına genç bekar bir kız olmak" ve "yabancı" olmak, Hasmik için hem erkekler karşısında ve hem de oluşan olumsuz yabancı kadın algısı karşısında daha savunmasız olmakla eşdeğer olduğu için bununla mücadele etmek adına evlenmeyi tercih etmişti. "Ermenistanlı" biriyle evlenmeyi tercih etmesinin sebebi ise İstanbullu Ermenilerin kendilerine üstten baktığını ileri sürerek onlarla evlenmeyi tercih ederse ekonomik durumunun kötü olmasından kaynaklı olarak küçük düşürüleceğini düşünmesiydi. Yani iki soydaş arasında yaratılan sınıf farkından kaynaklı olarak İstanbullu Ermenilerle evlenmeyi tercih etmemişti. Kısaca Hasmik'in deneyiminde evlilik nedeni hem kendi toplumunda hem de Türkiye toplumu içerisindeki ötekileştirmelere karşı tutunabilmektir:

"Ben buraya geldikten birkaç ay sonra eşim çıktı. Ben de dedim ki, şimdi genç bekar kızsın tek başına kızlara şey bakıyor. Burdaki Haylarda dedim almıyım hiç olmazsa bu benim memleketli bir Ermeni. Bunu alıyım dedim iyi çocuk falan filan." (Hasmik, 41)

⁴⁶ Tr. Erkek kardeş, ağabey

Anahit'in deneyiminde de benzer şekilde iki ülke arasında Ermenistanlılara karşı yaratılan algıdan kaynaklı olarak evlenmeyi tercih etmişti. "Ne kadar de bir bayansın" derken "Ermeni göçmen bir kadın" olarak Türkiye'de başına gelebileceklerle karşı savunmasız olmanın verdiği hissiyatla ve Ermenistan'da İstanbul'a çalışmaya gelen kadınlara ilişkin oluşan önyargılar ve namus algısından kaynaklı olarak tutunabilmek için seçtikleri bir yoldu. Anahit ayrıca Ermenistan'daki geleneksel ataerkil aile yapısına değinerek Ermenistan'da babaların sözünün geçtiğinden ve evlilik kararını babasının onayıyla aldığını ileri sürmüştür. Yani Ermenistanlı kadınların evlilik kararlarını, toplumsal cinsiyet, göçmenlik ve sınıf ekseninin kesişiminden yer alan konumlarından bağımsız ele alamayız:

"Şimdi eşimle nasıl evlendim, eşim hani ne kadar de bir bayansın. Bi de biliyorsunuz ki Türkiye de biraz Ermenistan ismini duyduğu zaman Ermenistanlılara hemen başka birşey düşünürler. O hala eskiden de var, hala devam ediyor. Mesla Ermenistan'a gittiğin zaman mesla Fransa'dan geldiği zaman senin yüzüne bile bakmazlar yani ya da Belçikadan geldiği zaman ama Turkiyeden gittiğin zaman bambaşka bi şekilde bakarlar. Bura İstanbul ismini Ermenistanda başka bi şekilde şey oluyo mesla bilmiyorum Ermenistan'da diyosun aa Turkiyeden mi geldin işte Turkiyeye gittin falan onu hep soylüyolar onu." (Anahit, 35)

Evlenen iki taraf Ermenistanlı olduğunda kayıtdışı bir yaşam sürebilme durumu söz konusuydu. Ama Türkiye'de yapılan son yasal düzenlemeyle birlikte aile ikamet izninin çıkması, bazı Ermenistanlıların oturma izni alarak Türkiye'de yasal olarak kalmalarını sağlamıştır. Çalışma izni alamasalarda oturma izninin varlığı sağlık sigortalarının olmasını sağlayarak hastaneye gitmelerini kolaylaştırmıştır ve en önemlisi sınırdışı edilme tehdidinden kurtulmalarını ve daha rahat hareket etmelerini sağlamıştır. Hasmik ve Anahit aile ikamet izni almışlardı.

Ermenistanlı erkeklerle yapılan evliliklerde göçün etkisiyle tutunabilmek adına yapılan evlilikler iken Türkiyeli Ermeni erkeklerle yapılan evlilikler ise tutunabilmek adına yapılan evlilikler değildi ama bu evliliklerde de göçün etkisi vardı. Çünkü Lena ve Yeraz konser vermek amacıyla kısa süreliğine gelerek tanıdıkları vasıtasıyla

eşleriyle tanışıp evlenerek Türkiye'de kalmışlardı. Bu yüzden kendilerini göçmen olarak görmediklerinden bahsettiler. Yeraz için göçmen kelimesi dedelerinin aktardığı toplumsal hafızadan kaynaklı olarak ailesinin yaşadığı toplumsal travmayla özdeşti bu yüzden kendisini göçmen olarak görmediğini çünkü istediği zaman ailesinin yanına gidebildiğini ileri sürdü:

"Ben kendimi göçmen mi hissediyorum hayır. Göçmen olarak göreceğim olursam çok ağır bir şey. Kendi büyükbabalarım göç etmişler o pencereden baktığımda kendi aileni, yaşamını bırakıp gitmek çok zor bir olay. Hiç kimse kendi evini bırakıp gitmesin başka yere. Ben evlenerek geldim, eşim başka bir ülkede yaşasaydı oraya giderdim. Ben kendi durumumu göçmen olarak görmüyorum." (Yeraz, 33)

Bir yandan da evlenerek göç edenler için evlilik bir tercihti. Diğer Ermenistanlı kadınlar gibi kendilerini korumak adına evlenme mecburiyetini hissetmekten kaynaklı değildi. Ama bu evlilikler Türk vatandaşıyla yapıldığı için sahte evlilikleri önlemek amacıyla yapılan yasal düzenlemelerden kaynaklı olarak gerçek bir evlilik olduğunu ispat etme sürecinde zorluklarla karşılaşabilmekteydiler. Lena, kontrol amaçlı evlerine belli süre aralıklarla polislerin geldiğinden bahsetti. Çünkü eşi Ermenice bilmiyordu, Lena da Türkçe. Ortak bir dilleri olmadığı için sahte evlilik şüphesi vardı. Dil öğrendikten sonra yasal süreden kaynaklı olarak 4 yıl sonra vatandaşlık aldığını anlattı. Ama gerçek bir evlilik olduğunu ispatlamak adına Yabancı Şube'ye de gidip kendisine eşiyle ilgili sorulan soruları da cevaplamak zorunda olduğundan bahsetti:

"Akşamları geceleri geliyolar bakiyolar biz nerde uyuyoruz biz nerde kalkıyoruz benim tencereler nerde benim mesela çamaşırları nerde koyuyorum şey araştırıyorlar bakiyolar. Çünkü sahte evlilikler çok var o yüzden bakın ben bişey yapmadım niye o kadar inanmıyorlar ben nasıl o kadar ispatlıyım şey yapıyorum. Diyolar ki sen o kadar uzulme kanun budur. Yabancı Şube'ye yuz kere gittim. Oyle kotu değil ben yalan soylemem çünkü her gittiği zaman Lena nasılsınız. Odaya gittim o kadar kişi oturuyo sanki imtihan veriyorum bugyun ne yedik. Eşimi kardeşi ismi nedir? Niye geldi? Diyorum ki oyle. Doğru. Ne soyluyorum. Diyolar ki doğru." (Lena, 49)

Ermenistan'dan gelen 50 ve 60 yaş üstü kadınlar, "aile birleşmeleri"yle birlikte kendi çocuklarını da Türkiye'de evlendirmişlerdi. Görüştüğüm kadınlardan biri oğlunu Türkiye'de yaşayan bir Ermenistanlıyla evlendirmişti. Bunun yanı sıra görüştüğüm kadınların ikisinin de kızı Türkiyeli Alevilerle evlenmişlerdi. Evlenmeden önce ekonomik bağımsızlığı olan kadınlar evlendikten sonra da çalışmaya devam ettiklerini ama çocuk doğduktan sonra işi bırakıp çocuk baktıklarından bahsettiler. Yani ailede toplumsal cinsiyet rolleri devam etmekle birlikte annelik, kadınların çalışma alanlarından çekilmelerine neden olmuştu. Sadece gelinleri ve kızları değil Türkiye'de evlilik yapan Ermenistanlı kadınlar da çocuk sahibi olduktan sonra tam zamanlı işlerde çalışmayı bırakmak zorunda kalmışlardı. İçlerinde çocukları biraz büyüdükten sonra yarı zamanlı işlere gidenler de vardı. Anahit de çocuk sahibi olduktan sonra çocuklara bakacak kimse olmadığı için işini bıraktığından çocuklar biraz büyüyünce onlarla birlikte ya da annesinin çalıştığı yere bırakarak evlere temizlik yapmaya gittiğinden bahsetti. Çocuklarla beraber işe gitmek zorunda kaldığında çok zorlandığından bahsetti. Hasmik de çocuğuyla birlikte birkaç saatliğine yaşlı bir hastaya refakat ettiğinden bahsetti. Geçinebilmek için yarı zamanlı işlerde çalışmaktaydılar.

3.1.1.2.3.Yabancılık Hissine Karşı Bir Aidiyet Mekanı Yaratmak

Göçmen kadınlar için göç etme eylemiyle birlikte evi terk etme hali bütün göçmen kadınlar için psikolojik açıdan da zor bir süreçti. Göç edilen ülkeye adapte olma sürecinde yeniden bir ev kurmak, evi terk etme haline karşı yeni bir aidiyet mekanı yaratmaktı. Buradaki “ev” kavramıyla kastedilen hem geride bıraktıkları ülkeleri hem de geride bıraktıkları yuvalarıydı. Ermenistanlı kadınların göçle birlikte bavullarında taşıdıkları kültürel hafızalarını, Türkiye'deki ev kurma sürecine yansıtmaları aslında geride bırakılan mekanın göç hafızasıyla birlikte yeni bir mekan yaratmaktı. Ermenistanlı kadınların evine yaptığım ziyaretler sırasında Ermenistan'dan getirdikleri objelerin benzerlikleri ve evlerine kendi kültürlerini yansıtmaları bir aidiyet mekanı hissini uyandırdı.

Ermenistanlı kadınlardan sadece üçü evinde görüşmeyi tercih etmişti. Gittiğim üç evde de Ermenistan'dan getirdikleri benzer objelerle karşılaşmışım. Bu objeler Ermenistan kültürüne dairdi. Nar objesi, haçlar, Hz.İsa'nın resimleri, konyak, Ermenistan'a ilişkin tabloları. Yerez'in evinde duvarına astığı tablo ve vitrindeki objeleri sorduğumda Türkiye'deki evinde, kendi kültürel hafızasını yani göçle birlikte geride bıraktığı evini yaşatmak istediğinden bahsetmişti. Yerez, yasal olarak kalan Ermenistanlılardan biri olarak istediği zaman Ermenistan'ı ziyaret edebilme imkanı olmasına rağmen "kendi diline ve kültürüne dair bağlarını koruma kaygısı" evi kurma sürecinde etkiliydi:

"Evin her yerinde var. Gözüm her baktığında oraya dair birşey görsün diye. Üzerinde Ermenice yazan çikolata, maden suyu ya da Ermenice yazılı herhangi birşeyi etrafa bırakıyorum Ermeniceyi görebileyim." (Yerez, 33)

Anahit'in de evinde duvarının bir köşesini Ermenistan'dan getirdiği Hristiyanlığa dair ikonları asarak düzenlemişti. Kilise'ye gitmek istediği halde çok sık gidemediğinden bahsetmişti. Bundan kaynaklı olarak hem ibadet edebilmek hem de inanç sembollerini evde taşıyarak aslında yaşadığı zorluklara karşı korunmak için de evinde böyle bir rahatlama köşesi yaratmıştı.

Arev de Anahit gibi köşeye koyduğu küçük vitrine Ermenistan'dan getirdiği konyağı, nar objeleri, Hz.İsa'nın resminin ve sözünün olduğu bir resim koymuştu. Evindeki köşeyi sorduğumda her gittiğinden oraya dair birşeyler getirdiğinden bahsederek Ermenistan'dan getirdiği nar şarabı ve konyağını da gösterdi. Ayrıca bana üzerinde Ermeni alfabesi ve kiril alfabesiyle yazılan yazıların olduğu şekerleri ikram etmişti. Ermenistanlı kadınların Ermenistan'dan kendi kültürlerine dair getirdikleri objelerle evlerini kurmaları ve donatmaları, yabancılık hissine karşı kendi ülkelerine olan özlemlerini ve aidiyetlerini evi kurarken yansıtmaları ülkeleriyle olan bağlarını ve kimliklerini koruma kaygısından da kaynaklıydı. Yuval Davis'in ifadesiyle;

"Dünyanın birçok yerinde anavatanlarına veya daha açıkçası kendilerinin ailelerinin ya da atalarının geldikleri milli topluluklara kültürel ve siyasi olarak aidiyetlerini sürdüren göçmen toplulukları vardır. Bu adanmış diasporaların yükselişini bir takım faktörlerle birlikte belirlemektedir. Öncelikle nesiller arası kültürel ve dilsel yeniden üretimi sağladıkları için, uluslararası seyahat, medya ve iletişim araçlarındaki teknolojik ilerlemeler, anavatan ile bağlantılarını korumasını kolaylaştırmıştır" (Yuval-Davis, 2016: 46).

Kültürel yeniden üretici olarak Ermenistanlı kadınlar, anavatanlarıyla bağlarını koruma kaygıları ve yersiz yurtsuzluk hissine karşı kendini evinde hissetme ihtiyacının da etkisiyle bir tutunma aracı olarak aidiyet mekanı yaratmışlardı. Bu aidiyet mekanı sadece anavatanla bağlarını koruma noktasında yaratılan somut bir mekan olarak "ev" değildi aynı zamanda küreselleşen dünyada iletişim teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte aileleriyle her gün görüntülü konuşabilmelerini sağlayan zaman-mekan sıkışmasıyla birlikte kurulan üçüncü bir mekandı. Bu üçüncü mekan, Türkiye'de aileleriyle birlikte yasal olarak kalan Yeraz, Arev ve Anahit'den farklı olarak kayıtdışı olarak kalmaktan kaynaklı sınırdışı edilme ihtimali olan kadınlar için kendilerini güvende hissettikleri bir aidiyet mekanıydı. Çünkü işlerinden yıllarca Ermenistan'a gitmeyenler için Ermenistan'la kurdukları bağ sadece medya ve iletişim araçları üzerindendi. Ülke gündemini takip ettikleri, aileleriyle iletişim kurdukları, kendi şarkılarını dinledikleri bu sanal mekan onlar için somut sınırlara meydan okuyan üçüncü mekandı.

3.3.2. Ermenistanlı Kadınların Kamusal Alan Deneyimleri

Kamusal alan, Antik Yunan'dan bu yana kadınların dışlandıkları ve yok sayıldıkları bir alan iken modernleşmeyle birlikte kadınların kamusal alana çıkması onların dışlanmadıkları ya da yok sayılmadıkları anlamına gelmemektedir. Kadınların kamusal alana çıkmaları dahi erkeklerde kendi iktidarlarını kaybetme paranoyası yaratarak kadınları kamusal alanda denetlemek için görünmez yasalar yaratmalarına neden olmuştur. Mesela kadınların hala gece sokakta yürümeye çekinmesi veya gece geç saatte otobüse bindiğinde tacize uğraması, kadınlar için

devlet yasaları gereği böyle bir engel olmamasına rağmen şehirde eril iktidarın yarattığı sınırlara takılabilmelerine neden olmuştu. Çünkü kamusal alanda da eril iktidarın görünmez yasalarının hakim olduğu ve erkek kardeşliğin yarattığı bir düzen hüküm sürmekteydi. Görünmez yasaların işlediği bir hukuk düzeni yaratılmıştı. Görünmez yasalar tabirinin sebebi ise bu yasalar aslında yasal anlamda yoktur ama herkes farkındadır ve uygulanmaya devam eder. Kadınlar için bu yasalar tuğla duvarlara dönüşürken erkekler için hayalet duvarlardan ibarettir. Göç ve küreselleşmeyle birlikte "görünmez yasalar" dünyada olduğu gibi Türkiye'de de yabancı karşıtlığıyla birleşerek Ermenistanlı kadınların kamusal alanı daha farklı deneyimlemelerine neden olmaktadır. Eril iktidarın sınırları kesişen kimliklerle yüklü sınırlara dönüşebilmekteydi. Bu başlık adı altında çok katmanlı kimliklere sahip olan Ermenistanlı kadınların; mekansal hareketlilik durumunda, yaşadıkları semtlerde, kamu kurumlarına gitmek zorunda kaldıklarında, çalıştıkları yerlerde ve Türkiye'deki Ermeni cemaatinin kurumlarına gittiklerinde iktidar ilişkilerini nasıl deneyimlediklerine ve iktidarın baskı sistemlerinin kendini mekanlar üzerinden nasıl ürettiğine değinilecektir. Ayrıca Ermenistanlı kadınların, iktidarın baskı sistemlerini deneyimlerken nasıl bir tutunma stratejisi izledikleri ve mekanı tutunma aracı olarak nasıl kullandıklarına da değinilecektir.

3.3.2.1. Mekansal Hareketlilik: *Yabancı Karşıtlığı ve Mekansal Şiddeti Deneyimlemek*

Ermenistanlı kadınların mekansal hareketlilik deneyimlerinde kentin sınırlarında dolaşırken daha çok yabancı karşıtlığı ve mekansal şiddetle karşılaşmışlardır. Cantek, makalesinde mekansal şiddeti ele alırken mekansal hareketliliğin kontrol altında tutulmasının bir tür şiddet olduğundan bahsetmiştir ve bu şiddetin türlerine dair örnekler vermiştir: "Aykırı ve sapkın sayılanları görünmezleştirmek kadar göze batar kılmak da bir tür mekansal şiddettir. Göz hapsine almak, bakışlarla taciz etmek, bulunduğu mekanda yabancı ve ayırksı olduğunu hissettirmek de mekansal deneyimin şiddette evrildiği bir pratiktir"

(Cantek, 2015: 168). Ermenistanlı kadınların kentin sınırlarını dolaşırken kent içi ulaşımında ve İstanbul'un ahlaki kıyılarında mekansal şiddeti nasıl deneyimledikleri ve bu deneyimler kaşısında ne tür stratejiler geliştirdikleri ele alınacaktır.

3.3.2.1.1. Sokağın Kağıtsızlık Halleri: Sahte Polisler ve Gerçek Polislerle Karşılaşabilme İhtimali

Ermenistanlı kadınların Türkiye’de yasal ya da kayıtdışı kalmaları, mekansal hareketlilik deneyimlerini etkileyen en önemli eksenlerden biriydi. Çünkü Ermenistanlı kadınlar arasında kayıtdışı kalanlar, sokağa çıktıkları zaman polis tarafından yakalanıp sınırdışı edilebilirlerdi. Kayıtdışı kalan yabancıların bu korkularından faydalanarak onlardan para alarak dolandırıcılık yapan sahte polisler ortaya çıkmıştır. Özellikle Ermenistanlı kadınların ilk geldikleri zamanda gerçek polislerle ilişkin bilgisizliklerinden faydalanan sahte polisler, bir tür korku ekonomisi yaratmışlardır. Sahte polis vakası, sadece kamusal alanda deneyimledikleri bir durum değildir aynı zamanda özel alanda da deneyimlemişlerdir. Lusin'in deneyiminde olduğu gibi yaşadıkları yerlere kadar onları takip edip dolandırmışlardır. Sarin, sahte polis vakasını Kumkapı'da otobüs durağındayken yaşamıştır. Gerçek polislerin kimlik kartını bilmediğinden arabasına binmiştir ama dolandırılmamıştır. Çünkü Sarin, kayıtdışı olmasına rağmen avukat bir tanıdığını aramıştır yani kayıtdışı olmasına rağmen hak arama yoluna başvurmuştur. Avukat aracılığıyla sahte polislerle karşı olan bilgisizliğini gidermek için polis kimlik kartını öğrenmiştir. Ayrıca Kumkapı'da yaşadığı için ve kadınların başına gelen hırsızlık ve şiddet vakalarını bildiği için başına gelebilecek her türlü şeye karşı kendi parasını korumak için önlem almıştır. İç çamaşırına cep dikmesi ve maaşını ailesine yolladığını söylemesi de bir tür gündelik direniş biçimidir ve sahte polislerle karşı kendini korumayı başarmıştır:

"Kumkapı'da sahilde, sabah 8'de kimse yok, otobüs durağındayım. Bir araba durdu. Bir çocuk durdu, dış polikliniğine gideceğim dedi. Tarif ettim. Sen kimsin dedi, ben de sanane dedim. Ben polisim dedi. Korkudan bakamıyorum. Bana bir kart gösterdi.

Doğru mu değil mi bilmiyorum. Ne istiyorsun dedim, nereye gidiyorsun dedi. Gel arabaya otur dedi. Ne yaptım ben sana, ne istiyorsun. Bağırды gel arabaya dedi. Hayır arabaya oturmayaacağım, bekle avukatı arıyorum. Çalıştığım evlerden birinin kızı var avukat onu aradım. Sakın ağlama korkma dedi bana. Telefonu çocuğa verdim. Arabaya öne oturdum. Karakola götürecekti, deport edecekti. Avukat nereye götüreceğini sormuş ve beni telefona istemiş ama vermedi. Hala ağlıyordum. Cüzdanımı aldı baktı sadece 5 lira vardı bir de iki dolar. Oğlum bırak beni maaşımı dün aileme yolladım dedim. Ama iç çamaşırıma cep dikmişim parayı evde de bırakmıyordum, paramı oraya koydum. Bıraktı beni gittim. Ondan önceki günde Kumkapı'da iki kadını dövüp paralarını almışlardı. Avukat bana gerçek polis kartını gösterdi." (Sarin, 60)

Gohar da sahte polisler tarafından dolandırılma olaylarını duyduğundan bahsederek gerçek polislerin kimliğini hiç sormadığını ama gerçek polisin kendi çocuğunun kayıtdışı olduğunu öğrenmesine rağmen bıraktığını çünkü polislerin çalışmak için gelen insanlara karışmadığını ileri sürmüştür. "Onlar da biliyorlar kimi tutmak kimi bırakmak" derken aslında göçmenler arasında yasadışı işlerle uğraşanları yakalamaya çalıştıklarını anlatmak istedi:

"Polis değil ama polis gibi davranıp para istiyorlar, bize olmadı. Ama duydum bileziği vermiş kadın, kurtulmuş. Bazıları para veriyor. Bana hiç olmadı. Ama çocuğumu gerçek polis tuttu ama bıraktılar. Onlar da biliyorlar kimi tutmak kimi bırakmak." (Gohar, 60)

Gerçek polisler de tıpkı sahte polisler gibi yabancıların sınır dışı edilme korkusundan faydalanarak bir korku ekonomisi yaratmışlardı. Arev, gerçek polislerin sınır dışı etmesinden rüşvet vererek kurtulmuştur ve o da yasal anlamda hak arama yoluna sahip olmadığı için, kayıtdışı olmasına rağmen bu durumu nasıl atlatabileceğini de bilmediği için avukatını aramıştır. Arev, oturma izni aldıktan sonra korkusunun geçtiğinden ama kayıtdışı olduğu zamanlarda polis arabasını gördüğünde yakalanma korkusundan kaynaklı olarak psikolojik olarak da etkilendiğinden bahsetmiştir:

"Eskiden kaçtık ses çıkaramıyorduk. Polisten korkuyordum. Polis arabası geçince sanki anladı ben kaçtık. Titriyordum. Bana bir kere oldu. Hemen avukatımı aradım konuştu polislerle. 300-400 dolar verdim kurtuldum. Sonra bir daha orayı sevmedim, korktum. Bomba koyduklarında korkuyordum, kalabalık yerlerden korkardım. Hep korku içinde. Bizim orda saat kaç istediğin yere gidersin. Burda birbiriyle konuşuyorlar silah bıçak taşıyorlar." (Arev, 49)

Arev, oturma izni aldıktan sonra yani yasal statüye geçtikten sonra artık korkmadığını ifade ederken; Anna ise tam tersine polislerin kayıtdışı çalıştıklarını bilmelerine rağmen sınırdışı etmemesinden kaynaklı olarak da eskisi gibi polisten korkmadığından bahsetti:

"Kayıt yok izin yok. Burada gelen polis biliyor benim kağıt yok. Zarar yok. 13 sene burdayım hiçbir rahatsız etmedi. Ermenistan'a gideceğim ne zaman belli değil. Oğluma sordular bildiler yoktur, kontrol yaptılar gördüler yanında bişey yok bıraktılar." (Anna, 51)

Kayıtdışı yaşayan Ermenistanlı kadınların sınırdışı edilme korkusu gerçek polisle karşılaşma deneyimlerinden sonra mekansal hareketliliklerini engelleyen bir durum olmaktan çıkmıştı ama bu tamamen korkmadıkları anlamına da gelmemektedir. Çünkü iki ülke arasındaki ilişkisizlikten kaynaklı olarak gündemin değişmesi durumu tekrar korkularını tetikleyebilmekte ve mekansal hareketlilik eylemini etkileyebilmektedir. Görüştüğüm kadınlar bu durumdan bahsetmediler. Ama *Agos* Gazetesi'nde görüştüğüm iki gazeteci de Türkiye'de dönemsel olarak değişen hükümetlerin sınırdışı ederiz ifadelerinin Ermenistanlıların özel alana kapanmalarına neden olduğundan bahsettiler. Ermenistanlıların görünmez olma yolunu seçerek Türkiye'de tutunmaya çalıştıklarından bahsettiler. İktidarın bu söylemlerine karşı tutunabilmek ve sınırdışı edilmekten kurtulabilmek adına görünmez olarak kendilerini savunmaları da bir tür gündelik direniş biçimiydi:

"Cumhurbaşkanı'nın Başbakan olduğu zamandan beri Ermenistanlılara yönelik tehditvari sözleri, göndeririz bilmem kaç tanesi var biz besliyoruz. Kaçak olarak

burdalar istediğimiz zaman sınırdışı ederiz gibi ifadeleri genellikle Ermenistanlılar burda bunun dışında da medya mevzusu olmamak için maksimum çaba sarf ediyorlar. Kolay kolay bir gazeteciyle konuşmuyorlar. Açıklamada bulunmuyorlar, röportaj vermiyorlar. Bu da anlaşılabilir bir şey. Yaşadıkları ülkede pozisyonları güvence altında olmadığı için görünmemek daha iyi bir savunma mekanizması oluyor "görünmez olmak". Onlar da onu yapıyorlar, görünmez olmaya çalışıyorlar. Gazeteci olarak biz bazen zaman zaman özellikle belli konularda acaba onların durumu ne acaba onlar ne düşünüyor sorularının cevabını aradığımızda çok zorlanıyoruz. Konuşacak insan bulmakta çok zorlanıyoruz." (Agos Gazetesi, Görüşmeci-1)

Polisle karşılaşma deneyiminde kimliğini hiç sormamalarına rağmen Kınar, sınırdışı edilme korkusunun tesiri altında yaşıyordu ama yaşlı olmasının verdiği güvenle hareket eylemini kısıtlamasa da izin günlerinde daha çok evde kalarak ve Ermenistanlı bir arkadaşını ziyaret ederek yani çevresini sınırlı tutarak bu korku karşısında tutunmaya çalışıyordu:

"Polisten korkuyorum. Yakaladılar pasaport, deport yaparlar. Polis kimliğimi hiç sormadı. Belki yaştan bana sormuyorlar." (Kınar, 64)

Sınırdışı edilme ihtimalinin önüne geçebilmek adına Ermenistanlı kadınların kayıtdışı duruma düşmemek için yabancıların ikametine ve çalışma iznine dair yasal düzenlemelerin olmadığı dönemlerde yani Türkiye'de yasal olarak kalmalarının mümkün olmadığı zamanlarda her ay giriş çıkış yaparak yasal statülerini korumaya çalışmışlardı. Bu yol Türkiye'nin göç politikalarının hukuki boyutunun yarattığı sınırlamalara karşı göçmenlerin verdiği bir cevaptı. Fakat bu yöntem oldukça maliyetliydi. Ama Hasmik ve Emma'nın deneyiminde polisle karşılaştıklarında sorun yaşamamak adına aldıkları düşük ücretlerine rağmen maliyetli yolu tercih etmişlerdi. Hasmik'in bu yolu tercih etmesinin sebebi çocuğunun geleceğiydi çünkü çocuğunun kaçak duruma düşmesini istemiyordu. Ayrıca İstanbul'un her yerinde polislerin çevirmediğini, Aksaray gibi kayıtdışı işlerin olduğu yerlerde polisin kimlik sorduğundan bahsetti:

"Kontrol falan şimdiye kadar olmadı iyi yerdeyiz şimdi. Aksaray falan belki. Orada işim yok niye gidiyim. Hep vizemiz oldu hep vize tutmaya çalıştık ki rahat gidelim gelelim. Olmadı ama çoğunda vize tutuyo kadın geliyo bir iki sene kalıcam her ay gitmeyim gelmiyim para harcamıyım kadınlar oyle kaldılar ama biz diyoruz ya ben eşim artık yok dedik bi de çocuğum var kalmam vizesiz." (Hasmik, 41)

Kısaca Ermenistanlıların mekansal hareketlilik deneyimlerinde ilk geldikleri zamanlarda oturma ve çalışma iznine ilişkin yasal düzenlemelerin olmayışından kaynaklı olarak kayıtdışı duruma düşmeleri, ilk geldikleri zamanlarda polislerle ilişkin bilgisizlikleri ve iki ülke arasında meydana gelen siyasi sorunlarda devletin sınır dışı tehdidiyle gündeme gelmeleri onları tedirgin eden ve mekansal hareketlilik sürecinde ev ve iş arasında başka bir hayatın mümkün olmadığı şehrin hayaletlerine dönüştürerek görünmez olmak zorunda kalmışlardır. Ama gerek gerçek polislerle karşılaşma sürecinde polislerin onların kayıtdışı kaldıklarını bildikleri halde sınır dışı etmediklerini deneyimlemeleri gerekse de yeni yasayla birlikte aile ikamet izni alarak Türkiye’de yasal olarak kalmaya başlamaları mekansal hareketliliklerini kısıtlamalarına yol açmıştır. Kayıtdışı yaşayanlar da sınırda cezalarını ödeyip giriş çıkış yapabileceklerini bildiklerinden eskisi gibi korkmamaktadırlar. Bunda özellikle kayıtdışı yaşayanların en az 10 yıldır burada yaşıyor olmaları da etkiliydi. Türkiye’de yasal olarak kalmaya başlayan Ermenistanlı kadınlar, yabancı ve Ermeni olmanın verdiği tedirginlikten kaynaklı olarak daha çok Türkiyeli Ermenilerin yaşadığı Samatya ve Bakırköy gibi semtlere yerleşmişlerdir. Bu semtlere yerleşmelerinin sebepleri ise güvende hissedebilmek, çocuklarının geleceği için Kumkapı’da olduğu gibi yasadışı işlerin olmadığı bir yerde yaşama isteği ile Ermeni okullarının ve kiliselerinin varlığı da etkilidir.

3.3.2.1.2. Kentiçi Ulaşımında Yabancı Dil Konuşmak: "*Ben Zorunda Değilim Senin Dilini Duymaya.*"

Ermenistanlı kadınların anlatılarında anadillerini konuşurken ayrımcılığa maruz kaldığı alanlardan biri kent içi ulaşımıdır. Görüştüğüm kadınlardan sadece 4’ü

anadilini konuşurken sorun yaşadıklarından ve konuştukları dilin Ermenice olduğunu insanların anlamadıklarından bahsettiler. Kadınlar için kent içi ulaşım, yabancı karşıtlığını deneyimledikleri bir alandı. Sarin, otobüste oğluyla telefonda konuşurken "bu ne ya burası İstanbul, burası bizim." cümlesiyle toplumdaki biz ve ötekiler ayrımının yarattığı alanlardan biri olan "yabancı karşıtlığı"nı deneyimlemiştir. Böyle bir ayrımcılığa maruz kalmamak için de otobüste kendi dilini konuşmamaya çalışarak aslında görünmez olarak kendini savunmayı tercih etmiştir:

"Bir gyun Yeşilköy'e temizliğe gidiyorum. Kumkapı'da otobuse bindim. Telefonda oğlumla konuşuyodum. Bir adam bu ne ya burası İstanbul, burası bizim. Yabancılar bak dedi, galiba içmişti. Şofor indirdi adamı. Otobüste oğlum arıyorsa Ermenice ben şimdi otobüsteyim seni sonra arayacağım diyorum." (Sarin, 60)

Lusin de ilk geldiği zamanlarda Türkçe bilmediği için kendi anadilini konuştuğunu ve otobüsten birinin "bir susar mısınız nerden geldi bu millet?" dediğini ileri sürmüştür. Lusin, toplum içerisinde kendi dilini konuşurken yabancılara olan tahammülsüzlükle karşılaşmıştır. Bu karşılaşmada Lusin'e, bir yabancı olarak susması gereken yani görünmez olması gereken taraf olması dayatılmıştır. Ermenistanlı kadınların kendi dillerini konuşmaları toplumdaki yabancı karşıtlığından kaynaklı olarak kent içi ulaşımın tuğla duvarlarına takılmalarına neden olmuştur. Tuğla duvarlar kent içi ulaşımındaki yabancı karşıtlığının tezahür ettiği yani biz ve ötekiler sınırının yarattığı alanlardır:

"Şöyle soylüyim şimdi ovtobus oturuyruz iki kadın mesela ben ilk geldiği zaman Turkce bilmiyorsunuz değil mi biz mecbur bizim dilden konuşuyoruz. Bi susar mısınız alla alla nerden geldi bu millet? Anlıyorsun boyle." (Lusin, 67)

Hasmik ise Ermenistan'dan ziyarete gelen arkadaşlarının Türkçe bilmediğini ve bu yüzden kendi anadilini konuştuğunda kendisinden rahatsız olan kişinin ona "ben zorunda değilim senin dilini duymaya" diyerek yabancı dil duymanın tahammül sınırına dönüştüğü Lusin'in deneyimine benzer bir deneyimle karşılaşmıştır:

"Bir gyun bir arkadaşlarımız gelmiş Ermenistan'dan onlarla adaya gidiyoduk. Otobüste böyle konuşuyoduk. Bi adam kitap okuyodu genc bir çocuktur. Zorunda mısınız yabancı dil konuşmak, ben zorunda değilim sizi dinlemeye. Bilmiyorum neyce konuşuyorsunuz. Anlamadı bile Ermenice olduğunu. Ben zorunda değilim senin dilini duymaya bir kere oyle dedi otobuste." (Hasmik, 41)

Nune'nin deneyiminde ise "yabancı olma" halinin belirsizliği ortadan kalkarak "Ermeni" olduğunu anlayan taksici şoförünün hakaretlerine maruz kalmıştır. Nune'nin deneyiminde ise yabancı karşıtlığı tarihten bu yana gelen "düşman algısı"yla pekiştirilen Ermeni karşıtlığına dönüşmüştür. İlk geldiği zamanlarda bunu yaşadığını ama sonraki süreçlerde Türkiye'de yaşamaya adapte olma süreci ve iyi Türkçe konuşmasının da etkisiyle böyle bir durumu bir daha deneyimlemediğinden bahsetti. Nune'nin kentiçi ulaşımdaki ayrımcılık deneyiminde toplumsal cinsiyet ve ırk kesişir:

"İlk senede taksici Ermeni olduğumu öğrendikten sonra paranın üstünü vermemeye çalışmıştı. Ev arkadaşım indi, baya polis çağırırdım bilmem ne. Küfretti hakaret etti ona da bana da. Böyle saçma sapan şeyler yaşadım sırf Ermeniyim diye, tabi ki de kadınıym diye. Ağlamıştım şimdi bunlar artık olmuyo artık şey ya yabancı olarak maruz kalmıyorum çünkü yabancı olduğum çok belli değil." (Nune, 29)

Anadilini konuştuğu için ayrımcılığa maruz kalmayan Yeraz ise bu durumu daha çok kendi dilini konuşabileceği yani Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları semtlere gittiği için sorun yaşamadığından bahsetti:

"Yok, hiç yaşamadım. Çok rahat konuşabiliyorum, çok da görüyorum Ermenice konuşanlar. Burası Ermenilerin yaşadığı bir alan olduğu için çok sorun yaşamıyorum. Daha çok Ermenilerin içinde olduğum için bir yere gittiğimde de onlarla gittiğim için ziyarete falan o yüzden bir sorun yaşamadım." (Yeraz, 33)

Arev de dışarda anadilini konuşmak yerine daha çok Türkçe konuşarak tedbir aldığını ama anadilini konuştuğunda herhangi bir ayrımcılığa maruz kalmadığından bahsetti:

"Dışarda Türkçe konuşuyorum. Kızım bana, mama Ermenice konuşma diyor. Bazen baktılar hangi dili konuşuyorsun bana, kimse bir şey demedi." (Arev, 49)

Yabancı dil konuşmanın yasak olmadığı bir hukuki düzende biz ve ötekiler ayrımının yaratıldığı ve göçle birlikte yabancı karşıtlığına dönüştüğü görünmez yasaların oluşturulduğu gölge bir hukuki düzen yaratılarak kent içi ulaşımında anadilini konuşma özgürlüğü engellenmiştir. Kadınların bu duruma yeniden maruz kalmamak için seçtikleri yol ise görünmez olmaktır.

3.3.2.1.3. Kamusal Alanın Ahlaki Kıyıları: *Ermenistanlı Kadınların Cinsel Şiddet Biyografileri*

Türkiye'de yabancı bir kadın olmak, eril iktidarın yabancı karşıtlığı ve cinsiyetçilikle harmanladığı iyi kadın-kötü kadın sınırını kamusal alanın ahlaki kıyılarında; yabancı kadınların bedenlerinin önyargılarla donatıldığı bir belleği deneyimlemektir. Ahmed'e göre; beden, dünyayla karşılaşmamızla birlikte yaşadığımız deneyimler sonucunda bir bellek haline gelmekteydi yani bedenimiz bir deneyim belleğiydi ve bu deneyimler zamanla birikerek bedenimizde ağırlaşmaktaydı. Deneyimimizi paylaşmak demek aslında bedenimizi kelimelere dökmektir. Ayrıca bu deneyim belleğinin içerisinde hepimizin şiddet biyografilerinin olduğunu da ileri sürer. (Ahmed, 2018: 41) Yabancı kadınların cinsel şiddet anlatılarında da bedenleri, bir deneyim belleğiydi ve şiddet biyografileri de bu deneyimin bir parçasıydı. Yabancı kadınların cinsel şiddet biyografilerinde ESB ülkelerinden gelen kadınların seks işçiliğiyle özdeşleştirildiği "Nataşa algısı" Ermenistanlı kadınların da karşılaştığı bir algı olabilmekteydi. Fakat bu algı,

İstanbul'un belli mekanlarında tezahür etmekteydi. Bu yüzden İstanbul'un ahlaki kıyıları olarak nitelendirdim. İstanbul'un ahlaki kıyıları, kadınların bu algıyı deneyimledikleri alanlar olan Aksaray ve Kumkapı'ydı. Bu alanlar daha çok dış göç ve iç göçün yoğun olduğu alanlar olmakla birlikte aynı zamanda fuhuş, hırsızlık, uyuşturucu gibi yasadışı işlerin olduğu alanlardı. Bu yüzden fuhuşun yapıldığı bir yer olduğu için de bu kıyılarda gezen her kadının bedeninin nesneleştirildiği ve yabancı dil konuşan ya da aksanlı Türkçe konuşan ve ESB ülkelerinden gelen kadınların "Nataşa"lıkla yaftalandığı alanlardı. Özellikle Aksaray'daki Emniyet Otogarı, Ermenistanlı kadınların bu algıyla karşılaştıkları alanlardan biriydi. Garine, Aksaray'daki iki farklı deneyimini anlatırken Aksaray'ın nasıl bir yer olduğunu bilmediğinden bahsederek iki deneyiminde de seks işçisi olarak algılanmıştır. İlk deneyiminde Aksaray Emniyet Otogarı'nda arkadaşını beklerken sivil polis tarafından seks işçisi olarak algılanmıştır; ikinci deneyimin de ise kendisiyle birlikte olması için yaşlı bir adam para teklif etmiştir. Bu deneyimini anlatırken kullandığı ifade de "sebepe bile vermiyorsun" derken aslında iyi kadın-kötü kadın olma sınırını da anlatır. Bu deneyimin yarattığı psikolojik etkiden kaynaklı olarak da yere bakarak yürümüştür çünkü öyle algılanmak istemediği için bunun yarattığı utançtan kaynaklı olarak kendi bedenini kısıtlamıştır:

"Ermenistan'dan bi arkadaş geliyordu. Aksaray'ın nasıl olduğunu bilmiyordum. Ben öyle bekliyorum otobus gelicek. Bi tane kızlı polis: "Ne yapıyosun sen burada?"dedi. Dedim arkadaş bekliyorum. Arkadaş deyince o erkek arkadaş anladı bir bayan olarak duruyosun. Çık git burdan hemen dedi. Allah allah kardeşim diyorum, anlamıyorum kim olduğunu. Otobus birazdan gelir ve Ermenistan'dan bi tane kız arkadaşım geliyo. Onun karşılıcam başka bi yere gitmek istemiyorum çünkü buraya soyledim buraya gelicek. (Polis) Çık git burdan çabuk dedim. Kalktım o tarafa gittim dedim alla alla bu ne. Sonra boyle geliyordum o taraftan da kız arkadaşım geliyordu. Dedim kız nerdesin sen kaç saat seni bekliyorum. Adam boyle baktı inandı. Ama gerçekten yerin ne olduğunu bilmiyordum. Ama çok kotu bi yer gerçekten Türkiye'nin en kirli bi yeri en pis, en kirli. Geçiyosun yani hicbi sebep vermiyosun onlara. Bi sebep olduğu zaman insan sana yaklaşır değil mi. Ben kafamı bile kaldıramıyorum biliyo musun yere bakarak gidiyorum. Ben onume bile bakmıyorum. Yere bakarak gidiyorum adam geliyo 200-300, sen çalışıyo musun şöyle bir döndüm dedim. Yaa abicim sen bi kendine bak bana da bak. Utanmıyorsun senin kızının yerine say." (Garine, 49)

Emma, Aksaray'daki Emniyet Otogarı'nda bir tanıdığını karşılamaya giderken sokak ortasında durması ve bu durumun seks işçiliğiyle özdeşleştirilmesi onun bakışlarla tacize uğramasına neden olmuştur. Bunu sürekli deneyimlemesinden kaynaklı olarak da artık aldırış etmemeye başlamıştır çünkü onun için sıradan bir durum haline gelmiştir:

"Sabah gittim otobüsü karşılamaya otobüs oraya gelecek. Ya ben görüyorum yani ordan giden gelen adam. İşte bana bakıyor çünkü tek başına kadın, orda sokak ortasında durdum. Görüyorum giden gelen adam bir beş dakika duruyor, bakıyor. Ama biz o kadar yaşadık ki olanları biliyoruz burdaki olanları biliyoruz. Onun için hesap vermiyoruz biz bunlara." (Emma, 61)

Arev ise Aksaray'da arkadaşıyla yürürken ve Ermenice konuşurken Garineyle aynı deneyimi yaşamıştır kendisine para teklif edilmiştir. Deneyimini anlatırken "bizi orospu sandı." cümlesini kurarken iyi kadın-kötü kadın ayrımını kendisi dile getirmiştir. Bu ayrımında kötü kadın Arev için de "öteki kadın"dır. Çünkü bu mekanlarda yürürken yabancı dil konuşan kadınlar olarak hep o ahlaki sınırla imtihan edilirler. Arev'in uğradığı taciz karşısında bir kadın olarak sessiz kalmaması ve kendini savunması da "erkeklik"le özdeşleştirilir. Çünkü kamusal alanda kendini savunabilmek, karşılık vermek ve ses çıkarmak sadece erkeklerin yapabileceği bir eylem olarak algılanır ve bu yüzden de bir kadını korumak ve savunmak sadece bir erkeğin görevi olarak görülür:

"Aksaray'da arkadaşım ile geçiyordum. Bir yaşlı adam arkadaşımına para teklif etti. Elinde para gelin gidelim. Bizi orospu sandı. Gittim adamı tuttum, kufrettim. Burda mı yazıyor kimin altında yazıyor. Polis çağırcaz dedim. (Adam dedi) Bu kadın değil erkek. Paraları elinden aldım, başına fırlattım. İki erkek çocuklar geldi bize teklif ediyorlar dedim, çocuklar dövdü onu. Bazı kişiler yapıyorlar öyle biz yabancı dil konuşuyoruz ondan sandı." (Arev, 49)

Kadınların şiddet biyografilerinde anlatılarına yansıyan bir diğer durum da kentiçi ulaşımıdır. Tıpkı yabancı dil konuşurken ötekileştirildikleri gibi toplu

taşımalarda da anadillerini konuşurken ya da aksanlı Türkçe konuştukları zaman toplumdaki “olumsuz yabancı kadın algısının” tezahür etmesiyle cinsel tacize uğramışlardır. Arev, Kumkapıya gitmek için taksiye bindiğinde arkadaşıyla Ermenice konuşurken taksicinin tacizine uğramıştır. Çünkü İstanbul'un ahlaki kıyılarından birine gitmek ve yabancı dil konuşmak, yabancı kadınların “kötü kadın algısı”yla imtihan edilmesine neden olmaktaydı. Arev, bu durum karşısında sessiz kalmayarak hem hegemonik erkekliğin kamusal alandaki mahkemesine yetki vererek kendisini taciz edenleri cezalandırmıştır hem de yasal olarak Türkiye’de kaldığı için polise şikayet ederek hakkını aramıştır. Tacize uğradığı zaman "ne yüz verdim ne de güldüm" diyerek kendini savunmaya çalışması da tıpkı Garine gibi “kötü kadın sınıрыyla” imtihan edilirken namus algısının kadın bedenine çizdiği sınırları aşmadığını kanıtlamak ve sadece onları sokmak istedikleri kalıpta olan kadınların yani seks işçiliği yapan kadınların maruz kalabileceği bir durum olarak düşündüğü için böyle bir cümle kurar:

"Bir kere de taksiye öne oturdum dizimden dolayı. Elini dizime koydu. Dedim elini kadırırs mısın? Sen dur burda dur şimdi, tükürdüm yüzüne. Sen kimsin elini ayağını koyuyorsun. Arkada arkadaşım oturuyordu, kaçaktı, sen git dedim. Kumkapı'da caddede çıktı, geldi. Polis çağırcam dedim. Abla ne oldu dediler, anlattım. Bunu bir dövdüler, polis çağırdım. Ben ona ne yüz verdim ne güldüm, Kumkapı dedim. Şikayetçiyim. Karakola gelmem dedim yazayım imza atayım. Taksi plakasını çekip ceza veririz dediler." (Arev, 49)

Sarin ise toplu taşıma aracına binecek iken duraktaki bir erkeğin kendisini seks işçisi sanarak ilişki teklif etmesi ve yol boyunca kendisini taciz etmesine rağmen Türkiye’de kayıtdışı kaldığı için ses çıkaramamıştır. Ama bu durum karşısında çalıştığı aileyi arayarak yardım istemiştir:

"Biri geldi otobüs bekliyordum. "Abla arkadaş olmak istiyor musun?" dedi. Aynı otobüse bindi konuşmaya geldi yine. Otobüs içinde 3 kişi kaldık. Otobüsten inmeden evine gideceğim aileyi aradım, beni alın diye anlattım durumu. Otobüsten ineceğim yol da karanlık. Kocasıyla beraber beni almaya geldiler. Ben kalktım, o adam da kalktı. Köpek nereye kaçıyorsun dedi adam." (Sarin, 60)

Garine de toplu taşımada telefonla anadilini konuşurken yabancı olduğunu anlayan biri yanına oturup tacize etmiştir ve bunu yapanın kendisinden yaşça çok küçük olmasından kaynaklı olarak bu duruma inanmadığını ifade etmiştir. Garine, yaşadığı taciz karşısında sessiz kalmayarak otobüsten attırmıştır:

"Yanımda yer var bi tane çocuk oturdu. Hep boyle yapıyor ben o tarafa gidiyorum. Yani aklımdan kötü bişey geçirmek istemiyorum çünkü çocuk diyorum sonuçta çocuk. Belki büyük ama bi 20 yaşa kadar gösteriyo. Gene yaklaşıyo ben diyorum tamam oyle düşünme. Sakın boyle düşünme, düşünürsen bunu alıp burdan dışarı atıcaksın. Sonra baktım boyle yapıyo ya dedim Allah bana sabır versin. Ya bu hapse gidicek ya ben hapse gidicem. Bişey yapmadım. Gene çektim boyle artık gitcek yer yok yani otobüste ne yer var nereye gitcen yani. Ve kalkmıcam asla kalkmıcam, onu ordan kaldıricam. Ben kalkmıcam. Sonra baktım eliyle boyle yapıyo. Yeter artık şerefsiz dedim kalkar mısın burdan. Şoyle baktım dedim oturcak başka yer bulamadın bütün otobüs bomboş. Kalk ulan burdan otobüste hicbi yere oturmıcağsın, in otobüsten yoksa şimdi hemen polise goturcem seni. Bunu otobüsten indirdim." (Garine, 49)

İstanbul'un ahlaki kıyılarının ve "Nataşa algısı"nın dışında Nune de gittiği bir mekanda tacize uğradığından bahsetmiştir. Uğradığı tacizin karşısında sessiz kalmayarak dava açmıştır. Ermenistanlı kadınların yaşadıkları cinsel şiddet deneyimleri, bedenlerine de yansımıştır. Göçle birlikte Gedikpaşa ve Kumkapı gibi semtlere taşındıklarında erkeklerin bakışlarıyla taciz etmesinden kaynaklı olarak oturdukları semtlere adapte olmaya çalışmakla birlikte kendilerini korumak adına bedenlerini kısıtlamayı tercih etmişlerdi. Cantek'in ifadesiyle mekansal bir şiddet de söz konusuydu. Bundan kaynaklı olarak Ermenistanlı kadınlar Türkiye'ye göçle birlikte daha kapalı giymeye başladıklarından bahsettiler:

"Burdaki erkekler çok kötü, kötü bakıyorlar. Burda daha kapalı giymeye başladım." (Arev, 49)

Hasmik de benzer şekilde oturduğu semte adapte olabilmek için giyimini değiştirmiş ve aynı zamanda saç rengini koyulaştırmıştır. Sarı saç rengine sahip olma ve ESB ülkelerinden gelmenin yarattığı Nataşa algısı, kadınların saç renklerini koyulaştırmalarına neden olmuştu. Mekansal şiddetin bedene yansması sonucunda Hasmik, erkek bakışının tacizine karşı kendi bedenine çizdiği sınırlarla kendini korumak adına cinsiyetiyle görünmez olma yolunu seçmişti:

"Düşün bi şort olsa boyle bakar ağzına düşüyolar. O yuzden dedim ki neyse hic olmazsa boyle giyiyim de az bakar o yuzden. Uyum sağlıyım ki mesela Bulgaristan'dan gelmişsin ne biliyim daha ne biliyim Avrupalı bi yer. Daha saçım kısaydı, sapsarıydı. Artık biraz koyulaştım ne biliyim bi de bişey demediler ama bu adamlara bakınca insan korktu. Boyle ağzına düşüyolar." (Hasmik, 41)

Anna ise Hasmik'ten farklı olarak kendisi bu tacizi deneyimlemese de Gedikpaşa'da başka kadınların bu durumu yaşamasına tanıklık etmesiyle birlikte daha kapalı giymeye başlamıştır:

"Mesela ben Ermenistan'da daha açık giyiyordum ama burda biraz daha kapalı. Çünkü çevrem bambaşka bakıyor. Mesela sabah erken saatlerde işe gidiyorum tamam mı sabaha doğru camdan çıkan adam orda bir bakıyorum kadının arkadan boyle bakıyor işte orda onun baktıkta artık biraz kendine şey yapıyorsun ondan yoksa." (Anna, 51)

Nare'de Gedikpaşa'daki imalat atölyelerinde çalışan erkeklerin içki içmeleri ve sokakta oturmalarının yarattığı tedirginlikten kaynaklı olarak akşamları dışarı çıkamadığından bahsetti. Sözlü tacize uğramadığını ama mekansal şiddetin akşam saatlerinde tezahür etmesinin yarattığı tedirginlik sokağa çıkmasında engeldi:

"Oturduğum yer kötü. Orada çok içiyorlar, sokaklarda oturup içiyorlar. Saat 10'dan sonra dışarı çıkamıyorsun. Sokaklarda çok erkek oluyor, baya oturuyorlar ama hic laf atmadılar." (Nare, 21)

Kadınların cinsel şiddet biyografilerinde İstanbul'un ahlaki kıyılarındaki iyi kadın-kötü kadın algısını deneyimlerken aslında kendi zihinlerindeki iyi kadın-kötü kadın algısını da yansıtmışlardır. Yani aslında Ermenistanlı kadınların toplumdaki “olumsuz yabancı kadın algısıyla” karşılaşmaları onların tabiriyle "kötü kadın" ve "orospu" olarak nitelendirmelerine ve bu sınırı deneyimlemelerine rağmen onlar da seks işçiliği yapan kadınları "öteki" kadın olarak görmekteydiler. Bu aynı zamanda Ermenistanlı kadınların kendileri arasındaki ötekileştirmelere de yansımıştır. Ermenistanlı kadınlara sadece çalışmak için mi geliyorlar sorusunu sorduğumda da benzer algıyla karşılaştım. Verdikleri cevaplarda seks işçiliği yapan kadınlara ilişkin anlatılarında ya ismini söylemekte utandıkları, başka işler yapanlardı ya da kötü kadınlardı. Anna ise bu konuda konuşmak istemediğini çünkü kendi milletlerini kötülemek istemediğinden bahsederken aslında onda da benzer algı vardı. Bu durumun Ermenistanlı kadınlara ilişkin bir genelleme yapılmasına sebep olacağından konuşmak istemediği bir konuydu:

"Bu soruna cevap vermem ne olur. Çünkü cevap vercem kötü vercem. Kötülemek istemem benim milleti." (Anna, 51)

Kınar'ın deneyiminde Ermenistanlı kadınlardan bahsederken iyi kadın-kötü kadın ayrımını yaparak onun için kötü kadın namus sınırını aşan, kültürsüz ve bütün bunlardan kaynaklı olarak utanç duyduğu kişilerdir:

"Kötü bayanlar var beğenmiyorum. Kufur ediyorlar, sigara içiyorlar, sevgilileri var. Ben utanıyorum." (Kınar, 64)

Cinsel şiddeti deneyimlemelerine sebep olan toplumdaki olumsuz yabancı kadın algısını deneyimlemelerine rağmen onların da benzer önyargıyı taşımaları, kadınlar arasında çapraz siyaset alanı yaratılmasını engelleyen bir süreçtir.

3.3.2.2. Yabancı Şube: "*Biz Düşmanız!*"

Yabancı Şube, yabancı uyrukluların çalışma ve oturma izni gibi yasal izinler almak için gittikleri devlet kurumudur. Bunun yanı sıra düzensiz göçle mücadele edilen ve kayıtdışı olan yabancı uyrukluların sınır dışı edilme kararının alındığı mekandır. Ermenistanlı kadınlar da oturma izni almak için gittikleri bu mekanda farklı deneyimlerle karşılaşmışlardı. Farklı deneyim yaşamalarının sebebi diğer yabancı uyruklulardan farklı olarak Türk-Ermeni ilişkisizliğinden ve tarihten bu yana yaratılan “düşman” algısından kaynaklıydı. Bu yüzden Lusin'in deneyiminden yola çıkarak bu başlığı attım çünkü iki halk arasında tarihten bu yana var olan “düşman” algısı, Ermenistanlı kadınların göç deneyimlerine yansiyarak belli mekanlarda kimlik bariyerlerine takılmalarına neden olmuştu. Düşman algısının yarattığı bu tuğla duvarlara takılan Ermenistanlılardan bazıları, oturma izni alamadıklarını ileri sürdüler. Lusin, Yabancı Şube'de çalışan memurların keyfi uygulamalarına maruz kalarak oturma izni alamamıştır. Bu yüzden Türkiye'de kayıtdışı olarak yaşamaktadır bunun sebebi ise Türk-Ermeni politikasının tarihten bu yana yarattığı düşman algısıdır:

"Yabancı Şube gittim. Bizim dedi ki kim bu kadar yıl gitmiyor, gidiyor oturma izin veriyor çünkü o paralar oduyorsunuz. Ben gittim geldim. O büyük adama dedim ki ben oturma izni istiyorum çünkü bu kadar yıl burdayım. Adam böyle baktı. Ben çok memnunum sen burda kaldı, şimdi geldi oturma izni istiyorsun. Biz düşmanız. Ben de dedi ki benim bir düşman var şeytan, benim başka düşman yok. Ermeninin düşman sadece şeytan düşman. Adam daha kızdı. Yanındaki kadın var dedi ki kadın normal cevap veriyor, ne için kızılıyorsunuz kızma. Hayir iptal yaptı. Bıraktık. Gittik yerimizden tekrar döndüm boyle yaşıyoruz." (Lusin, 67)

Garine'nin arkadaşının deneyimi de Lusinle benzerdir. O da düşman algısının ve temassızlığın yarattığı tuğla duvarlara takılmış ve hakarete uğramıştır. Garine arkadaşının deneyimini anlatırken kendi deneyimini de aktarmıştır. Yabancı Şube, aynı zamanda kayıtdışı olan yabancılar arasında sınır dışı edilme korkusuyla var olan bir mekandır. Ama görüştüğüm kadınlar arasında uzun süre Türkiye'de yaşayup

kayıtdışı olanlar, eskisi gibi korkmadıklarını ileri sürdüler ama bu tamamen korkmadıkları anlamına gelmemektedir. Bu korkunun hafiflemesinin sebebi ise polisle karşılaşma durumunda polisin sınır dışı etmemediğini deneyimlemelerinden kaynaklıdır. Garine, kendisinin polisle karşılaşmasını anlatarak o da aslında polisin keyfi tutumuyla sınırdışı edilmemiştir. Arkadaşı için örülen "tuğla duvarlar" onun için "hayalet duvarlar" a dönüşmüştür. Kadınların anlatılarında aslında polisle karşılaşma hali sınırda yaşama haline benziyordu. Çünkü Ermenistanlılar, polisin isterse bir saat içinde hepsini toplayıp sınır dışı edebileceğinin farkındaydılar. Bu ihtimal aslında korkunun eşiğiydi:

"Benim arkadaşlarımdan birisinin pasaportta bi problem vardı. Yabancı Şubesi goturdular. Orda bi tane polis Ermeni duyunca bayana; cehannemin dibine gönderin bütün Ermenileri, oyle bi laf söylemiş. Ama beni polis Kadıkoy'de pasaport istedi, pasaportu verdi, dedi kaçak mısın? Evet kaçagım dedim. Ne yapıyorsun burda, ee çalışıyorum. Nerde çalışıyorsun? Dedim çalışıyorum. Boyle baktı. Nerde çalışıyorsun? Dedim sadece çalışıyorum. Şoyle baktı tamam nerde abla, sen Ermeni misin? Evet dedim. Abla git, madem çalışıyosun git devam et. Dedim kotu hicbi şey yapmıyorum sadece çalışıyorum, ekmek para çalışıyorum." (Garine, 49)

Hasmik ise Lusin ve Garine'nin arkadaşı gibi hakarete maruz kalmamış ve bir engelle de karşılaşmamıştı fakat kendisinin Ermeni olduğunu öğrendiğinde memurun yüz ifadesine yansıdığını ileri sürmüştür. Bunu anlatırken de Müslüman Ermeni olan bir arkadaşının Hristiyan olduktan sonra kimliğini değiştirirken maruz kaldığı davranışla özdeşleştirerek anlatmıştır:

"Yabancı Şube'ye gittiğimizde hani biz Ermeniyiz ya, okuyo işte sadece ad soyadını artık yuzunden anlıyosun. Oyle bişey demiyo ama anlıyosun benim bir arkadaşım hani Hristiyan oldu ya vaftiz oldu, gitti işte şey değiştirmeye kimliği. Adam diyo ki boyle attı kimliği. Vermedi bile, attı onumde diyo." (Hasmik, 41)

Nune de Hasmik gibi bir memurun, ismine bakıp Ermeni olduğunu öğrendiğinde yüz ifadesine memnuniyetsizliğinin yansıdığından bahsetmiştir. Ayrıca

Yabancı Şube'de başka bir yabancının deneyimini aktarırken, Yabancı Şube'deki memurlardan birinin dil bilmemesinin sürecin işleyişini zorlaştırdığından ve yabancıların memurların kötü muamelelerine maruz kalmalarına sebep olduğundan bahsetmiştir:

"Giriyosun oraya böyle bir sürü insan Afrika'dan bi çocuk gelmiş öğrenci. İngilizce anlamadığı için bağıriyo çağırıyo. Ben onlara 20 dk boyunca çevirmenlik yaptım. Çocuğa bağırma, tamam çeviriyim anlaşı. Yirmi dakika çevirmenlik yaptıktan sonra bana çok iyi muamele göstermek zorunda kaldı ama tabi pasaportumu aldığında yüz ifadesi nasıl ya sen Türk değil misin oldu. Yok değilim dedim. Aa ben seni Almancı sanmıştım falan oldu. Değilim dedim bişey değiştiriyo mu bu. Yok falan oldu ama değiştiriyo tabi." (Nune, 29)

Yabancı Şube'de olumsuz tutumla karşılaşanların yanı sıra bu tutumla karşılaşmayanlar ve kayıtdışı oldukları için hiç gitmeyenler de vardı. Arev de "*Yabancı Şube'de çok iyi davrandılar.*" demiştir. Yeraz'ın deneyiminde ise Yabancı Şube'ye gidip herhangi bir sorun yaşamadığından bahsetmiştir:

"Kimlik anlamında mecbursun zaten negatif ya da pozitif anlamda bir şey olmadı. Hamilelik esnasında uçağa binmem esnasında sorun oldu, onun dışında hükümet dairelerine gittiğimde duygusal anlamda herhangi bir sorun yaşamadım." (Yeraz, 33)

Yabancı Şube, Ermenistanlıların ilk geldikleri zamanlarda sınırdışı edilme korkusundan kaynaklı olarak bir korku mekanıdır. Çünkü işverenlerin kayıtdışı çalıştırdıkları işçilerini, daha fazla sömürmek için sınırdışı etmeyle tehdit edildikleri mekandır aynı zamanda. Bu yüzden egemenliğin ve gücün hissedildiği bir korku mekanıdır fakat Türkiye'de uzun yıllar yaşayan Ermenistanlılar için artık eskisi kadar korkmadıkları ama panoptikon işlevini de yitirmeyen bir mekandır. Bunun sebebi ise polisle karşılaşma deneyimlerinden kaynaklıdır. Polisle karşılaşmalarında sınırdışı edilmemeyi deneyimlemeleri onların eskisi gibi korkmamalarına neden olmuştur. Ama onlar da ülke siyasetine ve gündemine bağlı olarak sınırdışı edilebilme ihtimallerinin fakındadır ve Yabancı Şube'ye götürülerek geri gönderilene kadar

yabancıların modern hapishanesine yani Geri Gönderme Merkezlerine götüreceklerinin de bilincindedir. Bu yüzden bu korku ülke gündemine bağlı olarak dirilmekte ya da köşeye çekilmektedir. Buna bağlı olarak mekanın verdiği psikolojik etki değişebilmektedir. Yabancı Şube, iki ülke arasındaki siyasi konjonktüre bağlı olarak Ermenistanlı kadınlar üzerinde sınırdışı edilme korkusunu uyandıran psikolojik şiddet mekanına dönüşebilmektedir. Bu durumda yapabildikleri tek direniş biçimi ise "görünmez olmak"tır yani şehirde dolaşan hayaletlere dönüşmektir.

3.2.2.3. Kiliseler

Türkiye'de Ermenilerin ve azınlık kurumlarının varlığı, Türkiye'ye gelen Ermenistanlılar için önemliydi. Çünkü Türkiye'ye ilk geldikleri zaman tanıdıkları kimse olmadığında, gördükleri ilk Ermeni Kilisesi'ne gidip Türkiye'deki Ermenilerle tanışıp iş ve kalacak yer bulmalarını sağlıyorlardı. Her ne kadar iki soydaş arasında anlaşmazlık süreci yaşansa da Ermeni kiliseleri, Ermenistanlıların Türkiye'de tutunmaları için önemli bir kurumdu. Türkiye'deki Ermeniler için kilise, Ermeni kimliğinin inşasının önemli bir parçası olsa da Ermenistan Ermenileri, Sovyetler Birliği dönemindeki din baskısından kaynaklı olarak inançlarından uzak yaşamışlardı. Bu dönemin hafızası kadınların anlatılarına da yansımıştır. Garine, Sovyet Ermenistan'ında kanunen Kiliseye gitmenin yasak olduğunu ve bu yüzden dua etmeyi bile bilmediklerinden bahsetmiştir. Ayrıca Türkiye'ye göç ettikten sonra da Kiliseye çok fazla gitmediğinden sadece bayramlarda ziyaret ettiğinden bahsetmiştir:

"Bizim zamanlarda Sovyet zamanlarda Kiliseye gitmeye, dua etmeye izin vermemişler yani kanunlar oyleydi. Onlar izin vermediler, kılıseye gitmiceksin. Dua etmeyi bile bilmiyorduk, hiç bilmiyordum. Gerçekten hiç bilmiyordum. Şimdi de Kılıseye çok gitmiyorum bi defa iki defa senede. Bizim bayramlarda. Onemli olan o değil ama izin vermediler ve bizim için eksik bişey var gerçekten var. Komünist zamanda biz yaşadık ve dinden, Kılıseden, sandıktan çıkmadı ama onlar da hiç gitmedi, kabul etmedi gerçekten kabul etmedi o yuzden çok zor oldu. Bize ne öğretiler biz onu öğrendik. İyi bi işe başlamak istiyosan o zaman sadece Partide olucaksın. Kilise gidersen o zaman o

Parti'de sana izin vermiccekler, yapmıcaksın boyle bir kanun vardı. Ama şimdi Allah'a çok şukurler olsun herkes gidiyorlar, herkes dua ediyor. Biz de geç olsun ama güç olsun uyandık hem kılıseye gidiyoruz hem dua ediyoruz. Kitabı yazın var onun kendi dilinden." (Garine, 49)

Gohar da Sovyetler Birliği döneminde kendi kutsal kitaplarını dahi bilmediklerinden ve Sovyet sonrası Ermenistan'da İncil'i okumaya başladığından inançlarını yeniden yaşamaya başladığından bahsetmiştir:

"Sovyet zamanda İncil okumadık bilmiyorduk. İncil nedir bile İncil sözü bile bilmiyorduk. Ondan sonra bizim gözlerim açılmış. Sovyetten sonra İncil verdiler herkese." (Gohar, 60)

Lena da Sovyetler Birliği zamanında devletin baskı aygıtlarını, gizlice inançlarını sürdürmeye çalışanlar üzerinde nasıl kullandığından bahsetmiştir:

"Evlerin içinde gidiyorlar KGB polisler o silahlardan gelip diyorlar senin evde var mı bu kitabı. Alıyorlar dovuyolar. Hapsanelere koyuyorlar çok çok Sibiry'a nerde Ermenistanlı var mı alıyorlar insanları masum masum.." (Lena, 49)

Yeraz ise bu baskılardan kaynaklı olarak Ermenistan'da vaftiz olamadığından Türkiye'de vaftiz olduğundan bahsetmiştir. Ayrıca iki soydaş arasındaki vaftiz kültürünün farklılığından da bahsetmiştir:

"Bizim orda zaten Türkiye'deki gibi ufak yaşta vaftiz olma Ermenistan'da yok. Onun için de yani büyüdükten sonra kutlama şeklinde bir olaya çevirip de vaftiz olayı gerçekleştirilebiliyor ama üst üste çok fazla sorunlar ve kayıplar yaşadığımız için hiçbir şekilde vakit de bulamadık. Gelmeden önce de Kilisede okuyan birisiydim. Oradaki din görevlisi de dedi vaftiz edelim de en azından Kilisede okuduğun zaman bir şeyin olsun. Kısmet olmadı ama ne zaman ki İstanbul'a geldim burda eşimle tanıştım ve vaftiz olmadığımı öğrendikleri zaman, dediler ki istediğin zaman burda vaftiz yapalım. Kabul ettim çok da sevindim. Burada vaftiz oldum." (Yeraz, 34)

İki soydaş arasındaki vaftiz kültürünün farklılığının yanı sıra dini ritüellerde de farklılıklar vardı bu yüzden kültürel anlamda da Kilise bir karşılaşma ve tanıma alanıydı. Arev, Paskalya'nın Türkiyeli Ermeniler için önemli bir dini bayram olduğunu bilmediğinden bahsetti:

"Ermenistan'dayken Paskalyaların bu kadar önemli olduğunu bilmiyordum. Burada Büyük bayram." (Arev, 49)

Sovyetler Birliği dönemindeki din baskısından kaynaklı olarak inançlarını yaşayamamaları inanç şekillerini de etkilemişti. Kiliseye gidiyor musunuz sorusunu sorduğumda verilen yanıtlarda o dönemin hafızasından kaynaklı olarak Kiliseye gitme kültüründen ziyade inançlarını içten yaşamayı tercih etmişlerdi:

"Ben o kadar Kiliseye gitmek insanı değilim. Benim Kilise burda. (yüreğini göstererek)" (Kınar, 64)

Türkiye'ye göçle birlikte Kilise'ye gitme kültürleri de farklı şekillenmiştir. Görüştüğüm Ermenistanlı kadınlar arasında orta yaş üstü olanların yaşlarının ilerlemesine rağmen çalışmak zorunda olmaları ve zor şartlarda çalışmanın verdiği yorgunluktan kaynaklı olarak Kiliseye gitmeye fırsat bulamadıklarını ileri sürenler de vardı:

"Ermenistan'da daha çok giderdim Kilise'ye. Çalıştığım için yoruluyorum." (Sarin, 60)

Görüştüğüm kadınlardan tamamı fırsat buldukları zaman Kilise'ye gittiklerini ileri sürdüler. Özellikle dini bayramlarda Kiliseye gitmeyi tercih edenler de vardı. Anahit; her pazar olmasa da Kiliseye gittiğini ama daha çok Ermenilerin dini

bayramlarında, bir tanıdığının vaftizinde ya da Ermenistan'dan tanıdığı insanları görebilmek için de gittiğinden bahsetti:

"Çocuklarla pazar günü vaftiz olur ya knunk olur Ermenistan'dan misafirlerimiz arkadaşlarımız burdan bir yere çağırdığı zaman oraya gideriz. En çok Kumkapı'ya şey mesela çok büyük bişey olursa kağankta falan şey yılbaşında. Zadig de biliyorsunuz zadig şey Paskalya. O zamanlarda Kumkapı'ya gideriz." (Anahit, 34)

Anahit ile benzer şekilde Emma da Kilise'ye arkadaşlarıyla birlikte gitmeyi tercih ediyordu. Çünkü izin günleri, Ermenistanlı kadınların buluşma ve sosyalleşme alanıydı. Aslında bir nevi kadın kamusalılığı diyebiliriz. Hasmik için Kilise, dini kimliğiyle bağ kurduğu ve Türkiyeli Ermeni kadınlarla tanışıp sosyalleştiği bir alandı:

"Her pazar gidiyodum kızım kucağımda Kiliselerde buyudu. Bu her pazar kar olsa kış olsa ne olsa ben Kilisedeyim. Düyün yaptık, doğum gyunu yaptık. Gezi yapıyoduk, piknik gittik." (Hasmik, 41)

Kilise aynı zamanda Ermenistanlı kadınlar için zorlu hayat koşullarının karşısında ruhen rahatlamalarını sağlayan bir alandı. Yuval Davis'in ifadesiyle "hem kapitalizmin hem de komünizmin, kişilerin maddi, duygusal ve ruhsal ihtiyaçlarını karşılayamadıkları ortaya çıkmıştır. Genel umutsuzluk ve yolunu kaybetmişlik duygusu, insanlara aşkın dinleri bir teselli kaynağı olarak açmıştır" (Yuval-Davis, 2016: 124). Göçle birlikte Türkiye'deki şartlara alışma sürecinde yani Türkiye'deki çalışma koşullarının zorluğu ve geri dönebilme ihtimalinin belirsizliğinin yarattığı psikolojik etkiler karşısında Kilise, Türkiye'de tutunabilmek için rahatlatıcı bir mekandı:

"Kilise'de çok rahat hissediyorum. Sıkıntı sinirli olduğu zaman akşamları gidiyorum, çok huzurlu çıkıyorum." (Arev,49)

"Kılse benim hayat. İnsan nasi suyi havadan ihtiyacı var. Kılse benim için oyle."
(Lusin,67)

Ermenistanlı kadınların ilk geldikleri zamanda zor durumda kaldıklarında da başvurdukları bir kurumdu. Yeva ve Lusin ilk gelen Ermenistanlı kadınlardandı ve Kilise'nin aracılığıyla iş ve kalacak yer bulmuşlardı. Aynı zamanda ekonomik olarak zorluk çektikleri zamanda Kilise'nin maddi destekleri aracılığıyla zorlukların üstesinden gelebilmişlerdi. Yeva ve Gohar'ın deneyimde de hastalandıkları zaman Kilise, hem hastaneye yönlendiriyor hem de masrafları karşılıyordu:

"Ben Kilise'ye çok teşekkür ederim o zaman ben hastayım, geldim dedim ben çok hastayım dedi bişey yazacam git Ermeni hastaneye, ameliyat yaptım. Hama hepsi masrafneri Kilise yaptı." (Yeva, 62)

Kısaca Kilise, Ermenistanlıların göçle birlikte Türkiye'de yaşadıkları zorlukların üstesinden gelebilmeleri için bir tutunma aracı olmasının yanı sıra aynı zamanda Sovyet zamanında baskı altına alınan dini kimlikleriyle Türkiye'deki Ermeni kurumları aracılığıyla bağ kurabildikleri bir alandı. Bunun yanı sıra Türkiye'deki Ermenilerle ve onların kültürleriyle karşılaştıkları ve tanıştıkları alanlardı. Hasmik'in deneyiminde olduğu gibi kadın kamusalının yaratıldığı alanlardan biriydi. Bu karşılaşmalar sonucunda Türkiye'deki Ermenilerle dayanışma kurdukları bir alan olarak da nitelendirilebilir. Ermenistanlı kadınlar daha çok Kumkapı'daki Meryem Ana Kilisesi'ne gittiklerini ileri sürdüler. Sadece Ermenistanlı kadınlar değil ESB ülkelerinden gelen kadınlar da hem ibadet etmek için hem de iş bulabilme umuduyla kiliseye gitmektedir. Kumkapı, daha çok göçmenlerin yaşadığı bir mekan olduğu için buradaki kiliseler, diğer göçmen kadınlar için de ağ kurmalarını ve iş bulmalarını sağlayan bir tutunma aracıydı.

3.2.2.4. Hastaneler

Ermenistanlı kadınlar arasında kayıtdışı olanlar, yaşadıkları sağlık sorunları karşısında devlet hastanelerine gidememektedirler. Sınırdışı edilme korkusundan kaynaklı olarak devlet hastanelerine gidemedikleri için özel hastanelere gidip yüksek fiyatlarda muayene olabilmektedirler:

"Özel hastaneye gidiyoruz kaçak olduğumuz için. Eşim oturma izin var devlet hastanesine gidebiliyor." (Nare, 21)

Fakat düşük ücretlerle çalıştıkları için özel hastane masraflarını karşılayacak ekonomik güce sahip olamamaktadırlar. Anna, Türkiye'de doğan torunlarının hastane masraflarını karşılayamadığı için CHP milletvekili Selina Doğan aracılığıyla Kilise'den yardım alabilmiştir:

"Bize yardıma ihtiyac oldu çocuklar doğduğu zaman. Çünkü para çoktur 17 milyardır. Tamam önce başvurduğum Kiliseye. Biz odedik ama o kadar yoktur başvurduğum Kiliseye. Kilise önce yardım etmedi sonra sağolsun Selina Doğan Kiliseyi aradı o zaman yardım etti." (Anna, 51)

Hastaneye gitmek zorunda kaldıklarında ve masrafları karşılayamayacak durum da olduklarında Kilise'ye başvurarak yardım alabilmekte ve Kilise, Ermeni hastanesine yönlendirebilmektedir. Sarin'de hastalandığı zaman, Gohar ve Yeva gibi Ermeni hastanesine gitmiştir. Sarin'in deneyiminde, Yeva ve Gohar'ın deneyiminde olduğu gibi Kilise masrafları karşılayıp yönlendirmemiştir ama indirimli tedavi olmasını sağlamıştır:

"Ermeni hastanesine gidiyoruz. Orada yardımcı oldular. Hastanede Ermeni olarak indirim yaptı. Duruma göre bakıyorlar." (Sarin, 60)

Türkiye'deki Ermenilerin ve azınlık kurumlarının varlığı, Ermenistanlı kadınların sağlık sorunlarının da üstesinden gelebilmeleri için cemaati olmayan diğer göçmen gruplarına nazaran bir avantaj olabilmektedir. Sadece Kilise ve Ermeni hastanelerinin yardımıyla sağlık sorunlarının üstesinden gelmemektedirler aynı zamanda işverenleri de hastaneye götürüp masrafları karşılayabilmektedir:

"Apandiz ameliyatı oldum. Çalıştığım Rum aile karşıladı masrafları. O zamanlar yabancılara hiç yoktur. Ne oturma izni ne çalışma izni vardır." (Arev, 49)

Arev o zamanlar "*yabancılara hiç yoktur*" derken 2003'teki yasal düzenlemeyle birlikte çalışma ve oturma izni alabilme hakkını elde etmelerinden bahseder. Garine de benzer şekilde çalışma ve oturma izni almadan önce yani Türkiye'de kayıtdışı çalıştığı zamanlarda sınırdışı edilme korkusundan kaynaklı olarak ne özel hastaneye ne de devlet hastanesine gidebilmiştir:

"O zamanlarda daha çok zordu. Simdi hepimizin çalışma izin verdiler, sigortamız var. Hastaneye bile gitmiyoduk ya. Korkudan hastaneye bile gitmiyoduk. " (Garine, 49)

Türkiye'de yasal olarak kalmaya başlayan Ermenistanlı kadınlar, yapılan sağlık sigortasıyla birlikte hastane masraflarını karşılayabilme noktasında durum biraz daha kolaylaşsa da düşük ücretle çalıştıkları için ekonomik olarak zorlanabilmektedirler. Türkiye'de oturma izni olan Hasmik, sadece eşinin maaşıyla geçindiklerinden kesilen yabancı sigortasının eşinin düşük ücretle çalışmasından kaynaklı olarak onları ekonomik olarak zorladığından bahsetmiştir:

"Oturma izni çıkarttığımız zaman sigorta oduyorsun 600 kesiyor. O seni sadece acil şimdi ben düştüm bir yerim kırıldıysa o an o paradan çekiyo ama yüzde otuzu karşılıyo." (Hasmik, 41)

Hem yasal hem de kayıtdışı olarak Türkiye’de kalan Ermenistanlı kadınlar, aldıkları düşük ücretlerden kaynaklı olarak hastane masraflarını karşılamakta zorlanmaktadırlar. Ayrıca görüşülen Ermenistanlı kadınların çoğunluğunun orta yaş ve üstü olması ve ilerleyen yaşla birlikte yaşadıkları sağlık sorunlarının artmasına rağmen emekli olamadıkları için çalışmak zorunda kalmaları da bir diğer sorundur. Fakat hastane masraflarını karşılayamama ve kayıtdışı çalışmalarından kaynaklı olarak sağlık hizmetlerine erişememeleri durumunda Türkiye’deki Ermenilerin ve azınlık kurumlarının varlığı önemlidir.

3.3.2.5. Sınır İnsanları: "*Vatansızlar*"

Türkiye’ye göç eden Ermenistanlı ailelerin ve Türkiye’ye göç eden Ermenistanlı kadınların, Türkiye’deki Ermenistanlılarla evlenerek yeni aileler kurmalarıyla birlikte Türkiye’de doğurdukları çocuklar, hastanede doğduklarında doğum belgesine sahip olsalarda Türkiye’de konsoloslukları olmadığı için vatandaş olamamaktadırlar. Bu yüzden vatansız olarak nitelendirilirler. 2009 yılında yürürlüğe giren Türk Vatandaşlığı Kanunu’nun 8.maddesine göre "Türkiye’de doğan ve yabancı ana ve babasından dolayı doğumla herhangi bir ülkenin vatandaşlığını kazanamayan çocuk, doğumdan itibaren Türk vatandaşıdır."⁴⁷ Ama bu yasal uygulama iki ülke arasındaki diplomatik ilişkinin olmayışından kaynaklı olarak Ermenistanlıların çocukları için geçerli değildir. İki ülkenin de vatandaşı olamayan bu çocuklar için "sınır insanları" tabirini kullandım. Sınır insanı olmak demek hiçbir yere ait olmamak, hukukun dahi işlevsiz kaldığı bir yerde yaşamaktır. İki ülke arasındaki çizilen sınırla benzer şekilde içeride ve dışarıda olma hali, iki ülkenin yaptığı yasal düzenlemelerle belirlense de kapalı bir sınır için hareket eylemi söz konusu değildir.

⁴⁷Türk Vatandaşlığı Kanunu, 2009, (Çevrimiçi), <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5901.pdf>, 5 Mart 2019

Bu yüzden kapalı sınırdaki yaşamakla benzer şekilde sınır insanları, var olsalar da aslında yasal anlamda yoktur. Sınır insanları, Agamben'in kutsal insan tabiriyle benzerdir. Agamben'in kutsal insanı günümüze yorumlandığında hukukun koruması dışında kalan insanlara tekabül eder (Lemke, 2016: 79). Bunlardan biri de modern devletin vatansız insanlarıdır. Çünkü ne pasaportları ne de kimlikleri vardır. Bu yüzden insan haklarının bile işlemediği bir konumda yer alırlar. Eğitim, sağlık, çalışma haklarına ve hareket özgürlüğüne erişim sorunu yaşarlar. Fakat Türkiye'de doğan Ermenistanlı çocukların aileleri bu sorunu çözebilmek adına Ermenistan'daki akrabalarıyla irtibata geçerek Ermenistan'dan kendilerine yollanan bir kartla sınırı geçebilmektedirler. Ondan sonra da vatandaş olabilmektedirler. Anahit'in deneyiminde Ermenistan'daki akrabalarıyla irtibata geçerek ve doğum belgesini yollayarak Türkiye'de doğan oğlunun vatandaş olmasını sağlamıştır fakat kızı oğlundan çok daha sonra doğduğu için Ermenistan'da değişen yasaların yarattığı zorluklardan kaynaklı olarak kızı henüz vatandaş değildir. Bu yüzden Ermenistan'a gidememektedir:

"Sadece bi doğum belgesi veriyö. Hani kaç haftalık çocuk, çocuğun benim olduğu içine babası var diye çünkü götürdüğüm zaman problem olmasın diye. Hani mesla ben de olsam sana derim kimin çocuğunu götürürsün diye ona dolayı bir tane kart verirler bize. Ben o çocukta Ermenistan'a gönderirim. O kartı Ermenistandan çocuğumu geri istediğim dair evrak istiyorum onlar da gönderiyorlar bana. Ben de çocuklarımı götürüyorum. Şu anda oğlum Ermenistan vatandaşı zaten. Kızım da gene burda doğdu. Kızımın daha yok kızımın ne pasaportu var ne kimliği var. Dediğim gibi doğum belgesi var ama kızımın zamanı değişti. Kızımın zamanı artık kan istediler artık başka bişey çünkü artık birkaç sene fark var oğlumla kızım arası. Kan istediler Ermenistanın nüfus cüzdanı istediler o zaman değişti her sene değişiyor. Biz de onlar olduğu için şimdi sadece bir kart var bizim elimizde kızım bize aid oldu. Benim çocuğum olduğu için bir tane evrak var. Ve şimdi onları eşimin babasına göndericem sadece eşim babasına veya annesine. O gidicek Ermenistan'a başka yere bize şey var verabet sayılı bir kart var böyle o şekil kızımı götürürüm. Ama o da tabi ki sıkıntı onun için yoksa ben her tatilde Hayastana gitmek isterim. Ama olmuyo maalesef." (Anahit, 34)

Çocuğunun vatansız statüsünde kalmasını istemeyen Ermenistanlı annelerden biri olan Hasmik ise çocuğunun doğumuna yakın bir süreye kadar ekonomik

zorluklardan kaynaklı olarak hamileyken çalıştığından bahsetmiştir. Doğumu yaklaştığı zaman, otobüse binerek iki gün süren yolculuğun ardından Ermenistan'a giderek çocuğunu dünyaya getirmiştir ve Ermenistan vatandaşı olmasını sağlamıştır. Çünkü pasaport vermedikleri için çocuğunun insan haklarından mahrum bir statüde hayat sürmesini istememiştir:

"Hamileydim. 8 buçuk aylığa kadar çalıştım ama napiyim eşim anca idare ediyodu ben de onu yapcaktım. Para lazım. Yatak matak lazım. Çalıştım ama çok beni yormadılar sadece ütü yaptım, bi de yemek. Sonra Hayastan'a otobusle gittim orda doğurdum. Yoksa pasaport vermiyordu." (Hasmik, 41)

Vatansız statüde olan sadece çocuklar değildir. Türkiye'de yıllarca kalan Ermenistanlı kadınların ülkede değişen sistemden bihabersizliği de onların hukukun işlemediği bir konumda kalarak sınır insanlarına dönüştürmüştür. Ermenistan'dan Türkiye'de gelen bir kadının pasaportunun, Ermenistan'da geçersiz olmasından kaynaklı olarak vatansız statüdedir:

"Beni çok şaşkınlığa düşüren evlere temizliğe giden bir kadındı. Ona kaç senedir burdasın dediğimde 7 sene falan demesi, ardından pasaportumu kaybettim ama pasaportu da kırmızı pasaportmuş. Kırmızı pasaport Ermenistan'da 2002'den beri kaldırılmış ve demek ki bu kadın 2002'den o yana buraya gelmiş ve bi daha Ermenistan'a dönmemiş. Kaç sene burda olduğunu dahi unutmuş. Pasaport yok ve herhangi bişeyi yok ve şu an Ermenistan'a dönmek istese bile var olan pasaportu bile geçerli değil. Kaybetmemiş olsa bile dönemez. O yüzden o benim için kimsesi olmayan herhangi bir yere ait olmayan ve yarın öbür gün öldüğünde ne olacağı belli olmayan bir kadın. Akrabaları da yokmuş orada. Ondaki çok etkilenmişim." (Agos Gazetesi, Görüşmecisi-2)

Tıpkı Agamben'in "Kutsal İnsan"ı gibi Ermenistanlı kadının konumu da "politik, hukuki toplum tarafından aforoz edildiğinden ve statüsü fiziksel varlığına indirildiğinden öldürenin cezadan muaf olduğu kişidir." (Lemke, 2016: 79) Gazetecinin aktardığı Ermenistanlı kadının hikayesinde kadın geldiği tarihi dahi

hatırlamamaktır çünkü hiçbir hakları olmadığından hayatları boyunca çalışmak zorunda kalan bu kadınlar için zaman göç ettikleri anla birlikte durmuştur. Zamanın durduğu noktada ise geri dönüş umudunun yitirildiği bir andır çünkü Ermenistanlı kadının kendi ülkesinde geri dönüş umudunu diri tutacak kimse yoktur. Tam bir sınır insanıdır.

Garine'nin arkadaşı ise sınırı yasadışı yollarla geçmiş, pasaportsuz ve kimliksiz bir Ermenistanlı kadındır. Türkiye'de vefat etmesi ve cenazesinin kendi ülkesine götürülmesi sırasında kadının vatansız olması ve Türkiye'de konsoloslukları olmadığı için zorluklarla karşılaşmışlardır. Garine onun durumu için "tamamen kaçaktı" tabirini kullanmıştır. Çünkü "kaçak olmak", Türkiye'de vize süresini geçtiği için kayıtdışı konuma düşmektir. "Tamamen kaçak olmak" ise pasaportsuz, kimliksiz ve tüm bunlardan kaynaklı olarak sınırı yasadışı geçmek zorunda kalmaktır:

"Benim arkadaşım burda vefad etmiş. Çok uğraştık. Çünkü kadına pasaport yokmuş hiçbirşey yoktu. Pasaport kimlik hiçbirşey kaçak yollardan gecmiş. Nasıl bilmiyorus ama tamamen kaçaktı. "(Garine, 49)

Modern devletlerin hukukun koruması dışında bıraktığı sınır insanları, insan haklarının olduğu bir dünyada var olmalarına rağmen devletler arasındaki ilişkisizlikle birlikte varlıkları hiçliğe indirgenerek bir biyokütle muamelesine maruz kalmışlardır. Kapitalizm ve küreselleşmeyle birlikte hareket özgürlüğünün ve sınırlarının aşıldığı bir dünyada vatansız Ermenistanlı kadınlar ve çocuklar kilit noktada yer alırlar. Çünkü zaman onlar için durmuştur. Zamanın durmasıyla birlikte hareket etme eylemi de imkansızlaşmaktadır.

3.2.2.6. Ermenistanlı Çocukların Eğitim Meselesi

Ermenistanlı kadınların Türkiye'ye geldiklerinden bu yana göçmen bir anne olarak yaşadıkları zorluklardan biri Türkiye'de doğan çocuklarının vatandaş

olamaması yani yasal bir statüye sahip olmamasıdır. Bir diğer zorluk ise Ermenistan'dan Türkiye'ye gelen ailelerin çocukları ile Türkiye'de doğan Ermenistanlı çocukların eğitimi meselesidir. 1989 Çocuk Hakları Sözleşmesi'nde eğitim hakkı güvence altına alınan bir insan hakkı olmasına rağmen 1990lı yıllarda gelen yani ilk gelen ailelerin çocukları eğitim alamamışlardır. Ayrıca 2003 yılında çıkan yasaya kadar oturma ve çalışma izni alabilme imkanları olmadığı için Ermenistanlı kadınların çocukları da kayıtdışı bir statüde yer almaktadır ve Türkiye'deki Ermeni okullarına da yasal olarak kabul edilmedikleri için gidememişlerdir. İlk gelenlerden Arev, kızını Ermeni okuluna almadıkları için Ermenistan'da ailesinin yanında bırakmak zorunda kalmıştır:

"Benim hayat zor geçti. Kızım orda ben burda çok zor bir duygu. Burda okula almadılar Ermeni çocukları. Kızım benden uzak. Çok zor bir mama için." (Arev, 49)

Fakat 2012 yılında çıkarılan Misafir Öğrenci Yönetmeliği ile Ermenistanlı çocuklar MEB'e bağlı Ermeni okullarına gidebilme imkanı elde etseler de diploma alamamaktadırlar. Ayrıca bu yönetmelikten önce Ermenistanlı çocukların eğitimi için Hrant Dink Okulu kurulmuştur. 2003-2004 yılında Gedikpaşa Protestan Kilisesi'nin bodrum katında Ermenistanlıların organize olarak kurdukları bu okul kayıtdışı kurulan bir okuldur. Müfredatı Ermenistan'daki okulların müfredatıyla aynıdır ve okul, ailelerin ekonomik katkılarıyla ayakta kalmaktadır. Okulun kuruluş hikayesine ve işleyişine baktığımızda;

"Ermeni Protestanların Pastörü dedi ki benim kilisem eskiden de okul işlevi görmüştü geçmişinde, şimdi de görebilir, bunu yapabilirler. Bundan ötesinde her şey bizim dışımızda gelişti. Ermenistanlılar kendileri organize oldular. Öğretmenleri de kendileri teşrif ettiler. Birine müdürlük görevi verdiler. Sonra dediler bu bütçenin dönmesi için her ay belli aralıkta bir katkı yapın. Zaman içerisinde 150 öğrenci. Şimdi onlar hakaten burda zaten diploma alamıyorlar. Ama burdan bir tasdikname alıyorlar bir belge alıyorlar filanca öğrenci okulumuzun dördüncü sınıfına kadar eğitim almıştır. Eğitim programında derslerden şu notu almıştır diye bir belge tanzim edip altına İstanbul Hrant Dink Okulu müdürü diye imzaladığında bu belge Ermenistan'da bir

karşılık buluyor. Ermenistan Milli Eğitim Bakanlığı'na götürüyorsun onun üzerine diyor ki tam sınav komitesi öğrencileri sınava çağırıyor. Sınava giren öğrenciler sınavdaki performanslarına göre Ermenistan'da okula devam ediyorlar yani sağlanan bu. Şimdilik bunla ciddi ciddi iyi bir sınav verdiler, başarıyla göturdüler bu işi. Bütün çocuklar Ermenistan'da verdikleri sınavlardan başarıyla geçtiler. Burdaki eğitimleri ordakine paralel çünkü. Aynı ders kitapları aynı müfredat, yıllık eğitim programları. Dolayısıyla geri kalmadılar herhangi bir şeyden başarılı oldular. Ama her dakika bu son olabilir. Hükümetin iki dudağı arasında siyasetteki en ufak bir değişiklikte kapısına kilit vurulacak yer bu okuldur." (Agos Gazetesi, Görüşmeci-1)

Hrant Dink Okulu müfredatıyla Ermenistan'daki okul müfredatının paralelliğı ile Hrant Dink Okulu mezunlarına verilecek belgenin Ermenistan'da kabul edilerek sınava tabi tutulup başarılı elde edenlerin diploma alabilmesi iki ülke arasındaki ilişkisizliğe rağmen geliştirilen çözüm yollarından biridir. Fakat bu okulun kayıtdışı kurulan bir okul olması, okulun geleceğinin belirsizliğine de neden olmaktadır. Hrant Dink Okulu'nun kilisenin bodrum katındaki ışıksız küçük odaların sınıfa dönüştürüldüğü bir mekanda eğitim görmeleri de çocukların zor koşullar altında eğitim almalarına neden olmaktadır:

"Protestan Kilisesi'nin bodrum katında yapılyo sınıflar büyüdüğü için de artık Kilise'nin bodrum katını da kullanıyorlar aradan bölme perde geçiyor iki sınıf bir arada iç içe." (Agos Gazetesi, Görüşmeci-2)

Görüşülen Ermenistanlı kadınlardan Hasmik ve Anahit'in çocukları, anaokulu için Hrant Dink Okulu'na giderken çıkan yönetmelikten sonra aileleri yaşadıkları semtlerdeki MEB'e bağlı Ermeni okullarına göndermişlerdir. MEB'e bağlı Ermeni okullarına vermelerinin bir diğer sebebi de Hrant Dink Okulu'nun kayıtdışı kurulan bir okul olmasından kaynaklı olarak her an kapanabilme ihtimali yani okulun geleceğinin belirsiz olmasıdır. Fakat MEB'e bağlı Ermeni okullarında da Hrant Dink Okulu'na benzer şekilde diploma verilmemektedir ve Hrant Dink Okulu'ndan farklı olarak Türkiye'deki müfredatla eğitim almaları, Ermenistanlı çocukların Ermenistan'da diploma almak için girdikleri sınavda zorlayıcı bir süreç olacaktır.

Anahit, bu sürecin çocuğunun eğitim dilinin farklı olmasından ve diploma alamamasından kaynaklı zor olduğundan bahsetmiştir:

"Hayastan sıkıntı olacak onu biliyoruz çünkü buranın Hayereni ve Ermenistan okulu farklı oluyo mesela burda da okulu bitirse burdan şey alamayız biz diploma. İki sene gidip Ermenistan sınav vericek tekrar çocuğum o zaman alıcak." (Anahit, 34)

Hrant Dink Okulu'nda verilen belgeyi geçerli olarak kabul eden Ermenistan'daki Milli Eğitim Bakanlığı, sınava girip geçmeleri şartıyla diploma verebilecekti fakat aynı durum MEB'e bağlı Ermeni okullarında geçerli değildi. Agos'ta yaptığım görüşme sırasında bu konu hakkında araştırma yapan bir gazeteci konuya ilişkin olarak bilgilendirdi:

"Bizim okulun yazdığı diploma belgesini Ermenistan kabul ediyor. En son öyle bir hikayeden haberim var. Sormak lazım ben öyle biliyorum çünkü. Ben de haberini yapacaktım çok sorun çıkıyor mu diye. Biz yazınca Ermenistan hükümeti diplomaları kabul ediyor yani. Belki görmediği dersleri fark dersleri olarak alabiliyor." (Agos Gazetesi, Görüşmeci-3)

Görüşülen Ermenistanlı kadınların hepsi eğitimliydi. Ermenistan'dan gelenlerin çoğu zaten eğitilmiş insanlardan oluştuğu için Ermenistan'da eğitime önem verdiklerini ileri sürdüler. Hrant Dink Okulu'nun kurulmasında eğitime önem verme geleneğinin etkili olduğu ileri sürülebilir.

SONUÇ

Türkiye'deki Ermenistanlı kadınların mekan ve kimlik ilişkisi bağlamında göç ve tutunma hikayelerine odaklanan bu çalışmada ortaya çıkan bulguları şöyle özetlemek mümkün: Görüştüğüm kadınlardan 11'i Ermenistan'da yaşanan siyasi, ekonomik ve sosyokültürel durumlardan kaynaklı olarak Türkiye'ye çalışmak amacıyla gelmişlerdi. Diğerleri ise farklı nedenlerle gelerek Türkiye'de kalmışlardı. Biri tercihen gelmişti, diğer ikisi evlenerek Türkiye'de kalmıştı. Birisi de pasaportunu ve parasını çaldırıldığı için Türkiye'de konsoloslukları olmadığı için gidememişti. Türkiye'yi tercih etme sebepleri ise diğer araştırmalarda da olduğu gibi ulaşım kolaylığı, sınırda vize alma kolaylığı, Türkiye'nin yakın olması, işgücü piyasasının cinsiyetçi yapısından kaynaklı olarak kadınların iş bulabilme imkanlarının olmasıydı. Türkiyeli Ermenilerin varlığının göç kararı alırken etkili bir faktör olup olmadığı konusu ise görüştüğüm kadınlar arasında Türkiye'de Ermenilerin yaşadığını bilmeyenler vardı. Fakat göç sürecine arkadaş ağlarıyla katılanlar ise Türkiyeli Ermenilerin varlığını biliyordu çünkü bir bilgi akışı söz konusuydu. Türkiyeli Ermenilerin ve azınlık kurumlarının varlığı göç ettikten sonraki süreçte önem kazanmaktaydı. Görüştüğüm 15 kadından 10'u Ermenilerin yanında çalışmışlardı. Yanında çalışmayanlar ise Ermeni arkadaşlarından, işverenlerinden, kiliseden ve Ermeni hastanelerinden zor durumda kaldıklarında destek gördüklerinden bahsetmişlerdi. İlk geldikleri zaman dil bilmedikleri için Türkiyeli Ermenilerin evinde çalışmayı tercih etmeleri noktasında da Türkiyeli Ermenilerin varlığı önemliydi. Neden Türkiye'yi tercih ettikleri konusunda bütün bunların dışında aldığım bir cevap ise köklerinin Türkiye'de olmasından kaynaklı olarak kültürel benzerliklerin olmasıydı. Bu yüzden geri dönen hemşerilerdi. Konuştuğum kadınların neredeyse tamamının dedeleri ve büyükbabalarının kökleri Anadolu'dandı ve bu noktada oldukça canlı bir hafızaya sahiptiler.

Türkiye'ye göç süreçlerinde ise kurulan ağlar, göçün kadınlaşmasından kaynaklı olarak daha çok "kadın ağları"ydı. Kadınlar; iş bulma, bilgi akışı ve kalacak yer sağlama noktasında aktif rol oynuyorlardı. Fakat ağ kurma sürecinde aktif rol oynayan ve aldıkları komisyon karşılığında ağ kurarak ve iş bularak kar etmek

isteyen bazı kadınlar, Türkiye'ye ev işlerinde çalışma vaadiyle getirdikleri Ermenistanlı kadınları, kayıtdışı işler yapmaya zorlayarak zaman-mekan sıkışmasının güç geometrisini yaratmışlardı. Görüştüğüm kadınlardan sadece birisi aracı kurumlar tarafından pasaportuna el konularak fuhuşa zorlanmıştı. Kısaca zaman-mekan sıkışmasının güç geometrisi içerisinde ulusötesi hareketliliğin cinsiyetlendirilmiş sınırlarını deneyimlemişti.

Çalışma kapsamına sadece kadın göçü dahil edilse de aile birleşmeleriyle birlikte gelen bir erkek göçü de söz konusuydu. Görüştüğüm kadınlardan sadece 12'si ilk geldikleri zaman Türkiye'de kayıtdışı çalışmışlardır. Fakat yabancıların haklarına ilişkin çıkarılan kanunlarla birlikte görüştüğüm 12 kadından 4'ü ise Türkiye'de yasal olarak ikamet etmektedir. 4 kadından 2'si sadece oturma iznine sahip iken birisi hem oturma hem çalışma iznine sahiptir, birisi de evlilik ile Türk vatandaşı olmuştur. İkamet izni alarak yasal olarak Türkiye'de kalan Ermenistanlı kadınlar bunda 2012'de getirilen aile ikamet izninin etkili olduğunu ileri sürmüşlerdir. Kısaca görüştüğüm kadınlardan 8'i kayıtdışı iken 7'si ise Türkiye'de yasal olarak ikamet etmektedir. Yani son dönem yapılan yasal düzenlemeyle birlikte her ne kadar hala kayıtdışı kalan Ermenistanlı kadınların sayısı çok olsa da uzun süre yaşayan Ermenistanlılar nezdinde yasal olarak ikamet eden Ermenistanlı kadınlar da vardır.

Ayrıca Ermenistan'dan Türkiye'ye göçün kadınlaşmasında etkili olan faktörlerden biri de Türkiye'nin işgücü piyasasının niteliğinden kaynaklıdır. Gelen kadınların çoğu ev ve bakım hizmetlerinde işçi olarak çalışmaktadır. Görüştüğüm kadınlardan dokuzu ev ve bakım işçiliği yapmışlardı. Bunun dışında ise satış elemanı, gümüş atölyelerinde, turizm sektöründe çalışanlar da vardı. Kısaca daha çok hizmet sektöründe çalışmışlardır.

Ermenistanlı kadınların mekan ve kimlik ilişkisi bağlamında deneyimlerine odaklanan bu çalışmada ev içi alan, hem çalışma alanı hem de yaşama alanı olması noktasında farklı bir deneyimdir. Ev ve bakım işçiliği yapan Ermenistanlı kadınlar için özel alan-kamusal alan sınırının muğlaklaşmasını deneyimlemek yani işverenlerin mahrem alanına girmek ve işverenleriyle beraber yaşamak, kayıtdışı çalışan bir göçmen işçi olarak modern kölelik şartlarında çalışmalarına neden

olmuştur. Özellikle dil bilmeyenler için çalışma şartları daha ağır olmaktadır. Çalışma yerinin ev içi olması ve hem orada yaşamak hem de çalışmak zorunda kalmak hem de kayıtdışı olmanın verdiği savunmasızlık hali işverenlerinin her türlü sömürüsüne açık olmalarına neden oluyordu. Yani özel alan kamusal alan sınırının muğlaklaşması, Ermenistanlı kadın ev işçilerini hem Türkiyeli Ermeniler hem de geniş toplum içerisindeki işverenleri karşısında daha da savunmasız kılıp sömürüye açık hale getirebiliyordu. İşten çıkmak isteyince maaşlarını alamamaları, düşük ücretlerle uzun saatler çalışmaları, iş tanımının belirsizliği, işverenleri tarafından hakarete uğramaları ve aşağılanmaları, işverenlerinin yemek vermemesi gibi işyerinde yaşadıkları sorunlar karşısında haklarını arayamamaları ise göçmen kayıtdışı bir ev işçisi olmanın zorluklarından biridir. Ev deneyimlerinde kadın işverenleri ile geliştirdikleri ilişkiler ise farklılaşmaktadır. Çünkü ev içi alan, kadın işverenleriyle karşılaşmalarında hem dayanışma hem de çatışma alanı olabilmekteydi. Dayanışma alanı olarak dil bilmedikleri zamanlarda kadın işverenlerinin dil öğretmesi önemlidir. Çünkü gördüğüm iki Ermenistanlı kadın dil bilmedikleri zamanlarda işverenleri dil öğretmek bir yana bunu kendi sömürüleri için avantaja çevirerek düşük ücret vererek iş yükünü arttırmışlardır. "Aileden biri gibi davranmak" ise her ne kadar dayanışma gibi görünse de bu sevgi perdesinin altında haklarını vermemeleri veya iş yükünü arttırmaları da ev içi alanı deneyimlemenin farklı bir boyutudur. Fakat Ermenistanlı kadınlar yaşadıkları bu zorluklar karşısında işverenlerine karşı olarak "kaçma" ve "tehdit" eylemiyle gündelik direniş biçimi de geliştirmişlerdir. Yani yaşadıkları zorluklar karşısında direniş biçimi geliştiren güçlü kadınlardır aynı zamanda.

Ermenistan'dan Türkiye'ye göçü diğer göçlerden farklı kılan iki durum vardır. Biri Türk-Ermeni politikasından kaynaklı olarak iki ülke arasındaki ilişkisizlik halidir, diğeri ise Türkiye'de kendi soydaşlarının varlığıdır. Bu iki durum da Ermenistanlı kadınların ev içi deneyimlerine etki etmesi noktasında önemlidir. Ermenistanlı kadınlar hem Türk işverenleriyle hem de Ermeni işverenleriyle ilişkilerinde yaşadıkları zorlukları; kayıtdışılık, sınıf ve toplumsal cinsiyet eksenlerinin kesişiminde deneyimlemişlerdir. Fakat ev içi alan deneyimlerinde Türk-Ermeni politikası da işçi-işveren ilişkilerini etkileyebilmekteydi. Gördüğüm

kadınlardan sadece ikisi ırkçılığın ve cinsiyetçiliğin kesişiminde bir ötekileştirmeye maruz kalmışlardı. Diğerleri ise Türk-Ermeni politikası noktasında işverenleriyle herhangi bir zorluk yaşamadıklarından bahsettiler. Tersine Türkiye'ye gelmeden önceki Türklere ve Türkiye'ye ilişkin algılarından ve değişen fikirlerinden bahsettiler. İki ülke arasındaki ilişkisizliğin yarattığı zihinlere yerleşen düşman algısı ve korku imgesi yerini kapalı sınırları aşarak Türkiye'ye gelmeleriyle birlikte geliştirilen siyasetten uzak insani ilişkilere bırakmıştı. Ev içi alanda özel alan-kamusal alan sınırının muğlaklaşması, her ne kadar kayıtdışı bir ev işçisi olarak sömürüye daha açık olmalarına neden olsa da olumlu bir tarafı da vardı mahrem bir alan olması itibarıyla Ermenistanlı kadınların Türk ve Ermeni kadın işverenleriyle daha fazla temas etmesine neden olmuştu. Bu temas hem diyaloga hem de çatışmaya neden olmuştu. Ermenistanlı kadınların çalıştıkları evlerde kendi yemeklerini yapmaları, büyüttüğü çocuklara Ermenistan'ı ve Ermeni masalları anlatmaları, akrabalarının ve ailelerinin Türkiye'ye gelmelerine vesile olmaları Hrant Dink'in dediği gibi halk diplomasisinin varlığının göstergeleriydi. Halk diplomasisi, siyasetten uzak insani ilişkilerin geliştirilmesiydi. Yani ev, kapalı sınırları aşan Ermenistanlı kadınların bu ilişkisizliğe karşı alternatif bir tarih yazdıkları alandı. Bu noktada önemliydi. Ayrıca kendi soydaşları olan Türkiyeli Ermenilerle de karşılaştıkları alandı. Bu karşılaşma birbirlerini ötekileştirme alanına da çapraz siyaset alanına da dönüşebilmekteydi. Ermenistanlı kadınlar ile Türkiyeli Ermeni kadınların karşılaşmasında ise aynı etnik kökene sahip olmalarına rağmen kültürel farklılıklar, sınıfsal farklılıklar ve cinsiyetçilikten kaynaklı olarak Ermenistanlı kadınlar ötekileştirilebiliyorlardı. Fakat bu ötekileştirmelerin farklı bir boyutu da vardı çapraz siyaset alanları yaratmıştı. Bir Anadolu Ermenisi ile Ermenistan Ermenisi bir kadının ötekileştirme deneyimini paylaşmasına neden olmuştu. Bir başka deneyim ise bir Türkiye Ermenisi ile Ermenistan Ermenisinin karşılıklı deneyim paylaşımıydı. Ev içi alan bu deneyimin paylaşılmasında önemli rol oynamıştı. Çünkü kamusal alanda konuşulamayan konuların mahrem alanda konuşulması karşılıklı deneyim paylaşımına vesile olmuştu.

Ermenistanlı kadınların kamusal alan deneyimleri ise kamu kurumlarıyla temasları, gittikleri mekanlara ve mekansal hareketlilik eylemlerine göre kimlik

deneyimleri değişebilmektedir. Mekansal hareketlilik deneyimlerinde ise kayıtdışı yabancı bir kadın olarak kentin sınırlarını deneyimlemişlerdi. Ermenistanlı kadınların anlatılarında yabancı karşıtlığı ve cinsel şiddetle karşılaştıkları mekanlar daha çok kentiçi ulaşım, otogar ve Kumkapı, Aksaray, Gedikpaşa gibi mekanlardı. Toplu taşımada anadillerini konuşmaları durumunda susturulmaları, yabancı karşıtlığıyla karşılaşmaları, sahte polisler tarafından dolandırılmaları ve Aksaray veya Kumkapı'ya gittikleri zaman “Nataşa algısına” benzer şekilde “olumsuz yabancı kadın algısıyla” karşılaşmaları, cinsel tacize uğramaları kentin sınırlarında yaşadıkları ötekileştirme deneyimleridir. Gerçek polislerle karşılaşmaları durumunda sınırdışı edilmemeleri ise eskisi kadar sınırdışı edilme korkusu yaşamamaları nezdinde önemliydi. Ayrıca toplumdaki olumsuz yabancı kadın algısı, sadece kamusal alanda karşılaştıkları bir algı değildi özel alan-kamusal alanın sınırının muğlaklaştığı ev içi alanda da karşılaştıkları bir algıydı. Benzer şekilde sahte polisler de özel alanda karşılaştıkları zorluklardan biriydi ve bulundukları mekanı terk etmelerine neden olmuştu.

Kamusal alanda da Türk-Ermeni politikasının nüfuz ettiği bir mekan vardı: Yabancı Şube. Yabancı Şube, kayıtdışı çalışan ve kalan göçmenler için sınırdışı edilme korkusu yaşadıkları, işverenleri tarafından götürülmekle tehdit edildikleri bir mekan iken Ermenistanlı kadınlar için ırkçı sınırları deneyimledikleri bir kimlik bariyerine dönüşebilmektedir. Ermeni göçmen bir kadın olarak düşman algısına sahip memurların keyfi muamelelerine maruz kalmalarına neden olmuştu. Fakat görüştüğüm kadınlar arasında Yabancı Şube'de ötekileştirmeye maruz kalmayanlar ve iyi muamele gördüklerinden bahsedenler de vardı. Yani Ermeni göçmen bir kadın olarak Yabancı Şube'nin tuğla duvarlarına takılmışlardı. Tuğla duvarlarına takıldıkları bir diğer mekan ise devlet hastaneleriydi. Kayıtdışı konumda olanlar sağlık problemi yaşadıklarında devlet hastanelerine gidememekteydiler. Bunun yerine özel hastaneler ya da masraflarını karşılayamayacak durumda olanlar ise kilisenin yardımıyla Ermeni hastanelerine gidebilmektedirler.

Türkiye'de Ermeni azınlık kurumlarının varlığı, Ermenistanlı kadınların göç sürecinde adapte olmaları ve tutunabilmeleri için Türkiye'ye ilk geldiklerinde iş bulmalarını ve ağ kurmalarını sağlamaları noktasında önemliydi. Kiliseler, Sovyet

zamanı bastırılan dini kimliklerini yaşayabildikleri bir alan olmanın yanı sıra yaşadıkları zorluklarla karşısında psikolojik olarak rahatlamalarını sağlayan bir mekandı. Aynı zamanda diğer Ermenistanlı ve Türkiyeli Ermeni kadınlarla tanışıp buluşmalarını sağlayan sosyalleştikleri yani kadın kamusalığının yaratıldığı bir alandı. Türkiye'deki Ermenistanlı kadınlar için azınlık kurumlarından biri olan Ermeni okullarının varlığı da çocuklarının eğitim alabilmeleri için önemliydi. Fakat 2012 yılında çıkarılan Misafir Öğrenci Yönetmeliği'ne kadar Ermenistanlı çocuklar Türkiye'deki MEB'e bağlı Ermeni okullarına kabul edilmedikleri için Gedikpaşa'daki Protestan Kilisesi'nin bodrum katında Ermenistanlılar bir araya gelerek kayıtdışı bir okul kurmuşlardı. Ermenistanlı kadınlar için çocuklarının eğitimi oldukça önemliydi fakat Ermenistanlı çocuklar MEB'e bağlı Ermeni okullarında da eğitim görseler Türkiye'de diploma alamıyorlardı. Bu sorunu Ermenistan'daki Milli Eğitim Bakanlığı ile temasa geçerek çözmüşlerdi fakat başka bir sorun daha vardı. Türkiye'de doğan Ermenistanlı çocuklar, iki ülke arasında diplomatik ilişki olmadığı için vatandaş olamıyorlardı. Ermenistanlı kadınlar yine Ermenistan'daki aileleriyle iletişime geçerek ülkelerine gidebilmeleri için Ermenistan vatandaşlığı konusunda alternatif çözümler üretebilmişlerdi. İki ülke arasındaki ilişkisizliğe rağmen Türkiye'de yaşayan Ermenistanlı ailelerin tıpkı Hrant Dink Okulu'nun kurulmasında olduğu gibi yaşadıkları sorunlar karşısında alternatif çözümler üreten alanlar yaratabilmiş olmaları göçün direnme ve güçlenme boyutunun en önemli göstergelerinden biriydi.

Ermenistanlı çocukların göç deneyimleri konusunda bir çalışmanın yapılması, onların yaşadıkları sorunlar ve bu sorunlar karşısında üretilebilecek çözümler noktasında ufuk açıcı olabilir. Ayrıca en az 30 yıllık bir göç olmasından kaynaklı olarak ilk gelenlerin çocuklarının hiç eğitim görememiş olanları ve Türkiye'de doğanların ise vatansız olmanın yarattığı zorlukları dinlemek oldukça önemlidir. Ayrıca Türkiye'de doğup büyüyen bir Ermenistanlı olma deneyimini dinlemek de gelecekte yapılacak araştırmacılar için çalışılabilecek konulardan biri olabilir. Çünkü Türkiye'de doğan Ermenistanlı çocuklar da tıpkı Ermenistanlı kadınlar gibi halk diplomasisi araçlarıdır. Bu noktada onların konumları oldukça önemli olduğunu düşünüyorum.

İki ülke arasında diplomatik ilişkinin olmayışı, sadece Türkiye’de doğan çocuklarının hem Türk vatandaşı hem de Ermenistan vatandaşı olamaması nezdinde gündelik hayat pratiklerini etkilememekteydi aynı zamanda pasaportlarını kaybetmeleri ve pasaportlarının süresinin geçmesi durumunda yeni bir pasaport alamadıkları için ve pasaportlarını yenileyemedikleri için hem kendi ülkelerine dönebilme imkanı ortadan kalkmaktaydı hem de kayıtdışı bir hayat sürmelerine sebep olmaktaydı. Yani iki ülke arasındaki ilişkisizlik hukukun işlemediği bir alan yaratarak yaşadıkları sorunlar karşısında çıkmaza sürüklenmelerine sebep olmaktaydı.

Sınırları aşarak Türkiye'ye gelen Ermenistanlı kadın olmak ise sadece Türkiye'deki olumsuz yabancı kadın algısını deneyimlemek değildi aynı zamanda kendi ülkelerinde de göç eden kadınlara ilişkin oluşan önyargıları deneyimlemektir. Ermenistan toplumu içerisinde Türkiye'ye göç eden Ermenistanlı kadınlara ilişkin oluşan önyargılardan kaynaklı olarak Ermeni bir kadın olarak ülke sınırlarını aşmak aynı zamanda ahlaki sınırları aşmakla eşdeğer tutulmuştu. Türkiye'ye göç eden Ermenistanlı kadınların her iki ülkede de oluşan önyargılarla savaşılabilmek için evliliği bir tutunma yolu olarak tercih etmelerine neden olmuştu. Bunun yanı sıra göç eden Ermenistanlı kadınlar arasındaki "namus algısı"ndan kaynaklı olarak seks işçiliği yapan kadınlar onlar için ahlaki sınırları aşan kadınlar olduğu için “kötü kadın” olarak nitelendirmişlerdi. Yani öteki kadınlardı. Bu yüzden kendi milletlerini kötülememek için konuşmak istemedikleri ve onlara karşı yapılacak genellemelerden çekindikleri için topluluk dışına çıkmaması gereken konulardı. Ermenistanlı kadınların birbirleri arasında yaşadıkları sorunlar, kendi toplumları içerisinde kalmasını istedikleri meseleler oldukları için konuşmak istemedikleri alanlardı fakat daha çok iş ilişkilerinde bu ötekileştirmeler açığa çıkıyordu. İş ilişkileri bir rekabet alanına dönüşebiliyordu.

Sonuç olarak Ermenistanlı kadınların mekan deneyimleri, kapalı olan sınırları aşmakla başlayarak Türkiye'de çalışma ve bir düzen oturtmaya kadar hem Türkiye toplumu hem de Ermenistan toplumu içerisindeki cinsiyetçi, yabancı karşıtı ve ırkçı önyargılarla mücadele etmelerini gerektiren zorlu bir süreç olduğu kadar, bu süreç içinde geliştirilen çeşitli ilişkisellikler ve öz deneyimlerle bir güçlenme deneyimi

olarak da değeriendirilebilir. Ayrıca iki ÷lke arasındaki bu göçün, her iki ÷lkenin de istatistiki verilerinde düşük bir orana sahip olsa da, Ermenistanlı kadınların sınırları aşarak Türkiye'ye gelmesi ve ilişkisizliğin tarihine karşı alternatif bir tarih yazımında aktif rol oynamaları onların gayriresmi diplomatlar olmaları nezdinde de önemlidir.

KAYNAKÇA

- Abadan Unat, Nermin: "Türkiye'nin Son Elli Yıllık Emek Göçü: Yorum, Eleştiri, Öngörü", Der. Ayhan Kaya, M. Murat Erdoğan, **Türkiye'nin Göç Tarihi: 14. yüzyıldan 21.yüzyıla Türkiye'ye Göçler**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015, İkinci Baskı, s.259-276.
- Abadan Unat, Nermin: "Emancipation on Pseudo-emancipation: Fallacy or the Force of Social Control in a Global World", Der. Nermin Abadan Unat, Gretty Mirdal, **Emancipation in Exile: Perspectives on The Powerment of Migrant Women**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015, s.11-42.
- Ahmed, Sara: **Duyguların Kültürel Politikası**, Çev. Sultan Komut, İstanbul, Sel Yayıncılık, 2017.
- Ahmed, Sara: **Feminist Bir Yaşam Sürmek**, İstanbul, Sel Yayıncılık, 2018.
- Akalın, Ayşe Emel: Türkiye'de Ev Hizmetlerinde Çalışan Göçmen Kadınların Toplumsal ve İktisadi Varoluş Stratejileri Üzerine Sosyolojik Bir Analiz, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2014.
- Akçam, Taner: **Ermenilerin Zorla Müslümanlaştırılması: Sessizlik, İnkâr ve Asimilasyon**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017.
- Akşit, Elif Ekin: "Kadınların Hamamı ve Dönüşümü", Ed., Ayten Alkan, **Cins Cins Mekan**, İstanbul, Varlık Yayınları, 2009, S.136-169.
- Akşit, Elif Ekin: "Kadınların Mekansal Davranışlarının Siyasal Niteliği", Der. Hülya Durudoğan, Fatoş Gökşen, Bertil Emrah Order, Deniz Yüksek, **Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları: Eşitsizlikler Mücadeleler Kazanımlar**, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2014, İkinci Baskı,

s.167-181.

- Aktar, Ayhan: **Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012.
- Alkan, Ayten: "Mekan, Yer ve Toplumsal Cinsiyet-Giriş (Doreen Massey),(Çevrimiçi),<https://aytenalkan.com/2019/02/19/mekan-yer-ve-toplumsal-cinsiyet-giris-doreen-massey-1994/>,15 Nisan 2019.
- Alkan, Ayten: "Özel Alan-Kamusal Alan Ayrımının Feminist Eleştirisi Çerçevesinde Kentsel Mekan", No:16, Haziran 1999, s.1-27.
- Arık, Hülya: "Kahvehanede Erkek Olmak: Kamusal Alanda Erkek Egemenliğin Antropolojisi, Der. Ayten Alkan, **Cins Cins Mekan**, İstanbul, Varlık Yayınları, 2009, s.136-169.
- ARMSTAT: "Report on Sample Survey on External and Internal Migration in RA", 2007, https://www.armstat.am/file/article/rep_migr_08e.pdf, 20 Mart 2019.
- ARMSTAT: "Statistical Yearbooks of Armenia, 2001", (Çevrimiçi),<https://www.armstat.am/file/doc/99452268.pdf>, 15 Nisan 2019.
- ARMSTAT: "The Demographic Handbooks", 2018, (Çevrimiçi), https://www.armstat.am/file/article/demog_2018_6.pdf, 23 Mart 2019.
- ARMSTAT: "The Demographic Handbooks", 2008, (Çevrimiçi) https://www.armstat.am/file/article/demos_08_6.pdf, 23 Mart 2019.
- Bachelard, Gaston: **Mekanın Poetikası**, Çev. Alp Tümerterkin, İstanbul, İthaki Yayınları, 2014.

- Balkır, Canan,
Bianca Kaiser: "Türkiye'de Avrupa Birliği Vatandaşlığı", Der. Ayhan Kaya, M. Murat Erdoğan, **Türkiye'nin Göç Tarihi:14. yüzyıldan 21.yüzyıla Türkiye'ye Göçler**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015, İkinci Baskı, s.221-242.
- Bauman, Zygmunt: **Küreselleşme**, çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2012.
- Berktaş, Fatmagül: **Tarihin Cinsiyeti**, İstanbul, Metis Yayınevi, 2015.
- Bora, Aksu: **Kadınların Sınıfı: Ücretli Ev Emeği ve Kadın Öznelliğinin İnşası**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.
- Bora, Aksu: "Rüyası Ömrümüzün Çünkü Eşyaya Siner", Ed., Ayten Alkan, **Cins Cins Mekan**, İstanbul, Varlık Yayınları, 2009, s.63-75.
- Bournoutian, George A.: **Ermeni Tarihi: Ermenin Halkının Tarihine Bir Bakış**, Çev.Ender Abadaoğlu, Ohannes Kılıçdağı, İstanbul, Aras Yayıncılık, 2016.
- Burke, Peter: **Tarih ve Toplumsal Kuram**, çev. Mete Tuncay, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.
- Butler, Judith: **Cinsiyet Belası: Feminizm ve Kimliğin Altüst Edilmesi**, çev. Başak Ertür, İstanbul, Metis Yayınevi, 2018.
- Butler, Judith: "Toplumsal Cinsiyet Düzenlemeleri", **Cogito: Üç Aylık Düşünce Dergisi**, Sayı:58, Bahar 2009, s.58-91.
- Buz, Sema: "Köken Ülke Sığınılan - Ülke Hattında Kadın Sığınmacılar ve Geçicilik", Der. Ayten Alkan, **Cins Cins Mekan**, İstanbul, Varlık Yayınları, 2009, s.303-327.
- Cantek, Funda Şenol: "Toplumsal Cinsiyet ve Mekansal Şiddet", Der. Betül Yazar, **Şiddetin Cinsiyetli Yüzleri**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015, Birinci Baskı, s.163-191.
- Caunce, Stephen: **Sözlü Tarih ve Yerel Tarihçi**, çev. Bilmez Bülent Can, Alper Yalçınkaya, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2018.

- Chambers, İan: **Göç, Kültür, Kimlik**, Çev. İsmail Türkmen, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2014.
- Cheterian, Vicken: "Türkiye'nin Siyasi Tercihleri ve Karabağ İhtilafı'nın Şekillenışı", Ed. Altuğ Yılmaz, **Mühürlü Kapı Türkiye-Ermenistan Sınırının Geleceği Konferans Tebliğleri Kasım 2014**, İstanbul, Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2016, s.119-128.
- Collins, Patricia Hill: "Intersectionality", Ed., Georgina Waylen, Karen Celis, Johanna Kantola, and S. Laurel Weldon, **The Oxford Handbook of Gender and Politics**, 2013.
- Collins, Patricia Hill: **Patricia Hill Collins: Intersection Oppression**, 2006
- Colomina, Beatriz: **Mahremiyet ve Kamusalılık: Kitle İletişim Aracı Olarak Modern Mimari**, İstanbul, Metis Yayıncılık, 2011
- Crenshaw, Kimberle: "Mapping Margins: Intersectionality, Identity Politics, Violence Against Women of Color", Der. Martha Albertson Fineman, Rixanne Mykitiuk, **The Public Nature of Private Violence**, New York, Routledge, 1994, s. 93-118.
- Crenshaw, Kimberle: "Demarginalising the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Anti-discrimination Doctrine, Feminist Theory and Anti-racist Politics", **University of Chicago Legal Forum: Vol.1989**, Iss.1, Article.8, s.139-167.
- Çakır, Serpil: "Feminizm Ataerkil İktidarın Eleştirisi", Der. Birsen Örs, **19.Yüzyıldan 20.Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013, s.413-476.
- Çakır, Serpil: "Osmanlı'da Kadınların Mekanı, Sınırlar ve İhlaller", Der. Ayten Alkan, **Cins Cins Mekan**, İstanbul, Varlık Yayınları, 2009, s.76-101.

- Çakır, Serpil: "Türkiye'de Kadın Tarihini Yazmak", Der. Serpil Çakır, Necla Akgökçe, **Kadın Araştırmalarında Yöntem**, İstanbul, Sel Yayıncılık, 1996, s.222-230.
- De Tapia, Stephane: "Akdeniz Havzası: Göç Yollarının Kavşak Noktası ve Yeni Eğilimlerin Aynası", Der. Lülüfer Körükmez, İlkay Südaş, **Göçler Ülkesi**, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2015, s.27-44.
- Dinçer, Cemile Gizem: Türkiye-Gürcistan Bağlamında Göçmen Kadın Emeği: Güvencesizliğin ve Belgesizliğin Mekanı Olarak Ev İçi Alan, Der. Lülüfer Körükmez, İlkay Südaş, **Göçler Ülkesi**, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2015, s.95-114.
- Dink, Hrant: **İki Yakın Halk İki Uzak Komşu**, İstanbul, Uluslararası Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2012.
- Donato, Katherina M., A Glass Half Full? Gender in Migration Studies, Donna Gabbacia, **International Migration Review**, Volume 40 Number 1 Spring 2006, s.3-26.
- Donovan, Josephine: **Feminist Teori**, Çev. Aksu Bora, Meltem Ağduk Gevrek, Fevziye Sayılan, İstanbul, İletişim Yayınevi, 2013
- Dostoğlu Türkün, "Türkiye'de Kadın Mimarların Statüsü Üzerine Niceliksel Belgin, Özlem Erdoğan Analiz", Der. Belgin Türkan Özkaya, **Cinsiyet ve Mimarlık**, Ankara, TMMOB Ankara Şubesi, Dosya 19, Nisan 2010, s.22-26.
- Erder, Sema: **İstanbul Bir Kervansaray Mı?-Göç Yazıları**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınevi, 2015.
- Erder, Sema: "Yabancısız Kurgulanan Ülkenin Yabancıları, Der., Aylan Arı, **Türkiye'de Yabancı İşçiler: Uluslararası Göç, İşgücü ve Nüfus Hareketleri**, İstanbul, Derin Yayınları, 2007, s.2-82.

- Erder, Sema: "Zor Ziyaret: Nataşa mı? Döviz Getiren Bavul mu? Eski Doğu Bloku Ülkelerinden Gelen Kadınların Emek Piyasasına Girişi, Der. Serpil Sancar, **Birkaç Arpa Boyu: 21. Yüzyıla Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar**, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2011, s.181-208.
- Foucault, Michel: **Hapishanenin Doğuşu**, İstanbul, İmge Kitabevi, 2017.
- Göç İdaresi Genel Müdürlüğü (GİGM): "2017 Türkiye İnsan Ticaretiyle Mücadele Yıllık Raporu", Yayın No:49, Şubat 2018.
- Görgülü, Aybars, **Türkiye-Ermenistan Diyalog Serisi: Yakınlaşma** Alexandar Iskandaryan, **Sürecini İncelemek**, İstanbul, TESEV Yayınları, Ekim 2010.
- Görgülü, Aybars: **Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Bir Kısır Döngü**, İstanbul TESEV Yayınları, 2008.
- Güler, E. Zeynep: "Sosyalizmi Hatırlamak: Moldova'dan Türkiye'ye Deneyimler, Karşılaştırmalar", Der. Leyla Neyzi, **Nasıl Hatırlıyoruz: Türkiye'de Bellek Çalışmaları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s.247-269.
- Gültekin Punsman, Burcu: "Türk-Ermeni Uzlaşmasının Yolunu Hazırlamak: Kişisel Bir Aktarım", Friedrich Ebert Stiftung, **Türkiye Analizleri**, Haziran 2013.
- Güngör, Meltem: Duygusal Emek Kavramı: Süreci ve Sonuçları, **Kamu İş Dergisi**, C:11, S:11, 2009, s.167-184
- Güven, Dilek: "Çok Partili Dönem: 6-7 Eylül Olayları", Türkiye'de **Azınlık Hakları Sorunu: Vatandaşlık ve Demokrasi Eksenli Bir Yaklaşım Uluslararası Konferans Tebliğleri 9-10 Aralık 2015**, İstanbul, TESEV Yayınları, Mart 2006, s.36-40.
- Grigoryan, İrina: "Armenian Labor Migrant in İstanbul: Reality Check", İstanbul, **MiReKoç**, 2018.

- Hartmann, H: "Marksizm ve Feminizmin Mutsuz Evliliği", Der. Gülnur Acar Savran ve Tura Demiryoyan, **Kadının Görünmeyen Emeği**, İstanbul, Yordam Kitap, 2012, s.157-199.
- Hooks, Bell: **Feminizm Herkes İçindir**, İstanbul, BGST Yayınevi, 2016.
- IOM **Göç Terimleri Sözlüğü**, Ed. Richard Perruchourd, Jilyanne Redpath-Cross, İkinci Baskı, 2004.
- IOM **World Migration Report**, 2018.
- İçduygu, Ahmet, Damla B. Aksel: "Türkiye'de Düzensiz Göç", **IOM Türkiye**, Ankara, Eylül 2012.
- İçduygu, Ahmet: "Türkiye'ye Yönelen Düzensiz Göç Dalgaları İçinde Transit Göç", Der. Ayhan Kaya, M. Murat Erdoğan, **Türkiye'nin Göç Tarihi:14. yüzyıldan 21.yüzyıla Türkiye'ye Göçler**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015, İkinci Baskı, s.277-293.
- İçduygu, Ahmet, Sema Erder, Ömer Faruk Genç Kaya: "Türkiye'de Uluslararası Göç Politikaları 1923-2023: Ulus Devletin Oluşumundan Ulus-ötesi Dönüşümler", İstanbul, **Koç Üniversitesi Göç Araştırmaları Merkezi (MiReKoÇ)**, İstanbul, Ocak 2014.
- Jaksa, Urban: "Görünen Sınırı Geçmek, Görünmeyi Yıkma: Ermenistan-Türkiye Sivil Toplum Diyalogunda Gençler, Der. Altuğ Yılmaz, **Mühürlü Kapı Türkiye- Ermenistan Sınırının Geleceği Konferans Tebliğleri Kasım 2014**, İstanbul, Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2016, s.300-311.
- James, Selma: **Cinsiyet, Irk, Sınıf: Kadınlardan Yeni Perspektif**, İstanbul, BGST Yayınevi, 2010.
- Kalfa, Aslıcan: Eski Doğu Bloğu Ülkeleri Kaynaklı İnsan Ticareti ve Fuhuş Sektöründe Çalışan Kadınlar, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2018.

- Kaşka, Selmin: "Ev İçi Hizmetlerin Küreselleşmesi ve Türkiye'deki Göçmen Kadınlar", Der. Aylan Arı, **Türkiye'de Yabancı İşçiler: Uluslararası Göç, İşgücü ve Nüfus Hareketleri**, İstanbul, Derin Yayınları, 2007, s.225-265.
- Kaya, Ayhan: "Giriş: Farklı Göç Türlerini Yaşayan Ülke Türkiye", Der. Lülüfer Körükmez, İlkey Südaş, **Göçler Ülkesi**, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2015, s.15-26.
- Kaya, İlhan: "Coğrafi Düşüncede Mekan Tartışmaları", **Düşünme Dergisi**, Sayı:4, s.1-13.
- Kaymak, Özgür: "Kollektif Travmatik Bellek ve Toplumsal Cinsiyet: 1915 Tehciri", **6th International Conference on Gender Studies 23-25 March 2017**, Eastern Mediterranean University, Cyprus.
- Kılıçkiran, Didem: "Göçmen Evlerinde Geçmişi Kurmak: Londra'daki Mülteci Kürt Kadınların Konut Mekanları Üzerinden Bir Okuma", Der. Tahire Erman, Serpil Özaloğlu, **Bir Varmış Bir Yokmuş: Toplumsal Bellek, Mekan ve Kimlik Üzerine Araştırmalar**, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2017, s.293-307.
- Koraltürk, Murat: **Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.
- Kurt, Aysula: Küreselleşme Kapsamında Göç ve Emegin Feminizasyonu (Kadinsılaşması): Trabzon Hizmet Sektöründe Yabancı Göçmen Kadın Emegi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2014.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı: "Sınır-Giriş Çıkış İstatistikleri", <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-201114/yillik-bultenler.html>, 1 Mart 2019.
- Lemke, Thomas: **Biyopolitika**, Çev. Utku Özmkas, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.

- Lordoğlu, Kuvvet: "Çalışma Hayatında Yeni Yabancılar: Bir Araştırmanın Bazı Sonuçları ve Değerlendirmeler", Der. Aylan Arı, **Türkiye'de Yabancı İşçiler: Uluslararası Göç, İşgücü ve Nüfus Hareketleri**, İstanbul, Derin Yayınları, 2007, s.83-128.
- Mackenzie, Suzanne: "Kentte Kadınlar", Ed., Ayten Alkan, Bülent Duru, **20. Yüzyıl Kenti**, İmge Yayınevi, Ankara, 2002, s. 249-283.
- Massey, Doreen: **Space, Place, Gender**, Minneapolis, University of Minnesota Press, 2001.
- Manasyan, Heghine, Gevorg Poghosyan: **Social Impact of Emigration and Rural-Urban Migration in Central and Eastern Europe**, Finaly Country Report, Armenia, 2012.
- Muradyan, Anna: **An Island Within An Island: Educational Needs Assessment of Armenian Migrants in Turkey**, Yuva Association, İstanbul, 2015.
- Nochlin, Linda: "Neden Hiç Büyük Kadın Sanatçı Yok?", Der. Ahu Antmen, **Sanat/Cinsiyet: Sanat Tarihi ve Feminist Eleştiri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s.119-159.
- Okutan, Çağatay M.: **Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Onaran, Nevzat: **Emval-i Metruke Olayı: Osmanlı'da ve Cumhuriyette Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi**, İstanbul, Belge Yayınları, 2010.
- Oran, Baskın: **Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İctihat, Uygulama**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.
- Oran, Baskın: **Türkiyeli Gayrimüslimler Üzerine Yazılar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.
- Ozinian, Alin: **Identifying the State of Armenian Migrants in Turkey**, Sociological Qualitative Research, Euroasia Partnership Foundation, 2009.

- Ozinian Alin: Ermenistanlı Göçmenlerin Aynasından İstanbullu Ermeniler, (Çevrimiçi), 22 Mart 2011, <https://alinozinian.wordpress.com/2011/03/22/ermenistanli-gocmenlerin-aynasinda-istanbullu-ermeniler/>, 15 Mart 2017.
- Örs, Birsen, Ayşegül Komşuoğlu: "Kimliği Unutulmayanlarla Kurgulamak: Anadolu Ermenilerinin Cumhuriyet Döneminde İstanbul'a Göçü", Der. Leyla Neyzi, **Nasıl Hatırlıyoruz? Türkiye'de Bellek Çalışmaları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s.217-245.
- Öz, Yasemin: "Ahlaksız"ların Mekansal Dışlanması, Ed. Ayten Alkan, **Cins Cins Mekan**, İstanbul, Varlık Yayınları, 2009, s.284-302.
- Özdoğan, Günay G., Füsün Üstel, Karin Karakaşlı, Ferhat Kentel: **Türkiye'de Ermeniler: Cemaat, Birey, Yurttaş**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Özdoğan, Günay Göksu, Ohannes Kılıçdağı: **Türkiye Ermenilerini Duymak: Sorunlar, Talepler ve Çözüm Önerileri**, İstanbul, TESEV Yayınları, 2012.
- Özgür Baklacıoğlu, Nurcan: **Uluslararası Sınırların Gölgesinde Mülteci Kadınlar**, İstanbul, Der Kitabevi Yayınevi, 2017.
- Quiminal, Catherine: "Göçler", Ed. Helena Hırata, Françoise Laborie, Hélène Le Doaré, Daniele Senotier, **Eleştirel Feminizm Sözlüğü**, Çev. Gülnur Acar Savran, İstanbul, 2015, s.179-184.
- Paksoy, Monika: Encountering the Armenian Community: Experience of Armenian Domestic Workers in İstanbul, Social Science of Middle East Technical University, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Parla, Taha: **Türkiye Siyasi Kültürün Resmi Kaynakları Cilt 3: Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1992.

- Ramazanoğlu, Caroline: **Feminizm ve Ezilmenin Çelişkileri**, Çev.Mefkure Bayatlı, İstanbul, Pencere Yayınları, 1998.
- Salomini, Fabio: "Kars-Iğdır: Türkiye-Ermenistan Sınır Bölgesinde Kimlik, Hafıza ve Anıtlar", Der. Altuğ Yılmaz, **Mühürlü Kapı Türkiye- Ermenistan Sınırının Geleceği Konferans Tebliğleri Kasım 2014**, İstanbul, Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2016, s.78-92.
- Salomon, Nanette: "Sanat Tarihi Kanonu: Dışlama Günahları", Der. Ahu Antmen, **Sanat/Cinsiyet: Sanat Tarihi ve Feminist Eleştiri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s.161-185.
- Sarıgül, Pınar: Kesişimsellik Teorisi Bağlamında Kadın Deneyimleri: Almanya'daki Türkiyeli Göçmen Kadınlar, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2013.
- Sassen, Saskia: "Women's Burden: Counter-Geographies of Globalization and the Feminization of Survavil", **Journal of International Affairs**, 53(2), 2000, s.503-524.
- Saybaşılı, Nermin: **Sanat Sahada**, İstanbul, Metis Yayıncılık, 2017.
- Saybaşılı, Nermin: **Sınırlar ve Hayaletler: Görsel Kültürde Göç Hareketleri**, İstanbul, Metis Yayıncılık, 2011.
- Scott, James C.: **Tahakküm ve Direniş Sanatları: Gizli Senaryolar**, Çev.Alev Türker, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2018.
- Sennett, Richard: **Ten ve Taş: Batı Uygarlığında Beden ve Taş**, İstanbul, Metis Yayınevi, 2014.
- Suny, Ronald G.: **Ararat'a Bakmak**, Çev. Ebru Kılıç, İstanbul, Aras Yayıncılık, 2015.

- Şahbaz, Ussal: "Türkiye ile Ermenistan Arasındaki İlişkilerin ve İş Sinerjisinin Güçlendirilmesi: İktisadi İşbirliği Yoluyla Güven İnşası İçin Bir Yol Haritasına Doğru", **Mühürlü Kapı Türkiye- Ermenistan Sınırının Geleceği Konferans Tebliğleri Kasım 2014**, İstanbul, Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2016, s.185-205.
- Şenses, Fikret **Küreselleşmenin Öteki Yüzü: Yoksulluk**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.
- Tanyılmaz, Kurtar, "Türkiye'de Göçmen İşçiler ve İşgücü Piyasası Üzerine Etkileri", Der. Aylan Arı, **Türkiye'de Yabancı İşçiler: Uluslararası Göç, İşgücü ve Nüfus Hareketleri**, İstanbul, Derin Yayınları, 2007, s.129-155.
- M.Meryem Kurtulmuş: **Taşçı, Nivart:** Armenian Immigrants in Turkey: History of a Journey, Boğaziçi University, Atatürk Institute for Modern Turkish History, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010.
- Tekir, Sayat: "Ermenistan Sınırından Türkiye'ye Bakmak: Kapalı Sınırdaki Yaşamak", **Mühürlü Kapı Türkiye- Ermenistan Sınırının Geleceği Konferans Tebliğleri Kasım 2014**, İstanbul, Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2016, s.93-104.
- Ter Minassian, Anahid: **Ermeni Kültürü ve Modernleşme: Şehir, Oyun, Mizah, Dil**, İstanbul, Aras Yayıncılık, 2006.
- Thompson, Paul: **Geçmişin Sesi**, Çev. Şehnaz Layıkel, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Thompson, Paul: 21. Yüzyılda Sözlü Tarih için Potansiyeller ve Meydan Okumalar, Der. Aynur İlyasoğlu, Gülay Kayacan, **Kuşaklar, Deneyimler, Tanıklıklar: Türkiye'de Sözlü Tarih Çalışmaları Konferansı 26-27 Eylül 2003**, İstanbul, 2006, s.23-37.
- Toprak, Zafer: "Genç Kız ve Kadın İntiharları II: Cumhuriyet Erkeğinin Kadın İmgesi", **Toplumsal Tarih Dergisi**, Sayı 99, Mart 2002, s.15-19.

- Toksöz, Gülay, Çağla Ünlütürk: "Göç Kadınlaşıyor mu? Türkiye'ye Yönelen Düzensiz Göçe İlişkin Yazına Toplumsal Cinsiyet ve Etnisite Temelinde Bakış", Der. Serpil Sancar, **Birkaç Arpa Boyu: 21. Yüzyıla Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar**, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 157-179.
- Turan, Namık Sinan: **İmparatorluk ve Diplomasi: Osmanlı Diplomasinin İzinde**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014.
- TUİK: Evlenme ve Boşanma İstatistikleri, (Çevrimiçi) <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=21515>, 10 Mart 2019.
- TUİK: Sınır İstatistikleri, (Çevrimiçi) http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1072, 1 Mart 2019.
- TUİK: Uluslararası Göç İstatistikleri, (Çevrimiçi), http://tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1067 2 Mart 2019.
- Türk Vatandaşlığı Kanunu (TVK): <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5901.pdf> (Çevrimiçi), 5 Mart 2019
- Türkiye Ermenileri Patrikliği: (Çevrimiçi), <http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/site/surp-krikor-lusavoric-ermen-kilisesi-5-bolge-anadolu/>, 8 Temmuz 2019.
- Uluslararası İşgücü Genel Müdürlüğü (UİGM): "Yabancı Çalışma İzni İstatistikleri", (Çevrimiçi), <https://www.ailevecalisma.gov.tr/istatistikler/calisma-hayati-istatistikleri/resmi-istatistik-programi/yabancilarin-calisma-izinleri/>, 11 Mart 2016.
- Ulutaş, Çağla, Aslıcan Kalfa: "Göçün Kadınlaşması ve Göçmen Kadınların Örgütlenme Deneyimleri", Ankara, **Fe:Feminist Eleştiri**, No.1, Sayı 2, 2009.
- Werlhof, Claudia: "Proletarya Öldü Yaşasın Ev Kadınları", Der. Maria Mies, Veronika Bennholdt-Thomsen, Claudia von Werlhof, Çev. Yıldız Temurtürkan, **Son Sömürge Kadınlar**, İstanbul, İletişim Yayınevi, 2008, s.259-279.

- Wilpert, Czarina,
Ruth Mandel: Pathways to Emancipation: İmmigrant Women from Turkey and their Descendant, Ed., Nermin Abadan Unat, Gretty Mirdal, **Emancipation in Exile: Perspectives on The Powerment of Migrant Women**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015, s.11-42.
- Yabancıların Çalışma 2003, (Çevrimiçi),
İzinleri Hakkında <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4817.pdf>
Kanun: , 1 Nisan 2019.
- Yabancılar 2013, (Çevrimiçi),
ve Uluslararası Koruma <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6458.pdf>
Kanunu (YUUK): , 4 Mart 2019.
- Yuval-Davis, Nira: **Cinsiyet ve Millet**, çev.Akşin Bektaş İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2016.
- Yuval-Davis, Nira: "Intersectionality and Feminist Politics", **European Journal of Women's Studies**, SAGE Publications (UK and US), 2006, 13 (3), p.193-209.
- Yuval-Davis, Nira: "Açılış Konuşması", Der. Nacide Berber, **Duvarları Yıkarak Köprüler Kurmak: Yeni Küresel Feminizmin Yükselişi ve İmkanları Konferans Tebliği**, Heinrich Böll Stiftung Derneği, İstanbul, 2018, s.7-17.
- Yükseker, Deniz: **Laleli Moskova Mekiği: Kayıtdışı Ticaret ve Cinsiyet İlişkileri**, İstanbul, İletişim Yayınevi, 2003.

Gazete Haberleri

Akdamar Kilisesi Açıldı, Hürriyet Gazetesi, 29 Mart 2017, (Çevrimiçi), <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/akdamar-kilisesi-acildi-6228293>, 21 Haziran 2019.

Alin Ozinian, "**Ermenistan'da Yolsuzluk Operasyonları**", Agos Gazetesi, 12 Temmuz 2018, (Çevrimiçi), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/20961/ermenistanda-yolsuzluk-operasyonlari>, 21 Mart 2019.

Alin Ozinian, "**Paşinyan Aliyev'le Görüştü: 'Karabağ Masada Olmalı Dedi.'**", Agos Gazetesi, 5 Nisan 2019, (Çevrimiçi), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/22274/pasinyan-aliev-ile-gorustu-karabag-masada-olmali-dedi>, 30 Haziran 2019.

Armenian Specialists Propose Measures to Cut Divorce Rate, Tert.am, 17 Ekim 2014, (Çevrimiçi), <https://www.tert.am/en/news/2014/10/17/divorce-armenia/1325316>, 30 Mart 2019.

"Balat'taki Ermeni Kilisesi'nin Duvarlarına Saldırı", Bianet İnternet Gazetesi", 25 Şubat 2019, (Çevrimiçi), <https://bianet.org/bianet/nefret-soylemi/205812-balat-taki-ermen-kilisesi-nin-duvarlarina-saldiri>, 10 Temmuz 2019.

Can Dündar, "**Türkeş Anıta Çelenk Koymayı Bile Düşündü.**", Milliyet Gazetesi, 25 Nisan 2005, (Çevrimiçi), <http://www.milliyet.com.tr/yazarlar/can-dundar/turkes-anita-celenk-koymayi-bile-dusundu-113455>, 20 Haziran 2019.

Desticiden Sert Çıkış: 100 bin Ermeni'yi Sınırdışı Edelim, Yeni Akit Gazetesi, 7 Şubat 2019, (Çevrimiçi), <https://www.yeniakit.com.tr/haber/desticiden-sert-cikis-100-bin-ermeniyi-sinir-disi-edelim-604844.html>, 5 Mart 2019.

Erdoğan: "100 bin Ermeni Göçmeni Sınırdışı Edebiliriz.", BBC Haber Ajansı, 16 Mart 2010, (Çevrimiçi),

https://www.bbc.com/turkce/haberler/2010/03/100316_bbc_erdogan_intw_update, 30 Haziran 2019.

Erhan Arık, "**Depremden 23 Yıl Sonra Gümrü'deki Hayatı Fotoğrafladı.**", Agos Gazetesi, 7 Aralık 2012, (Çevrimiçi), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/3553/depremden-23-yil-sonra-gumrudeki-hayati-fotografladi>, 15 Mart 2019.

Ermenistanlı Kadın Samatya'da Saldırıya Uğradı, Agos Gazetesi, 31 Mayıs 2019, (Çevrimiçi), http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/966563/Kiliseye_yonelik_irkci_saldiri_sonrasi_Kadikoy_Belediyesi_nden_aciklama.html, 1 Haziran 2019.

Ermeni İşçi Nüfusu Muğlak, Milliyet Gazetesi, 18.03.2010, , (Çevrimiçi), <http://www.milliyet.com.tr/gundem/ermen-iisci-nufusu-muglak-1212974>, 2 Mart 2019.

Fly Air Ermenistan'a Hava Köprüsü Kurdu, Hürriyet Gazetesi, 17 Ekim 2003, (Çevrimiçi), <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/fly-air-ermenistana-hava-koprusu-kurdu-177672>, 15 Haziran 2019.

Gürcistan- Türkiye Vize Uygulaması Kalktı, Hürriyet Gazetesi, 10 Şubat 2006, (Çevrimiçi), <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/gurcistan-turkiye-vize-uygulamasi-kalkti-3916832>, 10 Nisan 2019.

Kiliseye Yönelik İrkçi Saldırıdan Sonra Kadıköy Belediyesi'nden Açıklama", Cumhuriyet Gazetesi, 28 Nisan 2018, (Çevrimiçi), http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/966563/Kiliseye_yonelik_irkci_saldiri_sonrasi_Kadikoy_Belediyesi_nden_aciklama.html, 10 Temmuz 2019.

Miran Manukyan, "**12 Dersimli Ermeni Vaftizle Kimliğine Döndü**", Agos Gazetesi, 14 Mayıs 2015, (Çevrimiçi), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/11579/12-dersimli-ermen-i-vaftizle-kimligine-dondu>, 10 Haziran 2019.

Paşinyan'dan Türkiye Mesajı, CNNTURK, 10 Aralık 2018, (Çevrimiçi) <https://www.cnnturk.com/dunya/pasinyandan-turkiye-mesaji>, 30 Haziran 2019.

Türkiye 100 bine Yakın Kaçak Ermeniye Sınırdışı Etmeli, 11 Aralık 2018, (Çevrimiçi), <https://www.cnnturk.com/turkiye/turkiye-100-bine-yakin-kacak-ermeniyi-sinir-disi-etmeli>, 5 Mart 2019.

Türkiye ile Önkoşulsuz İlişkiye Hazırız, Agos Gazetesi, 11 Aralık 2018, (Çevrimiçi), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/21687/pasinyan-turkiye-ile-onkosulsuz-iliskiye-haziriz>, 30 Haziran 2019

Uygar Gültekin, Miran Manukyan, **"Okullar Sorunlarla Açılıyor"**, Agos Gazetesi, 24 Ağustos 2017, Çevrimiçi, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/19227/okullar-sorunlarla-aciliyor>, 10 Temmuz 2019

Ülkemizdeki Kaçak 40 bin Ermeniye Gerekirse Geri Göndeririz, Milliyet Gazetesi, 15.05.2009, (Çevrimiçi), <http://www.milliyet.com.tr/siyaset/ulkemizdeki-kacak-40-bin-ermeniyi-gerekirse-geri-gondeririz-1095225>, 5 Mart 2019

100 bin Ermeniye Şimdilik İdare Ediyoruz, Hürriyet Gazetesi, 17 Mart 2010, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/100-bin-kacak-ermeni-yi-simdilik-idare-ediyoruz-14130171>, 5 Mart 2019

EK-1 GÖRÜŞÜLENLERİN DEMOGRAFİK BİLGİLERİ

İsim	Meslek	Yaş	Medeni Durumu	İstanbul'a Geliş Yılı
Sarin	Bakıcı	60	Dul	2003
Anna	Aşçı	51	Evli	2005
Kınar	Bulaşıkçı	64	Dul	2007
Yeva	Satış Elemanı	62	Dul	1995
Gohar	Bakıcı	60	Dul	2006
Lena	Çalışmıyor	49	Evli	2010
Hasmik	Çalışmıyor	41	Evli	2003
Nune	Özel bir şirkette çalışıyor	29	Bekar	2013
Lusin	Bakıcı	67	Evli	1998
Arev	Bakıcı	49	Evli	1998
Nare	Gümüş atölyesi	22	Evli	2012
Anahit	Çalışmıyor	34	Evli	2005
Yeraz	Çalışmıyor	33	Evli	2009
Emma	Kargo firması çalışanı	61	Boşanmış	2001
Garine	Bakıcı	49	Boşanmış	2008